תולדות יהודי מרוקו

תוכן העניינים

למורה ולמדריך	2 - 1
פרקי מבוא:	
א' - ידיעותינו על יהדות מרוקו	12 - 3
ב' - הגיאוגרפיה של מרוקו	18 - 13
פ ר ק י ם:	
1. ראשית הישוב היהודי במרוקו	33 - 19
2. הכיבוש הערבי בצפון אפריקה	43 - 34
3. המרכז היהודי במרוקו	56 - 44
4. חורבן ושמד (האלמוחדים)	67 - 57
5. תושבים ומגורשים	86 - 68
6. ממלכת השריפים	102 - 87
7. "גלות ישמעאלים"	122 - 103
8. "זאת נחמתי בעניי"	144 - 123
9. שרים, חכמים, קדושים	158 - 145
10. ארבעים שנות תמורה	171 - 159
נ ס פ ח י ם:	
א' - היהודים במרוקו כיום	177 - 172
ב' - יהודי מרוקו וארץ-ישראל	182 - 178
ציוני מקורות והערות	212 - 183
ביבליוגרפיה	222 - 213
תאריכים	230 - 223
רשימת תקופות השלטון במרוקו	232 - 230

ירושלים תשכ"ב

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

למורה ולמדריך

רבים מתלבטים בהוראת תולדות-ישראל בפני חניכים מעדות המזרח, מכיוון שספרי ההיסטוריה המקובלים מתמקדים בעיקר את תולדות עמנו באירופה. מעטים מאד הספרים הדנים בתולדות ישראל בארצות כבבל וכורדיסטן, תימן, לוב או מרוקו. כוונתנו בחוברת זאת לתרום לתיקון חלקי של ליקוי זה על ידי טיפול רחב בתולדות היהודים במרוקו. בחרנו בעדה זאת דווקא כראשונה בסידרת החוברות המוקדשת לעדות בישראל משום שרבים מאד מחניכינו בעיר ובכפר נמנים על יוצאי מרוקו. וסיבה נוספת: בזמן האחרון יצאו ספרים עממיים על יהודי עדות שונות, אך מרוקו לא זכתה, ובמיוחד בכל הנוגע לעדה זאת קשה למצוא חומר.

החוברת מקיפה את תולדותיהם של יהודי מרוקו מראשית היישוב בה ועד ימינו אלה. תולדות היהודים מובאות על רקע ההיסטוריה הכללית של ממלכת מרוקו, כי אין להפריד בין השניים, ואין להבין את קורות היהודים מבלי לדעת לפחות בקווים כלליים את גלגולי ההיסטוריה המרוקאית. ברור שהקדשנו מקום רחב לתאור חכמי מרוקו ואישיה החשובים, ולתאור סדרי החיים של קהילות ישראל בממלכת מרוקו. פרקים על המקורות ההיסטוריים, על הגיאוגרפיה הכללית של הארץ, ועל קשרי יהודי מרוקו עם ארץ-ישראל באים להבהיר בקודות שונות הקשורות לתולדות יהודי מרוקו.

בכתיבת החוברת השתדלנו לשמור על רמה עממית. מיעטנו ככל האפשר בתאור מאורעות מן ההיסטוריה העולמית; לא השתמשנו בתאריכים (המדריך ימצא את כל התאריכים בסוף החוברת); הרבינו בקטעים סיפוריים, בדוגמאות ובאגדות עם. במבענו מחקירות היסטוריות ומהתעמקות יתירה. מטרת החוברת היא לתאר את תולדות היהודים והיהדות במרוקו בצורה פשוטה, מובנת ומושכת את הלב - הן למען יוצאי מרוקו עצמם והן למען הרבים, המתעניינים בעדה זו ובקורותיה. עם זאת הקפדנו על הדיוק בהבאת הדברים במידת האפשר, וציינו את כל מקורותינו בדיוקנות, אף שאין דבר זה בהוג על פי רוב בפיו של עממיים מסוג זה. אלה המוצאים עניין מיוחד בתולדות עדה זו ימצאו בעזרת הביבליוגרפיה וההערות שבסוף החוברת עשרות רבות של ספרים ומאמרים על יהדות מרוקו.

חובה נעימה היא לנו להודות למר אברהם הטל, מעובדי מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון, על עזרתו הרבה בהמצאת המקורות לפיהם נכתבה החוברת. בלי עזרה זו לא היינו יכולים להוציא את החוברת כלל.

Avrahami

פרק מבוא א': ידיעותינו על יהדות מרוקו

<u>ידיעות מועטות</u>. הקיבוץ היהודי במרוקו הוא קדום מאוד, ותולדותיו נמשכים כשלושת אלפים שנה. זהו גם קיבוץ גדול: מספר יהודי מרוקו שבארץ ובגולה הוא כ-300,000 נפש. הן מבחינת קדמות הגולה והן מבחינת גודלה המספרי עולה מרוקו על רבות מארצות אירופה. מאורעות רבים, טובים ורעים, עברו על גולה זאת במשך אלפי שנות קיומה. התפתחו בה קהילות חשובות; ישבו בה חכמים ומשוררים, מנהיגים ושרים; היו בה תקופות פריחה, ועתים של רדיפות, שמד וירידה חומרית ותרבותית. היו זמנים בה שימשה מרוקו מקלט ליהודים נרדפים מארצות אחרות, וכנגדם היו זמנים בהם ברחו יהודים רבים ממרוקו ועברו לארצות שמעבר לים. קיצורו של דבר - תולדותיה של יהדות מרוקו אינן נופלות במספר המאורעות הראויים לזכירה וללימוד מתולדותיו של כל קיבוץ יהודי אחר.

למרות זאת ידוע לנו יותר על תולדותיה של קהילה יהודית קטנה באחת מארצות אירופה מאשר על ההיסטוריה של יהודי מרוקו. על בקלה נוכל למצוא ספר הגן בתולדות יהודי הולנד או על קהילה יהודית באחת מערי איטליה; אך מעטים מאד הספרים הדנים בתולדות יהודי מרוקו, ואלה הקיימים אינם נפוצים, וקשה להשיגם. (1). מה הסיבה לכך?

<u>מקורות היסטוריים</u>. כדי להבין זאת עלינו לחשוב לרגע מהו בדרך כלל המקור לידיעותינו על תקופות קודמות. מניין יודעים אנו מה קרה לפני מאה, מאתיים או אלף שנים בעיר או בארץ מסויימת?

יש לנו לכך מקורות שונים, ישירים ועקיפים, יהודיים וחיצוניים. בקהילות רבות נוהגים לנהל "פנקס הקהילה", שבו רושמים את החלטות הועד בקשר לעניני הקהל וסדריו, ואת פסקי ההלכה של החכמים בעניני דין ומשפט. ברור שמתוך כך יכולים אנו ללמוד על מצב הקהילה בזמן שהדברים נרשמו. נוסף לכך ישנם אנשים הרושמים את תולדותיהם הם או את תולדות תקופתם, ומספריהם לומדים אנו הרבה. כך למשל יודעים אנו הרבה על מלחמת היהודים ברומאים מתוך ספרו של יוסף בן-מתתיהו שחי באותו הזמן; ועל ראשית התנועה הציונית מתוך יומנו הפרטי של בנימין זאב הרצל.

מקור חשוב אחר הם ספרי החכמים בעניני הלכה, או פירושיהם לתורה ולגמרא. דרך אגב מזכירים הם מאורעות ועניינים שקרו להם עצמם או לבני קהילתם, אם בהקדמה ואם בתוך הדברים. כך למשל כותב רבי יצחק אברבנאל בהקדמתו לספר יהושע על גירוש ספרד, ועל מאמציו למנוע את ביצוע הגזירה (ראה "דמויות בתרבות ישראל", חוברת לחניך, עמוד 12). לפעמים נזכרים פרטים היסטוריים אגב עיסוק בעניני הלכה: למשל, בבואו לפרש את דברי הרמב"ם במשנה תורה שאסור ליהודי לשבת בארץ מצרים ורק בתנאים מיוחדים מותר הדבר, מזכיר

ר' דוד בן זמרא, שהרמב"ם בעצמו ישב שם ואף "היה רופא למלך ולשרים, וגם אני (ר' דוד בן זמרא עצמו) בתישבתי שם זמן מרובה ללמוד תורה וללמדה, וקבעתי שם ישיבה". (10)

הרה אפשר ללמוד מתעודות ממשלתיות שונות, הדנות ביחסי השליטים אל היהודים: פקודות, גזירות, כתבי זכויות, השלת מסים, רשיון להקמת בית-כנסת או ישיבה, מנוי ראשי קהל או פיטורם. בכל מדינה מסודרת נשמרות תעודות אלה בארכיון הממשלתי והחוקרים יכולים לעיין בהם וללמוד מהם על קורות העם והארץ.

<u>ספרים רבים.</u> כמו בכל קהילה יהודית אחרת נמצאו גם בין יהודי מרוקו חכמים שחיברו ספרים בכל מקצועות היהדות; משוררים שחיברו שירים לכבוד מאורעות משמחים או לזכר מקרים מעציבים בתולדות הקהילה; רושמי קורות הקהילה ותולדות חכמיה וגדוליה. וברור שגם שליטי מרוקו כתבו במשך הדורות אלפי תעודות שנגעו לעניני היהודים בארצם. חלק מן הספרים, השירים והתעודות האלה נמצאים בידינו עד היום, ונוכל ללמוד מתוכם הרבה. נביא דוגמאות אחדות: ר' חיים אבן עטר, אחד מחכמי מרוקו הידועים, כתב פירוש לתורה ששמו "אור החיים" (בעסוק בחכם זה בפרק 9 בחוברת זאת). בהקדמה לפירושו הוא מזכיר את תולדותיו האישיות, את הצרות שעברו עליו במרוקו: "והמר עלי מערות ימי... קויתי לשלום והנה מלחמה... וצרה נוגעת בחברתה - עד צוואר הגיע". הוא מספר על החלטתו לעזוב את מרוקו ולעבור לארץ-ישראל, ומתאר

את דרכו שעברה בעיר ליוורנו שבאיטליה - בה הדפיס את פירושו לתורה בבית הדפוס העברי הגדול שבעיר - ושמשם הוא עלה ארצה. במקום אחד בפירושו הוא מזכיר שהיתה מכת ארבה קשה במרוקו. לא היה די מזון והיו מן היהודים שאכלו ארבה בחושבם שמותר לאכלו. (יש מיני ארבה ידועים הכשרים למאכל). ר' חיים אבן עטר אסר את אכילת הארבה והכריז "לבל יושיט (אדם) ידו לשקץ זה... והבה... נשמע דברי במערב" (במרוקו, שהיא במערב) ופירשו מהם רבים" ("אור החיים" ויקרא י"אז:א). במקומות אחרים מזכיר החכם את הצרות העוברות על היהודים בארצות הערבים, את כובד המסים, ועוד. (2).

דוגמא אחרת: ר' דוד בן חסין, משורר שחי בעיר מכנאס לפני כמאתיים שנה, חיבר שירים רבים לציון מאורעות שונים, כגון פטירת חכם, נשואין, ברית-מילה, וכדומה. משיריו אלה נוכל ללמוד על אישים חשובים וגדולי תורה שהיו בימיו בערי מרוקו. והרב ידידיה מונסוניגו, שחי בפאס לפני למעלה ממאה שנים, חיבר שיר ובו תאור הצרות שעברו על היהודים בימי מלחמת אזרחים שפרצה אז בארץ. גם שיר כזה מהווה בשבילנו מקור שממנו נוכל לשאוב ידיעות על תולדות עמנו במרוקו באותם ימי רעה.

לצערנו רק מעט מאד מכל המתואר למעלה נשאר לנו עד היום. הרוב הגדול הלך לאיבוד, וההוצאה היא, שקשה מאד להשיג ידיעות על תולדות יהודי מרוקו.

כיצד אבדו המקורות? מה היו הסיבות שכה מעט נשאר בידינו מסאות ואלפי הספרים שחיברו חכמי יהדות מרוקו במשך הדורות? (3). אפשר לציין סיבות אחדות:

א': עניותם של החכמים. רבים מחכמי מרוקו הגדולים היו עניים מאד, "שלא היו מוצאים כדי חיותם והתפרנסו בדוחק", ולכן לא יכלו לשאת בהוצאות ההדפסה של הספרים שחיברו (4). ברור שספר שיש ממנו רק טופס אחד בכתב-יד עלול להיאבד על נקלה.

ב': חוסר דפוס במרוקו. עד לזמן האחרון לא הוקם בית דפוס עברי במרוקו, וספרי החכמים נדפסו "בארצות הרחוקים מעבר לים" - למשל באיטליה, בפולין, בהולנד ובאנגליה (5) - "וכל הדרכים בחזקת סכנה". רבו המלחמות במרוקו, וקשה היה להגיע לחוץ-לארץ לשם הדפסת הספרים (4).

ג': פרעות ביהודים. הסיבה העיקרית הוא, שהיהודים סבלו "רדיפות צמותות מעם לועז" - מן הגויים, שלעיתים קרובות התנפלו עליהם, הרגו ואנסו ובזזו רכוש והשמידו ספרים (4). "בוססו המקדשות (בזזנו בתי כנסת) וישפכו כלי הקודש בראש כל חוצות" (זרקו את ספרי-הקודש ושאר חפצי בית הכנסת). (6). וכן כותב המשורר ר' דוד חסין בקינתו על סבלות יהודי מרוקו:

"באו פריצים חיללו
תורת משה מורשה

. . .

וספרי תורה שטוחים
כמחצלת פרוסה

* * *

אוי לעיניים כך ראו
ספרי קודש חוצות מלאו" (7)

כך אבדו ספרים רבים מאד שמהם יכולנו ללמוד על תולדותיה של יהדות זאת.

ד'; בערות. יש לציין סיבה נוספת, והיא הבערות שהתפשטה בדורות האחרונים באיזורים שונים במרוקו, כתוצאה מרדיפות בלתי פוסקות והגירת חכמים גדולים למרכזים יהודיים בהם יכלו לשבת בשלוה ולעסוק בתורה (על כך - בשיעורים הבאים). ירידה רוחנית זאת גרמה לכך שרבים זלזלו בספרים ובכתבי היד שנשארו בידיהם מדורות קודמים. דוגמא לכך נמצא במעשה הבא: הרב משה בן-חמו, שישב בעיר צפרו - עיירה באיזור פאס - כתב בימי חייו ספרים רבים שלא הצליח להביאם לדפוס, ואחרי מותו נשארו בידי אשתו. פעם "היו מקבצים בצפרו עלים (דפים קרועים) של תורה לגורנם. אשתו של הרב הנזכר, מכלל העלים הבלים שהיו לה (מספרי הקודש של בעלה המנוח) נתנה להם כל כתביו (והם נקברו עם שאר הדפים. והמתבר מוסיף:) השם הטוב יכפר בעד, וחבל על דאבדין!" (8).

מתוך כל הסיבות האלה גם יחד אין פלא "שלא נותרו לנו חיבוריהם... (ואלה שנותרו הם) נפזרים בכתבי יד

ונשכחים כמה מאות שנים ונקברו במחשכי בתי עקד ספרים (ספריות)מטושטשים ומשובשים" (4). נוסף לכך יש לציין עובדה אחרת: במשך מאות בשנים לא פסקו המלחמות הפנימיות בין תושבי מרוקו הגויים לבין עצמם, ובמרוצת השנים אבדו גם רבים מן הארכיונים הממלכתיים, ובהם החומר הנוגע ליהודים. התוצאה היא שגם מקורותינו אנו וגם המקורות הזרים נשארו דלים ביותר.

<u>שארית הפליטה</u>. בכל זאת נשארו בידינו ידיעות רבות, ואנו יכולים לעקוב אחרי עיקרי תולדותיהם של יהודי מרוקו - אם כי הרבה חומר חסר לנו ופרשים רבים בעלמו מאתנו. מה הם המקורות שמתוכם שואבים אנו ידיעות אלה?

<u>א'</u>. למרות כל הצרות והתנאים הקשים, במצאו במרוקו תמיד גדולי תורה שהשתדלו לאסוף לתוך ספריותיהם את כתבי החכמים ולשמור עליהם מכל משמר, ועד היום קיימות ספריות אחדות כאלה, מהן עדיין במרוקו ומהם - בארץ(9).

<u>ב'</u>. ספרי חכמי מרוקו שנדפסו בחוץ לארץ ונפוצו בארצות רבות - כגון "אור החיים" לר' חיים אבן עטר.

<u>ג'</u>. ספריהם של תיירים יהודיים ונוכריים שביקרו במרוקו בתקופות שונות ורשמו את מה שראו, וכן ספריהם של יהודי מרוקו שיצאו לחוץ לארץ וכתבו על ארץ מוצאם.

<u>ד'</u>. בין יהודי מרוקו היו סוחרים גדולים, שקיימו קשרי מסחר הדוקים עם ארצות אירופיות שונות. העתקים מתעודות מסחריות רבות - קבלות, חשבונות, הסכמים,

דיונים-וחשבונות, בירורים – נמצאים בארכיונים של מדינות כפורטוגל, ספרד, צרפת, הולנד ואנגליה. בימינו נבדקו הארכיונים ונחקרו התעודות, והן משמשות מקור חשוב לתולדות מרוקו בכלל ולתולדות עמנו בפרט.

ה'. ספריות גדולות נוהגות לשלוח שליחים לארצות חוץ שתפקידם לחפש ספרים עתיקים, נדירים ויקרי המציאות, ולקנותם עבור הספריה. שליחים של ספריות כאלה הגיעו גם למרוקו, וקנו שם מכתבי החכמים מידי בני משפחתם וצאצאיהם שמחמת עוניים באלצו למכור אף את היקר להם ביותר. ספרים אלה נשמרים עד היום בספריות בגרמניה ובאנגליה למשל, וחוקריהו יכולים לראותם שם. (11).

ו'. בידי אנשים פרטיים ובספריות נשארו חלקי ספרים, דפים תלושים וקרועים, העתקות של חלקים מתוך ספרים קדושים – שרידים שנותרו אחרי שנים של פרעות ומלחמות, וטלטול ממקום למקום. גם דפים בודדים אלה נשמרים כיום בקפדנות ובהם נמצא ידיעות חשובות. לעיתים קרובות אירע שאחד החכמים, בעסקו בכתיבת ספר, הכניס לתוכו קטעים מתוך כתבי אביו או קרובו או רבו, משום שראה שכתב היד התקלקל ועלול ללכת לאיבוד, בדרך זאת נשמרו כתבים עתיקים רבים.

<u>דוגמא למקור שנשמר</u>. לעיתים נשמרו ידיעות היסטוריות על יהודי מרוקו בדרכים משונות ביותר, כפי שתעיד הדוגמא הבאה:

ספר

שאלות ותשובות

משפטים ישרים

שאלות ותשובות, צפונות והשובות, כנשם נדבות, בארץ תלאובות, אשר פעל ועשה טורנו ורבנו המאור הגדול שאוהנ"ג מופלא שבסנהדרין הרב הגדול מעה ומנדול כמוהה"ר המלאך **רפאל בירדוגו** זצוקלה"ה ויע"א. בלא"ץ הנאון המפורסם הרה"ג טורנו ורבנו כמוהה"ר **מרדכי הצדיק** זצוקלה"ה ויע"א. הועתק ע"י הרב המובהק כמוהה"ר **יעקב בירדוגו** נ"י. בלא"ץ הרב המובהק כמוהה"ר **מרדכי** זצ"ל בנו של הרב המחבר זצוק"ל. בהשתדלות והוצאות א' מאיר עיני חכמים, רחם רחמתים, מזוקק שבעתים, החכם הותיק כהה"ר **רפאל פיטיגמה** נ"י. יחי הוד לנצח, אורך ימים ושנות חיים, כבני סמיכו, וחיי אריכו, אביי"ר.

ורוב ברכות יחולו על ראש האחים המכובדים הה"ה כהה"ר **מנחם צירולייא** הי"ו, וכהה"ר **מכלוף** אזיז הי"ו, בני המשוח כהה"ר **דוד** נ"י, אשר היו לעזר ולהועיל במצוה זו ונדבה רוחם אותם גם כן לתת לבסף מוצא ולהביא ספרי הרב לבית הדפוס. אתה ה' תשמרם, וכצנה רצון תעטרם, וזכות הרב המחבר תגן עליהם ועל זרעם אחריהם אכי"ר, פה ע"י **מכנאסא** יע"א.

בחדש אדר המיל כאן שנה וברבר **הזה תאריכי** ימים ליצירה.

קראקא

שנת **תרנ"א** לפ"ק.

בדפוסו של יוסף **פישער**, גראדגאסגע נו. 62

יצא לאור ע"י הסרים אהרן פרימס בקראקא.

MISCHPUTIM JESCHURIM

Druck von Josef Fischer, Krakau, Grodgasse 62.

Verlag von A. Faust, Buchhandlung Krakau.

1891.

ספר של חכם יהודי ממרוקו, הרב רפאל בירדוגו ממכנאס, שנדפס בעיר קרקא שבפולין בשנת 1891. באותם הימים לא היה דפוס יהודי במרוקו.

המעשה אירע לפני כ-300 שנה, במלוך מולאי איסמעיל במרוקו. שולטאן זה הרחיב ופיאר את העיר מכנאס, שהיתה מקום מושבו האהוב (12), ובה ישבה גם קהילה יהודית חשובה. באחד הימים אבד למלך "תער חרב אחת מרוקמת באבנים טובות ומרגליות". חיפשו את התער בכל הארמון והוא לא נמצא. עלה חשד בלב המלך שמישהו מן היהודים גנב את התער - ואולי ידו של שונא ישראל היתה כאן באמצע. מכל מקום - בו ברגע, "בשעה שניה של הלילה, אחרי שהיינו כולנו (יהודי העיר) ישנים על משכבותינו - גזר המלך (להוציא אותנו) מחוץ לעיר, אנשים ונשים וטף ... ומהם ילדים שהיה להם כמו יום או יומיים שניטולו ...וכל ישראל היו שטוחים על פני השדה, כולם קוראים ומייחדים שמו (של ה' יתברך)... כי היו חושבים שחס ושלום היתה כוונתו (של המלך) לשום גזירה, חלילה", כגון גירוש מן העיר או החרמת רכוש היהודים, מכיוון שלא ידעו על הגזירה מראש, הניחו את כל הרכוש בבית בלי לקחת דבר. אחד הרבנים, הרב חביב טולידאנו, כשבאו החיילים להוציאו עם משפחתו מן הבית, לקח אתו את הספר שעיין בו באותו הערב - ספר שאלות-ותשובות בעניני הלכה - ויצא עם כל הקהל. "וכל הלילה (קראו) סליחות ותחנונים עד הבוקר אור". אז שלח המלך שר אחד שערך חיפוש בביתם של היהודים החשודים בגניבת התער. למזלם של כל היהודים לא נמצא דבר, ויותר מזה: הגויים לא נגעו לרעה בבתים וברכוש "והחצירות - כאשר המה, בממוניהם ובנכסיהם" - כך הם נשארו, "ולא נגנב לשום אחד מישראל שום דבר".

והרב, כדי שישמר זכר המאורע הזה וההצלה הגדולה שהציל ה' את עמו, תושבי מכנאס, רשם את פרטי המקרה בדף החלק שבראש ספר השאלות-ותשובות שבידו, כשהוא פותח במלים: "חסדי ה' אזכיר על גמוליו וחסדיו ורחמיו המרובים על עמו ירא שמו, להיות לי לזכרון, לי ולזרעי, שבת תורת אמ"ת (1681) בליל שישי, תשעה ימים לחודש מרחשוון בשעה שביה של הלילה"; ומסיים, לאחר תאור המקרה כולו, שמכיוון "שזה הספר היה אצלי באותה הלילה כתבתי בו זה הנס". (13). הספר עבר מן הרב לבניו לבני בניו, והתגלגל אחרי מאות שנים לספריה הלאומית בירושלים. כשהספרן פתח את הספר כדי לרשום בו את המספר ולחתום אותו בחותמת הספריה, גילה את הכתוב בו, העתיקו ופרסם אותו בשבתון של האוניברסיטה העברית. כך נודעו פרטי המעשה ברבים.

<u>איסוף החומר</u>. בימינו, עם כינוסם של שבטי ישראל בארץ, החלה פעולה גדולה של איסוף ידיעות על הגלויות השונות. חוקרים מישראל עוסקים בריכוז החומר המפוזר באלפי ספרים ועתונים. שליחים יוצאים לארצות חוץ כדי לקבוע מספרי העדות השונות שנמצאים בספריות ובאוספים פרטיים. בהרבה מקרים, כשאין בעלי הספר מוכנים למכרו, מצלמים את הספר על גבי סרטון, אשר נשמר בארץ. חוקר העוסק בענין מסויים יכול לקחת את הסרטון, להכניסו למכונת הסרטה מיוחדת ולקרוא את הכתוב בספר הנמצא בספרייה בצרפת או בטוניס. כל החומר הזה מתרכז כיום בספריות שלנו בארץ, ומהם אפשר לשאוב את הידיעות על כל עדות ישראל (14).

פרק שבוע ב': הגיאוגרפיה של מרוקו

ארץ יפה ככנען. כתוב באחד ממדרשי חכמינו ז"ל: "זכה כנען שנקרא הארץ (ארץ-ישראל) על שמו. וכי מה עשה כנען (שזכה לכך?) אלא, כיוון ששמע כנען שישראל נכנסים לארץ - עמד ופנה מפניהם (עזב את הארץ). אמר לו הקדוש ברוך הוא: אתה פנית מפני בני - אני אקרא הארץ על שמך; ואתן לך (נוסף על כך) א ר ץ י פ ה כ א ר צ ך. ואיזה? זו א פ ר י ק א". (15) ובמדרש אחר מסופר שכשבאו בני ישראל ממצרים - "גרגשי (משבטי הכנעני) פנה והלך לו לאפריקי" (16). מתוך ההיסטוריה הכללית ידוע לנו שרבים מן הכנענים והצידונים עזבו את הארץ ועברו לאפריקה הצפונית, והגיעו עד למרוקו. (על כך - בהמשך).

ישנם קווי דמיון רבים בין ארץ ישראל ובין ארץ מרוקו, ובהחלט אפשר לומר עליה שהיא "ארץ יפה כארצך", כדברי חז"ל. מבחינת האקלים דומה מרוקו לארץ-ישראל: תקופת הגשמים שם היא מסוכות ועד פסח, כמו כאן. כמות הגשמים בשתי הארצות דומה, ואף במרוקו פוחתת והולכת כמות הגשמים ככל שמדרימים. (ברוב שטחי הגליל יורד 60-80 סנטימטר גשם לשנה, וכך גם באיזור החוף בצפון-מערב מרוקו; בנגב כמות הגשם היא עד 20 סנטימטר, וכך גם באיזורי הדרום במרוקו). גם בחום הממוצע יש דמיון רב בין ארצות אלה.

בקודת דמיון נוספת היא במבנה הכללי של שתי הארצות. בשתיהן ישנה שפלה פורייה לאורך חוף הים במערב; מרכז הארץ הוא הרריי; ואיזור הדרום - מדברי.

<u>ארץ עשירה</u>. גם מבחינת התוצרת החקלאית ישנו דמיון רב בין ארצנו לבין מרוקו, ולמעשה גדלים בה כל המינים שמשתבחת בהן ארץ-ישראל: "ארץ כארצכם, ארץ דגן ותירוש" (מלכים ב' י"ח: ל"ב) "זו אפריקי" (רש"י). רוב השטחים החקלאיים נמצאים בשפלת החוף. שם גדלים חיטה, שעורה ותירס וירקות מכל המינים, עבף המטעים מפותח ביותר: זיתים, תאנים, גפנים, הדרים, שקדים - מצויים בשפע. אך לא רק השפלה חשובה מבחינה חקלאית. באיזורים המדבריים שבדרום נודדים שבטים רבים החיים על גידול צאן, בקר, סוסים וגמלים, בעיקר עבף הצאן מפותח, ומספר הכבשים עולה למיליונים. בנאות המדבר מגדלים תמרים היודעים בעולם בטיבם המעולה. מספר הדקלים בנאת מדבר עולה לעיתים על מאתיים-אלף. תושבי עמק הדרע, נחל במרוקו הדרומית, משתבחים בכך שבאיזורם גדלים 300 מינים שונים של תמרים!

התוצרת החקלאית לא זו בלבד שהיא מספקת את כל צרכי האוכלוסיה, אלא חלק גדול מיוצא לחוץ-לארץ. בין סחורות היצוא של מרוקו נמנים: תפוחי-זהב, שקדים ותמרים; שמן זיתים; עורות ומוצרי-צמר. נוסף לכך יש לציין את השעם (שממנו עושים פקקים), המופק מאלוני השעו הגדלים בהרי מרוקו לרוב; ואת שימורי הדגים

(סרדינים) - כי רבים מתושבי החוף עוסקים בענף הדייג.

עם כל חשיבותה של החקלאות, אין היא היסוד היחיד שעליו מושתתת כלכלתה של מרוקו. מקום חשוב ביותר - וחשיבותו עולה משנה לשנה - תופסת הפקת המחצבים. מרוקו היא הארץ העשירה ביותר בעולם בפוספאטים (המצויים אגב גם בנגב שלנו), וכבר כיום היא מייצרת רבע מכל התפוקה העולמית. בצפון, ליד גבול אלג'יריה, ישנם מכרות פחם; בצפון-מערב, בהרי הריף, מפיקים נפט. בהרי האטלס ישנם מחצבים רבים וחשובים: מנגן, עופרת, ברזל ומתכות רבות אחרות. רק אחוז אפסי מכל האוצרות האלה מנוצל עד עכשיו.

התעשיה במרוקו עדיין איבה מפותחת, אם כי הצרפתים השקיעו מאמצים עצומים בפיתוח הארץ. מענפי התעשיה החשובים: שימורים, שטיחים, אריגים, עורות, זבלים חימיים ומוצרי נחושת.

<u>ארץ גדולה</u>. עם כל הקווים המשותפים שמציגו בין ארצנו ובין מרוקו, אין לשכוח שמרוקו היא ארץ גדולה הרבה יותר מארץ-ישראל. שטחה (כולל האיזורים הצרפתיים והספרדיים לשעבר) קרוב ל-500,000 קילומטר מרובע - פי 25 מישראל. מספר תושביה מגיע ל-11,000,000 (בישראל: כשני מליון). איזורי הדרום וההר אינם מיושבים בצפיפות, ואפשר לעבור בהם מרחקים גדולים בלי לפגוע במקום יישוב. הרי מרוקו גבוהים בהרבה מהרי הארץ. באיזור הריף, בחוף הים התיכון, עולה גובהם בהרבה על

הרי הגליל: 1600 - 2200 מטר (הרי מירון ליד צפת: 1208 מטר) ובהרי האטלס הגבוה, במרכז הארץ, מתנשאים ההרים לגובה העולה על 4000 מטרים, והם מכוסים שלג בצחי.

ערי מרוקו הגדולות - הנמצאות ברובן ליד החופים, בצפון ובמערב - שונות במספר תושביהן לערי הארץ הגדולות, פרט לקזבלנקה, שבה יש 700,000 תושבים, למעלה מפי שניים מבתל-אביב-יפו. בארץ יש רק שלוש ערים שמספר תושביהן הוא למעלה ממאה אלף; במרוקו - שבע.

<u>ארץ של ניגודים</u>. מרוקו היא ארץ של ניגודים חריפים, הן מצד טבע הארץ והן מצד התפתחותה הטכנית ורמת החיים של תושביה.

אשר לטבע הארץ - כבר הזכרנו את האיזורים השונים: שפלה רחבה ופוריה, מישטת בצפיפות על ידי יישוב חקלאי ועירוני; הרים גבוהים מכוסים יערות בצלעותיהם ושלג בראשם; מדבר סלעי לוהט המהווה חלק ממדבר הסהרה הגדול. ניגודי האקלים גדולים: בקיץ יכולים לבשל ביצה על פני החול הלוהט שבדרום הארץ. בחורף קורה לעיתים שהשלגים מנתקים יישובים בהרי האטלס הגבוה, ויש צורך להוריד לשם מזון באמצעות מצנחים. על חוף הים בנויים מלונות מפוארים אשר לשם באים תיירים הנמלטים מפני החורף האירופי הקשה, ומבלים זמנם באקלים הנוח של מרוקו. ואילו בהרים עוסקים בספורט חורף: גלישה על השלג, בשפלת החוף - נחלים ומעיינות ובארות - שפע של מים; בדרום - מיעוט גשמים וארץ צמאה.

ניגודים מעין אלו נמצא גם בין מפעלי האדם באיזורים השונים. מצד אחד ערים גדולות, בנינים מודרניים, לבנים, נקיים ומאוררים; ובאותן הערים - שכונות צפופות, רחובות צרים, ביוב פתוח, חוסר אויר. כאן - בתי חרושת גדולים, מכרות, נמלים, בסיסי חיל האויר עם מטוסים חדישים, שרותי רכבת ומכוניות; ושם - בתי מלאכה זעירים עם כלים פשוטים, שעברו במשך דורות מאב לבנו, סחר חליפין, תחבורה באמצעות חמורים וגמלים. בין הערים הגדולות, ובאיזורי הפיתוח - כבישים רחבים, גשרים עצקיים, מסילות ברזל; בשטחי המדבר וההר - שבילים מתפתלים המתכסים בשלג או בחולות נודדים ומקשים על הנוסע. בתים של 20 קומות במרכז קזבלנקה; בתי חימר מתפוררים בעיירות הדרום; ואוהלי בדווים במדבר. (17).

זוהי וכזוהי ארץ מרוקו, שבה התרחשו המאורעות בהם נעסוק בפרקים הבאים.

<u>הערה למדריך.</u> כדי שהשיחה על הגיאוגרפיה של מרוקו תהיה יעילה, יש להשתמש במפה גדולה. אפשר להשתמש במפת אפריקה או במפת ארצות הים התיכון, הנמצאות ברוב בתי הספר; אך רצוי להכין מפה על גליון נייר גדול, שבה תופיע מרוקו בלבד.

אפשר לוותר על שני פרקי המבוא, ולשלב את פרטיהם העיקריים בתוך השיחות הבאות. בכל זאת נראה לנו רצוי לתת את השיחות בסדר שהן מובאות כאן: פרק המבוא הראשון יסביר את הסיבה לחוסר ידיעותינו על תולדות יהודי מרוקו ויתן למעשה את הטעם לכל סדרת השיחות; ופרק המבוא השני יסביר את הרקע הגיאוגרפי, שיש בו חשיבות גדולה להבנת ההיסטוריה שנעסוק בה בהמשך.

1. ראשית היישוב היהודי במרוקו

<u>קשרים מימי קדם.</u> ברחבי צפון אפריקה מהלכות אגדות רבות על הקשרים בין חבל-ארץ זה לבין ארץ-ישראל ובני ישראל בימי קדם. האגדות האלה - שחלקן הן מסורת שבעל-פה, וחלקן נרשם בספריהם של סופרי ערב ורומי לפני מאות ואלפי שנים - מספרות על הגירת כנענים ופלשתים לחופי אפריקה הצפונית, על ביקוריהם של משה רבינו ויואב שר צבא דוד שם, ועל יישוב יהודי קדמון באיזורים אלה. לפי אמונת העם קבורים אחדים מן הדמויות התנ"כיות החשובות - כגון יהושע ודניאל, בצפון אפריקה (18). רבות מאגדות אלה הן מעשיות שאין להם יסוד של ממש; אך אחדות מהן מבוססות על עובדות היסטוריות. מספר אגדות, משני הסוגים שהזכרנו, נביא להלן.

<u>מסע משה רבינו לצפון אפריקה.</u> באחד הימים נעלם יתרו חותנו משה מביתו. משה דאג לו מאוד, ונמסר לו משמים שיתרו הלך לבקש את מעין-החיים, שכל מי ששותה ממימיו יחיה לעד. מעיין זה נמצא במקום שבו מתאחדים שני הימים הגדולים (הים התיכון והאוקיינוס האטלנטי). על משה לקחת עמו דג, וללכת למקום איחוד הימים. ברגע שיאבד את הדג - ידע שזה המקום המבוקש, שאליו הלך יתרו (19).

משה עשה כמצווה, לקח דג והכניסו לסל, ואמר

ליהושע משרתו, שלווה אותו בדרכו: "לא אפסיק ללכת עד אם הגעתי למקום איחוד הימים" (20). הוא מסר את הסל ליהושע ואמר לו: אם תאבד את הדג - תאמר לי. הם הלכו לאורך חוף הים עד שהגיעו לסלע. משה נרדם, והדג יצא מן הסל וקפץ לים. לאחר מכן קמו האנשים והלכו, ויהושע שכח להודיע למשה על אבדן הדג. כשבאה שעת המנוחה, "אמר משה למשרתו: תן לנו מעט מזון, כי עייפים אנו מאד מן הדרך". אז נזכר יהושע במה שקרה, ואמר: - דע, שהדג נכנס לתוך הים. "זהו אשר ביקשנו, אמר משה. הם חזרו בדרך שבאו" עד שהגיעו לאותו הסלע. (20).

עד היום מראים תושבי האיזור את הסלע אליו הלכו משה ויהושע בחפשם את יתרו ואת מעיין-החיים, הנמצא בסביבות תלמסאן, באלג'יריה, קרוב לגבול מרוקו, על הדרך המוליכה מנדרומה לנמור. (21).

באותו מסע אכלו משה ויהושע דג, והשאירו את חציו. הא-ל החייה את חצי הדג והוא התרבה, ועד היום חיים צאצאיו בים ליד סאוסה. יש לו רק עין אחת וחצי ראש, והיהודים אוהבים אותו מאד (22).

<u>קברו של יהושע</u>. לפי מסורת זאת כבראה שמת יהושע במסעו זה, ונקבר בשטחם של בני מנייר, ליד נדרומה בסביבות תלמסאן. הקבר, הידוע בין הערבים המקומיים בשם קבר סידי יושע - האדון יהושע - נערץ על ידי רבים ויהודים כאחד, ורבים עולים אליו לרגל. הקבר

במצא בתוך מסגד, אך מכיוון שיהושע היה ענק (23), אין המסגד יכול להכיל את הקבר כולו והוא בולט מתוך חומתו. ליהודים אסורה הגישה לקבר, ומי שמצליח להתגנב ולהגיע אליו לוקח משם מעט אדמה ומביא אותה לאחיו שהדבר לא עלה בידם. הקבר נחשב כמקום קדוש מאוד. מעשה באדם שלא האמין כי קברו של יהושע במצא באותו מקום; יהושע הופיע אליו בחלום הלילה, ושרף את לשונו, והוא מת כעבור ימים אחדים. אחר ניסה לחפור באותו מקום; הוא האדים כולו והוא ובניו בתעוורו.

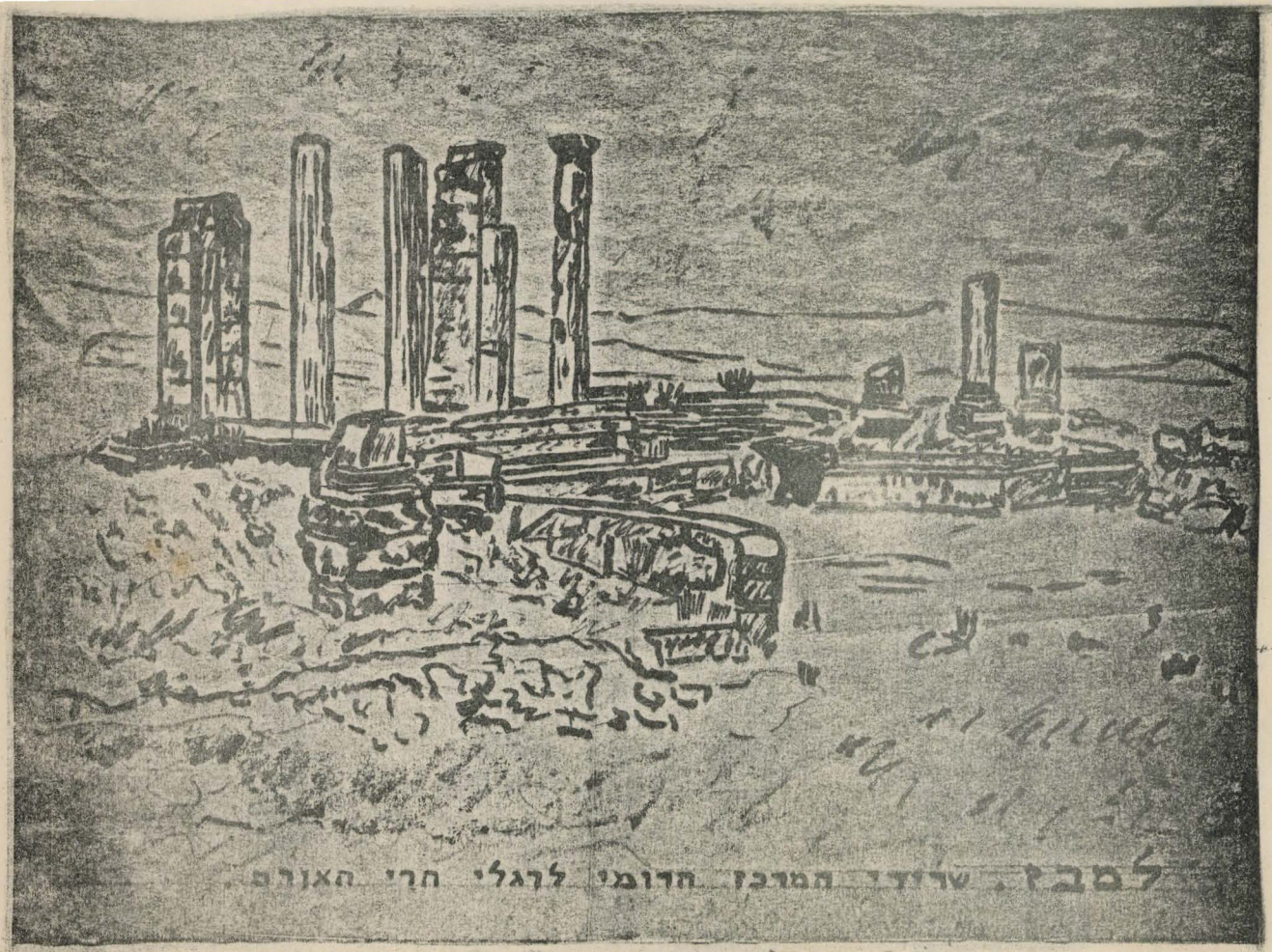
בקירבת מקום במצא גם קברו של נון, אבי יהושע, וגם עליו מספרים אגדות רבות. מעשה בעזור שרצה לעלות לקבר יהושע, והנביא הופיע אליו בלילה ואמר לו ללכת לקבר נון אביו. האיש הלך שמה ונתרפא מעוורונו, ולא זו בלבד, אלא שחי עד גיל מאה (24).

<u>מעמי כנען - לאפריקה הצפונית</u>. מסורת קדומה, הנמסרת ממקורות יהודיים, ערביים ורומיים כאחד, אומרת שתושביה הראשונים של צפון אפריקה, הידועים בשם ברברים (סגול מתחת לשני הבי"תים!) באו לשם מכנען. כשבאו בני ישראל עם יהושע לארץ, עזבו אותה רבים מן הכנענים ועברו ללוב ולארצות שממערבה. (ראה את דברי האגדה שהבאנו בראש פרק המבוא השני). (25).

כידוע, נשארו רבים מן הכנענים וכן עמים אחרים - כגון הפלשתים - בארץ ישראל, ובני ישראל לא יכלו לגרשם. (ראה למשל שופטים פרקים א', ג'). אך בימי

דוד התחזקו בני ישראל והם השתלטו על אויביהם. שרידי הכנענים והפלשתים ברחו לאורך חופי אפריקה, אל אחיהם שישבו שם מימי יהושע, ויואב, שר צבא דוד, רדף אחריהם. "וישב יואב ויך את אדום בגיא מלח, שנים עשר אלף" (תהלים ס': ב'). לפי מסורת של יהודי המקום נמצא "גיא-מלח" באל-ג'ם, בין הערים ספכס וסוסה, באיזור החוף המזרחי של טוניס. (26). משם המשיך יואב עם צבאו והגיע עד לחוף האוקיינוס האטלנטי, בסביבות פאס או ליד מוגאדור, במקומות שעבר בהם הקים מצבות אבן ועליהן חרותות כתובות לזכרון: "עד פה בא יואב שר צבא דוד המלך,בהכותו את מואב ואת הפלשתים", יהודי מוגאדור מספרים על טבעת הזהב של יואב שנמצאה בסביבת העיר. (27). עד היום נקראים הברברים בפי יהודי מרוקו בשם פלשתים, ואילו תושבי הארץ הערבים מכונים ישמעאלים.

<u>עם ספני צור וצידון</u>. הצידונים, עם של יורדי-ים שישב לאורך חופי ארץ-ישראל, לבנון וסוריה, קיימו קשרים הדוקים עם אחדים ממלכי ישראל, ובעיקר עם שלמה. הם שעזרו לשלמה להקים צי סוחר וחלק מן המלחים באניות אלה היו צידונים: "וישלח חירם (מלך צור) באוני את עבדיו אנשי אניות יודעי הים עם עבדי שלמה. ויבואו אופירה ויקחו משם זהב" (מלכים א' ט': כ"ז-כ"ח). לפי מסורת עתיקה הגיעו עבדי שלמה גם לחופי צפון אפריקה, ביחד עם הצידונים, והיו כאלה שהתיישבו שם באופן קבוע - היישוב היהודי הראשון באיזור זה. (49).

לבנון. שריד המרכז הדומי לרגלי הרי האורם

(מסורת דומה קיימת גם בין יהודי תימן. - ראה "דמויות בתרבות ישראל", בהוצאת המחלקה, ע' 6). על מסעות הצידונים לחופים אלה ידוע לנו יפה מתוך ההיסטוריה הכללית. אניות צור וצידון הפליגו באופן קבוע לחופי צרפת וספרד ואפריקה הצפונית, ואף הקימו שם מושבות סוחרים, שהגדולה והידועה שבהן היתה קרית-חדשת (קריה חדשה. לשון הצידונים היתה דומה לעברית. עיר זאת ידועה גם בשמה הרומי: קרתגו). מושבו זאת היתה סמוכה לעיר מוניס שבימינו.

<u>מעשרת השבטים - לאפריקה.</u> ימי ייסודה של קרת-חדשת היו ימים של מלחמות בלתי פוסקות בארץ: זו היתה תקופת עלייתן של ארם ואחר כך של אשור. מהומות וקרבות פשטו בארץ ישראל, ורבים חיפשו מקלט בטוח. היו שפנו דרומה, לערב ולתימן (ראה דמויות בתרבות ישראל, ע' 7). אחרים, ובייחוד בני השבטים הצפוניים: זבולון, נפתלי ואשר, הצטרפו לצידונים ויצאו לארצות צפון אפריקה (36). לפי דעה אחת של חז"ל היו דווקא שבטי הצפון, שכניהם של הצידונים, מן הראשונים שיצאו לגולה: "ר' שמעון בן גמליאל אומר: שבט זבולון ושבט נפתלי גלו תחילה" (37). זה מתאים למסורות שונות שבפי יהודי צפון אפריקה. רבים מיהודי הרי האטלס מחזיקים במסורת שאבותיהם לא הלכו לגלות בבל, כלומר שיצאו את ארץ ישראל לפני חורבן בית ראשון (28); בקיר בית הכנסת העתיק של יהודי ג'רבה (אי בטוניס הדרומית), המכונה "ג'ריבה", קבועה אבן שאומרים עליה שהיא מאבני מקדש

שלמה, שהגולים הביאוה אתם מירושלים (29); יש דעה שיהודי ג'רבה הראשונים מבני שבט זבולון היו (31), ולדבריהם של יהודי האי הזה באו לשם באניות תרשיש - הן אניות הצידונים (38); ואילו יהודים רבים במרוקו הדרומית, באיזור מול-האטלס, רואים את עצמם כבני שבט אפרים שגלה (30).

<u>רמזים במקורותיהם העתיקים</u>. מסורת על הגליית בני ישראל לארצות צפון אפריקה בשתמרה גם במדרשים ובתלמוד: "לאן הגלה אותם? - מר זוטרא אומר: לאפריקי" (32). "אחד מכם גולה לברבריה ואחד מכם גולה לסמטריא" (33) - ברבריא הוא השם העתיק לאלג'יריה, וסמטריא יש חושבים שהיא מרוקו. (34). על הפסוק "ואני אקביאם בלא עם" (דברים ל"ב: כ"א) שבו מובאים העונשים שיבואו על ישראל אם יחטאו, ובתוכם עונש הגלות, אומרים חז"ל שאלו הקרויים "לא-עם" -"אלו הבאים מברבריא ומטונוס (טוניס) וממוריטניא (מרוקו) ... שמהלכין ערומים בשוק" - כלומר, שהם פראים (35). על תפוצתן של קהילות יהודיות במושבות הצידונים שבאפריקה הצפונית מעיד גם המאמר התלמודי: "אמר רב יהודה אמר רב: מצור ועד קרטגיני (היא קרת-חדשת) מכירין את ישראל" (39).

סימן נוסף לייישוב יהודי בצפון אפריקה נוכל למצוא בספר על יונה הנביא. "יונה בן אמיתי מזבולון היה" (40). כשרצה לברוח - יצא לתרשיש (יונה א': ג') - ומדוע דווקא לשם? כי תרשיש היא "עיר תוניס (טוניס

או כשמה העתיק: קרת-חדשת) באפריקי" (41), ובה, כפי ששמענו כבר, ישבו מבני שבטו, אנשי זבולון.

לא כל המתיישבים היהודיים הראשונים באו למושבות הציונות מרצונם החופשי. רבים היו כנראה שבויי מלחמה שהציונים מכרו אותם לעבדים, ועל כך מאשימים אותם נביאינו: "כה אמר ה': על שלשה פשעי צור ועל ארבעה לא אשיבנו? על הסגירם גלות שלמה לאדום ולא זכרו ברית אחים" (של שלמה וחירם מלך צור. - עמוס א': ט'-י'); "וקיבצתי את כל הגויים... ונשפטתי עמם... על עמי... ישראל אשר פיזרו בגויים" וביז עמים אלה נזכרים בראש ובראשונה צור וצידון (יואל ד': ב', ד'). (42).

<u>גידול היישוב היהודי</u>. אם לגבי ראשית ההתישבות היהודית בארצות צפון אפריקה אין בידינו עובדות ברורות, ועלינו להישען על מסורת שבעל פה ועל השערות החוקרים - הרי ידועים לנו פרטים רבים יותר על גידול היישוב שם והתרחבותו. יש לנו עדויות על קהילות יהודיות באיזור זה הן מפי סופרים בני התקופה והן על ידי חפירות ארכיאולוגיות.

בימי שלטון היוונים בארץ, כשגזרו גזירות על המחזיקים במצוות התורה, ברחו רבים ממקום מושבם הקבוע, כידוע לנו ממעשה מתתיהו החשמונאי ובניו. אך לא כל היהודים הסתתרו בהרים ובמדבר שבארץ, היו רבים שעזבו את ארץ-ישראל וחיפשו מקלט בארצות אחרות. רוב

הפליטים האלה פנו למצרים, שבה מלכו מלכי בית-תלמי שלא התנכלו ליהודים באותו הזמן. נוסף לכך ישבו במצרים כבר יהודים רבים - מהם שירדו שמה אחרי רצח גדליהו, מהם שנקראו על ידי אלכסנדר מוקדון כדי להתיישב בעירו אלכסנדריה, ומהם שהגיעו לשם כשבויי מלחמה או בסוחרים (43). לא כל הפליטים נשארו במצרים. היו כאלה שירדו לאורך הנילוס והתישבו בחבש, והם - יחד עם יהודים שבאו לשם בתקופה מאוחרת יותר (ראה בראשית השיחה הבאה) - הינם אבות הפאלשים, יהודי חבש של היום (44). אחרים פנו דרך ים-סוף להודו, והם אבות יהודי בומביי של ימינו (44). שוב אחרים נדדו מערבה, לערי לוב, שאף הם היו שייכים למלכי בית-תלמי. יהודים רבים היו חיילים בצבא מצרים ושמרו על המבצרים באיזורי הספר שבלוב (29).

<u>תחת שלטון רומי</u>. כשממלכת בית תלמי עברה לשלטון הממלכה הרומית, התנגדו יהודי קירנאיקה - האיזור המזרחי של לוב - בכוח הנשק. הרומים ניצחו; חלק מהיהודים נשאר ישב במקומו, וחלק אחר נדד מערבה והתיישב בהרי אלג'יריה ומרוקו.

היחס של השלטונות הרומיים אל היהודים היה טוב. היהודים ישבו בערי החוף של צפון אפריקה וקיימו קשרים הדוקים עם אחיהם בארץ, שגם הם היו נתונים לשלטון הרומאים. מדי שנה היו יהודים מאפריקה עולים לרגל לבית המקדש בירושלים והיו מביאים אתם מתנות לרוב

לאוצר המקדש. כשאחד הנציבים הרומיים בלוב אסר את משלוח המתנות, פנו יהודי המקום לאוגוסטוס קיסר ברומי והגזירה בוטלה. בעיר העתיקה ברניקי (כיום: בנגזי) נמצאה כתובת המוקדשת על ידי נכבדי היהודים לנציב הרומי שגמל חסד עם הקהילה היהודית, והם משבחים ומפארים אותו בשל כך. (45). גם בתקופה זאת נדדו יהודים מערבה, והגיעו לאלג'יר ולמרוקו.

היישוב היהודי בצפון אפריקה גדל מאוד אחרי חורבן הבית. מצד אחד, הגיעו פליטים, ומצד שני - עשרות אלפי שבויים, שנשלחו על ידי הרומים לאחוזותיהם שבאיזורים אלה. (46). מאותה תקופה ידועים גם בפעם הראשונה חכמים יהודיים בצפון אפריקה, כגון ר' אבא קרתיגניא, מקרתגו (היא קרת-חדשת, שנכבשה ביזתיים אף היא על ידי הרומים). (47)

<u>מרד ברומים</u>. אחרי חורבן הבית חלה הרעה ביחסים בין יהודי צפון אפריקה ושליטיהם הרומיים. ברור שהיהודים לא סלחו לרומים על חורבן מולדתם, מה עוד שבחלקם היו פליטים וראו את מוראות המלחמה ואת אכזריות הרומים בעיניהם. המתיחות גברה, ולבסוף פרץ מרד שהשתתפו בו היהודים בכל רחבי אפריקה הרומית. מרכז המרד היה בלוב, והוא הצליח בראשיתו הצלחה מלאה. רבבות יהודים התגייסו למלחמה ביוונים וברומים שישבו בערי החוף. צבא יהודי התקדם לגבול מצרים. בשעה שפרץ המרד היה הקיסר הרומי, טריגנוס, טרוד במלחמה בגבולו המזרחי, בסביבות בבל. הוא נאלץ

להפסיק במלחמה זו כדי לטפל במרד בצפון אפריקה. הרומים הזעיקו תגבורת מכל רחבי ממלכתם. בעמל רב, לאחר מלחמה שנמשכה שנתיים, התגברו על היהודים, והקהילות במצרים ובלוב בחרבו. מאז עבר מרכז היישוב היהודי מערבה, לכוון מרוקו. לשם ברחו רבים מאנשי הצבא היהודיים, והם הצטרפו אל אחיהם שישבו בהרים ובערי החוף.

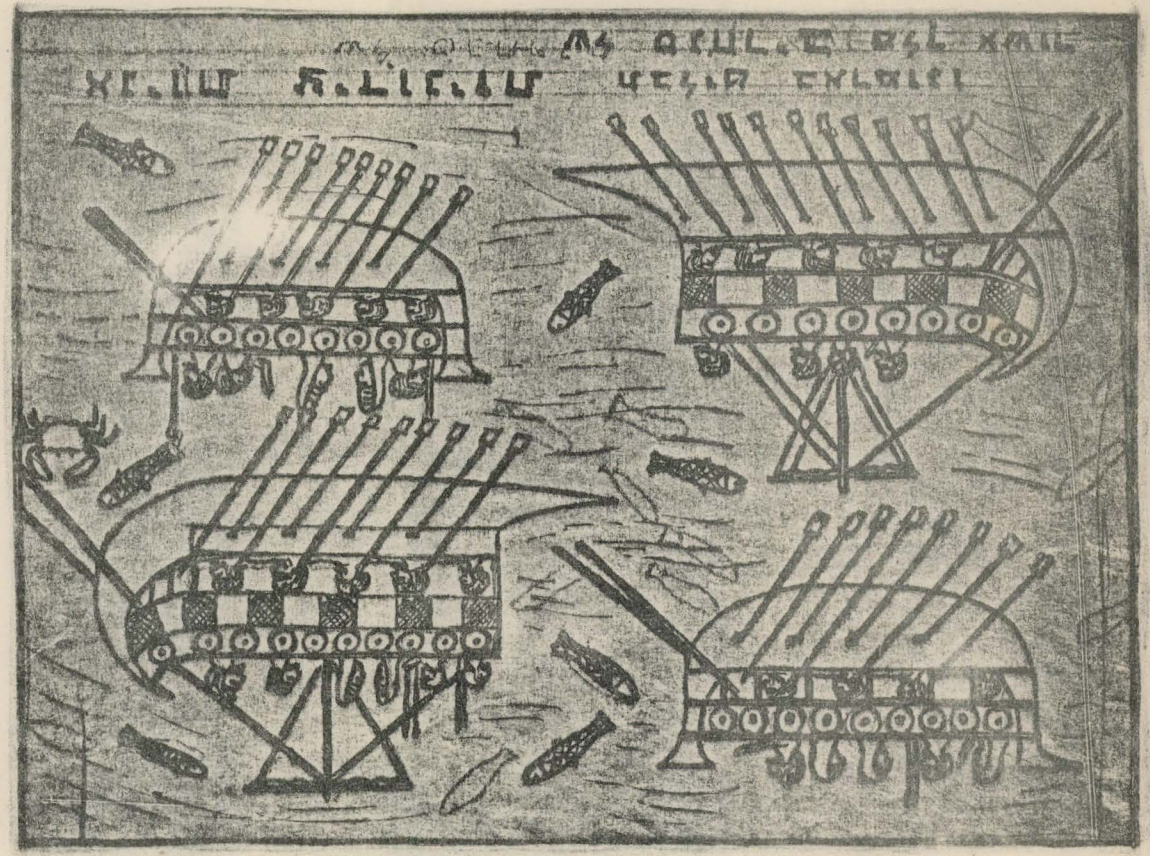
ממלכת רומי ניצחה, והיא המשיכה להתפשט ולשפכה את שלטונה על חוף צפון אפריקה. יהודים רבים שברחו מעולם בימי המרד הראשון והשני, השלימו עמהם וישבו בשלווה בערים תחת בציבים רומיים. היישוב היהודי גדל על ידי מהגרים שבאו מחלקים שונים של ממלכת רומי. קהילות יהודיות פרחו בערים הראשיות, ושרידים מיישוב זה נמצאו בימינו בחפירות: רצפות פסיפס, בתי כנסת, כתובות יהודיות על מצבות, כדים עם ציור של מנורה. שרידים כאלה נתגלו למשל בקרתגו ובוולובילים, עיר רומית סמוכה לפאס שבימינו. (48).

<u>התנגדות השבטים שבהרים</u>. יהודי מרוקו שעל חוף הים נכנעו לשלטון רומי, אך לא כן היהודים שישבו בהרים, שהיו משרידי הצבא היהודי שנלחם ברומיים בלוב ובמצרים. במשך הזמן הצטרפו ליהודים שבהרים פליטים משטח השלטון הרומי, שלא רצו עוד לסבול את עול הזרים, והעדיפו חיי חירות ועצמאות עם אחיהם ההרריים. בייחוד גדל מספר הפליטים עם התפשטות הדת הנוצרית בממלכה הרומית. (ראה "דמויות בתרבות ישראל" ע' 4). כשגדולי

רומי, והקיסר בתוכם, עברו לדת הנוצרית, גברה שנאתם ליהודים, והם התחילו לגזור גזירות: באסר על יהודי להחזיק בעבד נוצרי - והעבדים, שהבינו את משמעות הגזירה עד מהרה, מיהרו לקבל את הדת הנוצרית כדי להשתחרר. כך הפסידו היהודים את כל עבדיהם ונגרם להם נזק כספי רב, בשעה שלשכניהם הנוצרים מותר היה להחזיק עבדים נוצרים. גזירה קשה יותר היתה הפיכת בתי כנסת לכנסיות. מספר הפליטים הלך הלוך ורב, ומחנות היהודים בהר הלכו וגדלו, עד שנוצרו שבטים יהודיים שחיו חיי חירות מחוץ לתחום שלטונם של הרומים. (50)

שבטים אלה נדדו בהרי האטלס ובמדבר סחרה. באותה תקופה נפוץ באיזור זה השימוש בגמל, המאפשר נידודים באיזורים דלי-מים (51) וזה עזר לבני השבטים להתרחק משטח היישוב שליד חוף הים. מרכז השבטים היהודיים היה בהרי אורס, באלג'יריה המערבית, דרומית לעיר קונסטאנטין שבימינו. הרים אלה מתנשאים לגובה של אלפיים מטרים, ומדרומם משתרע מדבר הסחרה הגדול. מכאן היו לוחמי השבטים יורדים לאיזור הרומי ומתנפלים על מבצריהם וערי הם והורגים בגדודיהם. חכמינו הזכירו במדרש את "בני ברבריאה (אלג'יריה) ובני גרמאניה - שאדומיים (כנוי לרומים) מתייראין מהם" - מפחדים מהם. (52) שאמנם יראו הרומים את שבטי ההר ניכר מן העובדה שמחצה הלגיון השלישי, הוא החיל הרומי שהופקד לשמור על שטחי רומי באפריקה, נקבע לרגלי הר האורס, מרכז השבטים. (53)

<u>הוונדלים</u>. למרות מאמציהם הבלתי פוסקים של הרומים לא הצליחו להשתלט על השבטים ההרריים. מצד אחד בגע הדבר מגבורתם של לוחמי השבטים ומן הקושי להילחם בשטחי ההר והמדבר בצפון אפריקה. (הצבא הצרפתי, בכל אמצעי-הלחימה החדישים שבידו, נלחם שנים במורדים שהסתתרו ביערות ובגיאיות באיזור זה!). מצד שני יש לייחס חשיבות גדולה למצב הפנימי בממלכה הרומית באותה התקופה. קמו קיסרים שלא הצליחו להטיל את מרותם על הארצות רחבות הידיים שבתחום ממלכתם. (ראה "דמויות בתרבות ישראל" ע' 4). פרצו מרידות באיזורים רחוקים. שבטי נודדים פלשו לגבולות הממלכה וכבשו שטחים גדולים. בין שבטים אלה היו הגרמנים - הנזכרים במדרש שהבאנו ("בני גרמניאה"), הגותים והוונדלים. שבטים אלה נדדו למרחקים עצומים ועברו את אירופה לארכה ולרחבה. בתחילה הצליחו הרומים להדוף את התקפותיהם, אך הלחץ על הגבולות נמשך, ולבסוף פלשו השבטים לתוך הממלכה. הגותים, שישבו בחופי הים הבלטי, עברו לחופי הים השחור, ומשום דרך יוון, איטליה וצרפת לספרד, שכבשו אותה מידי הרומים והקימו בה ממלכה. הוונדלים, שמוצאם מהאיזור שבו נמצאת כיום פולין, עברו דרך גרמניה לצרפת, הגיעו לספרד לפני הגותים, אך עברו ממנה למרוקו ומשום לאלג'יריה ולטוניס. עשר שנים התגוננו הרומים נגד התקפות הוונדלים. לעומת זה עזרו שבטי ההר היהודיים והברבריים (שהיו עובדי אלילים) לוונדלים במלחמתם נגד האויב המשותף: ממלכת רומי. (54) לבסוף ניצפו

הרומים. קתגו (קרת-חדשת) נפלה בידי הוונדלים, שהפכוה לבירת ממלכתם, ומשום פלשו לאיי הים התיכון. כשעמדה ממלכה זאת בשיא כוחה פלשו צבאות הוונדלים לרומי, כבשו את העיר ושללו את אוצרותיה. בין האוצרות שבלקחו על ידי הוונדלים היו גם כלי המקדש ומנורת הזהב, ומאז בעלמו עקבותיהם. (45)

בימי שלטון הוונדלים ישבו היהודים בשקט בכל איזור שלטונם. גזירות הרומים בוטלו, והקהילות יכלו להתפתח באין מפריע.

<u>הביזנטים</u>. כמאה שנים התקיימה ממלכת הוונדלים בצפון אפריקה. ממלכת רומי בחלשה והפסיקה להתקיים. באותו הזמן עלה כוח חדש: ממלכת רומי המזרחית, היא ביזנטיון, שמרכזה היה בטורקיה של היום. (ראה "דמויות בתרבות ישראל" ע' 4). הממלכה הביזנטית הלכה והתחזקה. היא כבשה את החוף הלובי וצבאותיה התקרבו לקרתגו, בירת הוונדלים. לאחר זמן קצר נכבשה העיר וממלכת הוונדלים בטלה. אפנם שבטי ההר לא נכנעו. עוד 15 שנים אחרי נפילת העיר המשיכו במלחמה בביזנטים, ורק אחרי שראו שלא יוכלו לנצחה, התייאשו ונסוגו למבצריהם בהרים. הביזנטים, כרומים שלפניהם, לא שלטו מעולם באיזורי ההר והמדבר של צפון אפריקה. שבטי היהודים והברברים חיו שם בחירות גמורה.

הביזנטים היו נוצרים, והם חידשו את גזירות

הרומים על הקהילות היהודיות ואף הגבירו אותן. שבאתם ליהודים גברה עוד בשל עזרתם של אלו לוובדלים (49). יהודים רבים הוכרחו לקבל את הדת הנוצרית. באסרה הקמת בתי כנסת. בערכו פרעות ביהודים (45). בבית הקברות שבאיפראן קבורים לפי המסורת חמישים יהודים שמתו על קידוש השם בתקופה זו. (56)

<u>לחץ הגותים</u>. גם בתקופה זאת שומעים אנו על בריחת יהודים להר ולמדבר ששם הם מצטרפים לשבטים היהודיים החופשיים. שבטים אלה הלכו וגדלו והשפעתם התרחבה. ביבתיים התחילו להגיע פליטים גם ממקום אחר: הגותים, ששלטו בספרד, קיבלו את הדת הנוצרית והתחילו ללחוץ את היהודים, ורבים מהם ברחו לצפון אפריקה השכנה (57). על רדיפותיהם של הגותים (ושל חלק משבטי הברברים שבצפון אפריקה) אמרו חכמיבו: "אם עשיו (הרומים) שונא ליעקב... הדין עמו (כי היהודים נלחמו בהם בכל כוחם). - אבל ברבריים וגותבתיים (גותים)... - מה עשיתי להם" שהם רודפים אותי?! (60) שאלתם של חכמיבו בשארה ללא תשובה עד ימיבו אלה. מכל מקום - ברור לבו שבאותו הזמן גדל היישוב היהודי בצפון אפריקה מאד ועלה בחשיבותו.

<u>השפעה על הברברים</u>. מאותה התקופה ידוע לבו על שלטון יהודי באיזורים רחבים בצפון אפריקה. ממלכה יהודית התקיימה באיזור עמק הדרע, בהרי מרוקו הדרומית. השפעתם של היהודים היתה גדולה על שכביהם הברבריים

עובדי האלילים. לפי מסורת עתיקה יצאה אחרי חורבן הבית השני קבוצה של עשרה חכמים גדולים מארץ ישראל למרוקו כדי לייהד את תושבי הארץ. חכמים אלה נפרדו ועברו את הארץ לאורכה ולרחבה ועשו בפשות למען הדת היהודית. עד היום מראים את קבריהם של אחדים מהם במקומות שונים במרוקו (58). פעולתם הצליחה: רבים משבטי הברברים קיבלו את הדת היהודית.

על כוחם של השבטים היהודיים באפריקה הצפונית יעיד המעשה הבא:

שמעבר על רדיפות היהודים על ידי הגותים הנוצרים בספרד. יהודי ספרד, שרבים מהם ברחו לצפון אפריקה, קיימו קשרים הדוקים עם אחיהם בני השבטים. שבטים אלה, כידוע לנו כבר, הלכו בתקופה זאת והתחזקו. כנגד זה התערער שלטון הגותים בספרד: היו מרידות של מפקדי צבא, ראשי כנסיה ואצילים. ממלכת הגותים ירדה מטה מטה. מצב זה עורר בלב יהודי ספרד הנרדפים רעיון נועז: הם התקשרו עם חלק מן התושבים הספרדיים שהתנגדו לשלטון הגותים, וגם עם שבטי היהודים בצפון אפריקה. לפי התכנית היו בני השבטים צריכים לפלוש לספרד, שם היו מתחברים אל היהודים הספרדיים ובני בריתם, ובכוחות משותפים היו מבצחים את הגותים השנואים ומייסדים ממלכה יהודית בספרד. ממש ברגע האחרון בתגלה הקשר וסוכל. יהודים רבים ברחו ובזקשו מקלט מעבר לים, בהרי מרוקו. (59).

2. הכיבוש הערבי בצפון אפריקה

בשתי השיחות הבאות נזכיר רבים מן הפרטים שהובאו כבר בחוברת "דמויות בתרבות ישראל" - בפרק מבוא ב', ובשיחות 1 - 4. נקצר כאן בדברים שהארכנו בהם שם, כגון תולדות יהודי חייבר או קורות הרי"ף. ניתן מראי מקומות בין סוגריים בצורה זאת: (דמויות - 5) - כלומר, ע' 5 בחוברת הנ"ל.

<u>עליית המוסלמים מערב</u>. בזמן ששבטי היהודים באפריקה הצפונית תיכננו את כיבוש ספרד מידי הגותים, התחוללו שינויים גדולים בכל ארצות הים התיכון, ואפריקה הצפונית בכללם. בערב קם מוחמד, נביא האיסלם (דמויות-10), ושבטי הערבים קיבלו דת חדשה. בהנהגת מוחמד ויורשיו יצאו הערבים - המוסלמים למסע כיבושים, כבשו שטחים עצומים והפילו ממלכות חזקות (דמויות - 11). בעיקר פגעו חילות המוסלמים בביזנטים: מידיהם כבשו את ארץ ישראל, מצרים ולוב. הביזנטים התגוננו בכל כוחם, אך הלחץ עליהם גבר. מלוב חדרו המוסלמים לטוניס, כבשו את קרת-חדשת - מרכז שלטון הביזנטים באיזור - והקימו עיר חדשה: קיירואן. עיר זאת הפכה עתה למרכז מוסלמי חשוב.

כמו בכל המלחמות סבלו היהודים רבות. כשהערבים כבשו עיר - לא הבחינו בין ביזנטים, יהודים ובני עמים אחרים. אין על כן פלא בדבר אם נמצא שיהודים רבים עזרו לביזנטים במלחמה נגד המוסלמים, אף כי ידוע לנו יפה מה היה יחסם של הביזנטים ליהודים הנתונים לשלטונם. (ראה בסוף השיחה הקודמת). בעיר בירזטה שליד קרת-חדשת פקד איש צבא יהודי על המצבר ששלט על העיר, וחיילים יהודיים רבים נלחמו במוסלמים. כערבש על התנגדותם העזה קבעו המוסלמים, לאחר כיבוש העיר, שמעתה יהיה יום השוק בשבת - דבר שגרם כמובן נזק רב מאד לסוחרים היהודיים בעיר (61).

קהילות רבות נחרבו באותם ימי מלחמה, אך בעת ובעונה אחת נוסדו קהילות חדשות. בעקבות חילות הכובשים הערביים באו יהודים ממצרים ומארצות אסיה (62). רבים התיישבו בעיר קיירואן, שהפכה ברבות הימים למרכז יהודי חשוב (דמויות -24).

<u>פליטים מערב ומתימן.</u> חילות הערבים הצליחו לכבוש את איזור החוף והגיעו עד לקצה המערבי של היבשת האפריקנית. לאיזור זה נתנו את השם "אל מגרב אל אקסה" - כלומר: קצה המערב, כי הוא היה האיזור המערבי ביותר שבשלטונם. בשם זה - מגרב - נקראת מרוקו בפיהם עד היום.

המוסלמים לא הצליחו בתחילה לחדור לתוך איזורי ההרים והמדבר שבפנים הארץ. כאן נתקלו בהתנגדות עזה

שגמשכה שבים רבות. לפתע ניצבו מולם אויבים מרי נפש שלא הניחו את נשקם בנקל. מי היו אלה, שהמשיכו במלחמה גם לאחר שממלכת ביזנטיון הגדולה והחזקה נחלה מפלה ואיבדה את כל שטחיה באפריקה הצפונית?

כאשר התחילו חיילות מוחמד לשפוך את שלטונם על ערב, נתקלו בהתנגדותם של שבטי היהודים בארץ חייבר (דמויות - 11). מוחמד גבר על שבטים אלה, ורבים מיהודי חייבר נהרגו. אולם הדוב נמלט לכל עבר, כשהם לוקחים עמם את גמליהם ואת סוסיהם. רבים נדדו צפונה, והגיעו עד בבל. אחרים יצאו לדרום, הגיעו לתימן, שבה שלטו באותו זמן נוצרים, ועברו לחבש ולסודן, מצידו המערבי של ים סוף.

בחבש ובסודן ישבו יהודים עוד מתקופות קודמות: ראשית - יהודים שהגיעו מארץ ישראל דרך מצרים והתיישבו בארצות דרומיות אלה לרגל עסקי מסחרם (ראה בשיחה הקודמת, בתאור של גידול היישוב היהודי בצפון אפריקה); שנית - לאחר חורבן ממלכת תימן היהודית על ידי החבשים (דמויות - 10) הגיעו יהודים רבים לחבש כשבויי מלחמה. במשך הזמן נוצרו קהילות יהודיות באיזורים אלה, ועליהם נוספו שרידי שבטי הלוחמים מארץ חייבר. שבטים אלה לא איבדו מאומה מעוז רוחם, למרות המפלה שנחלו מידי המוסלמים. הם המשיכו לחיות חיי חירות בארצות אפריקה המזרחית. ישבן ידיעות על איזורים נרחבים בסודן שהיו נתונים לשלטון יהודי.

באותו הזמן היתה באפריקה בדידה של שבטים, בדומה לאלה שהיו באירופה בתקופה מוקדמת יותר (בימי בדודי הוונדלים והגותים). שבטים שונים יצאו מאפריקה המזרחית לאפריקה הצפונית, ועמהם היו גם משבטי חייבר, שהצטרפו אליהם רבים מיהודי חבש וסודן. שבטים אלה עברו דרך מדבר סחרה והגיעו לאלג'יריה ולמרוקו, ובחלקם פנו דרומה, לכוון העיר טימבוקטו שעל נהר ניגר (63).

<u>עלירונתם של השבטים היהודיים</u>. במקומות רבים יצרו בני שבטים אלה איזורים יהודיים עצמאיים. במלחמות ביניהם ובין בני שבטים אחרים שגרו במדבר הסחרה ובאיזורים הסמוכים היתה ידם של פלישי חייבר על העליונה. הסיבה לכך היתה שהם הביאו אתם סוסי מלחמה, בשעה שהסוס עדיין לא היה בשימוש אצל השבטים האחרים. ידוע שאין כסוס למלחמה, והפרשים היהודיים שלטו במרחבים עצומים. הם באו בברית אחים עם שבטי היהודים שכבר ישבו בהרי צפון אפריקה והתערבו בהם. כוחם המשותף הלך וגדל. רבים מן הברברים נכנעו להם ובחלקם קיבלו את דת ישראל.

לא במלחמות בלבד הצמיחו יהודי חייבר. שמעון כבר על חריצותם ועל בקיאותם בעבודת האדמה כשישבו עדיין בארץ ערב (דמויות - 6). גם בידיעות אלה השתמשו בבואם לשבת בארצות אפריקה הצפונית. הם היו הראשונים שפיתחו את החקלאות מחוץ לאיזור החוף האפריקני, בנאות מדבר סחרה. איזור זה היה דומה

בהרבה לארץ בה ישבו לפנים - ארץ ערב על מדבריותיה ונאותיה. הם הביאו שיטות השקאה משוכללות והקימו יישובים חקלאיים במקומות שעד כה היו ראויים רק למרעה צאן. העיר ביסכרה, מדרום להרי האורס, צמחה מיישוב חקלאי יהודי שהוקדם באותם הימים, ובמשך מאות בשנים היתה מיושבת רק על ידי יהודים (63).

<u>דהיה אל כהיצה.</u> כשהתקרבו חילות המוסלמים לצפון אפריקה, התאחדו כל שבטי ההר נגד הכובשים הזרים. יהודי חייבר, שגורשו מארצם על ידי צבא מוחמד, שבאו את המוסלמים שנאת עזה; והברברים - ברור שלא שמחו על כיבוש ארצם בידי כובשים חדשים. כולם עשו יד אחת, ויצאו למלחמת תגרפה בערבים. בהתחשב במעמדם ובהשפעתם של השבטים היהודיים בהרי צפון אפריקה אין פלא שבראש השבטים הועמדה מנהיגת אחד השבטים היהודיים הגדולים.

שמה של המנהיגה הזאת היה דהיה; היא נודעה בכינוי "אל כהיצא" - הכוהנת, כי היתה בת למשפחת כוהנים, והיא נחשבה בעיני בני השבטים כנביאה, היודעת להגיד עתידות. דומה היתה בעיניהם בתכונותיה לדבורה הנביאה: היא היתה גם חכמה וגם גבורת-מלחמה. היא הצליחה בחכמתה לאחד את השבטים השונים - יהודים ומתייהדים, ברברים עובדי אלילים ושרידי הביזנטים הנוצרים - למלחמה באויב המשותף, המוסלמים. בעצמה יצאה בראש הצבא לשדה הקרב ועודדה את חייליה, כשהיא רכובה על סוסתה.

מלחמת המוסלמים בשבטי ההר נמשכה כ-25 שנים; בתחילה לחמו השבטים כל אחד בפני עצמו, ובאחת-עשרה השנים האחרונות - בהתגת דהיה אל כהינא. הצבא הערבי השתלט בהדרגה על איזור החוף והערים הגדולות, אך לא הצליח לחדור להר. מרכז השבטים היה בהרי האורס, באלג'יריה המזרחית, ומרכז הצבא הפולש היה בברקה, בחוף לוב. התגבורת לערבים באה ממצרים ומארצות המוסלמים שממזרחה, ואילו דהיה בהנתה מתסיכת השבטים היהודיים בהרי מרוקו ובמדבר סחרה.

<u>בצתרן המוסלמים</u>. דהיה נהגה ברחמים כלפי השבויים הערביים שנפלו בידה. באחד הקרבות הרבס הצבא הערבי ורק המצביא ואחדים מחייליו הצליחו להימלט. בין השבויים היה צעיר יפה שהצמיין בקרב; גבורתו מצאה חן בעיני דהיה, והיא אימצה אותו לבן. היא אהבה אותו כמו את שני בניה שילדה היא בעצמה - ולא ידעה שאותו צעיר בוגד בה למרות התסד שעשתה עמו. באופן קבוע היה הצעיר מעביר ידיעות ממחנה השבטים אל מחנה הערבים. הערבים ניצלו את הידיעות שקיבלו והצליחו לנצח בקרבות שונים.

עם הנפלות הראשונות הופרה האחדות שבין השבטים. היו האשמות הדדיות, הקנאה והשנאה גברו, ושבטים רבים פנו איש לעברו וחזרו למקומותיהם במדבר ובהר. צבאה של דהיה הלך הלוך ונמוך. לעומת זה גמר החליף הערבי אומר לשים קץ למלחמה הארוכה בצפון אפריקה. הוא שלח מפקד מנוסה לאותה הסביבה, ועמר צבא בן 120,000 איש.

בגד כוח כזה לא יכלו השבטים המפורדים להחזיק מעמד. צבאם הובס. דהיה, שסמכה על הערבי הצעיר עד לרגע האחרון, מסרה לו את שבי בניה כדי שישמור עליהם, והיא עצמה התאבדה על ידי קפיצה לבאר, כדי לא ליפול חיה בידי אויביה. (64)

לפי שעה נשבר כוחם של השבטים היהודיים. רבים משבטי הברברים המתייהדים קיבלו עתה את דת האיסלם. עד היום ישנם שבטים ברבריים במרוקו ובאלג'יריה המחזיקים במסורת שהם היו לפנים יהודים, ומהם שמוסיפים לקיים מנהגים יהודיים שונים (65). אך רבים אחרים נשארו יהודים, והם נדדו מפני לחץ המוסלמים לאיזורים מרוחקים ומבודדים. לא אחת מילאו תפקידים נכבדים בתולדות מרוקו, כפי שעוד נשמע בהמשך. שרידי השבטים האלה התקיימו עד קרוב לימינו אנו. (66).

<u>תחת שלטון ערבי.</u> מעתה התחילה תקופה של שלטון ערבי-מוסלמי ברחבי צפון אפריקה. שלטון זה, שהתבסס בתחילה באיזור החוף, התפשט בהדרגה לפנים הארץ. אחרי כניעת שבטי ההר שרר שלום בארץ. היהודים, שסבלו רבות תחת עול הביזנטים ובימי המלחמות של הערבים, ראו שאין הערבים מכבידים עליהם יותר מדי. אמנם נתחייבו לשלם מס מיוחד, שאותו דרשו הערבים מכל אדם שלא הסכים לקבל את דת האיסלם. אך תמורת המס נהנו היהודים מזכויות שונות: נחתם חוזר בין יהודי המקום ובין המושל המקומי. בחוזה נרשם גובה המס שהיהודים

מתחייבים להעלותו לשליט, ומאידך מפורטים בו התחייבויותיו של השליט ליהודים: לשמור על חייהם ורכושם, ולאפשר להם לחיות לפי דתם ומנהגיהם (67).

היו אלה ימי הזוהר של הממלכה הערבית העצומה שהתפשטה מפרס במזרח עד מרוקו במערב. (דמויות - 11, 12, 23). המסחר פרח בארץ. שיירות הגיעו מבבל וממצרים לצפון אפריקה. אניות סוחר הפליגו להודו ולחופי סוריה. היהודים שלחו את ידם במסחר ובמלאכה ובחקלאות. המס לא הכביד ביותר והיחסים עם השכנים היו טובים.

כאשר יצא המפקד הערבי טאריק למלחמה בגותים בספרד, הצטרפו אליו יהודים רבים. היהודים זכרו יפה את רדיפות הגותים (ראה בשיחה הקודמת), והם רצו לנקום בהם. גם יהודי ספרד עזרו לפולשים המוסלמים ככל שיכלו נגד אדוניהם הגותים-הנוצרים. חיל המוסלמים כבש את ספרד כולה ואף חדר לתוך צרפת. הנוצרים נלחמו בהם ולא עלה בידי הערבים לכבוש מדינה זאת. אך ספרד הפכה ברובה לחלק מן הממלכה המוסלמית. (דמויות - 32). (68). רבים מיהודי מרוקו עברו בתקופה זאת לספרד והתיישבו בה.

<u>ראשית עצמאותה של מרוקו</u>. מאז ימיו של מוחמד, נביא האיסלם, היו כל הארצות שנכבשו על ידי המוסלמים ממלכה גדולה אחת. בראש הממלכה הזאת עמד החליף - מחליפו, ממלא מקומו של מוחמד. חליף זה ישב בבירת

הממלכה, בבגדד, ומשם שלט במדינה כולה. אך הממלכה המוסלמית לא התקיימה בשלמותה אלא תקופה קצרה. פרצו בה מלחמות פנימיות, מנהיגים שונים נלחמו זה בזה, שבטים ועמים השתחררו מן השלטון המרכזי והקימו מדינות מוסלמיות עצמאיות. העמים הראשונים שמרדו בשלטון המרכזי והצליחו להשתחרר היו אלה שהיו רחוקים ביותר מן המרכז, כגון פרס במזרח וספרד ומרוקו במערב (69).

אחד המנהיגים שמרד בחליף היה אידריס. איש זה היה מן המשפחה המכובדת ביותר באיסלם: הוא היה מצאצאיו של עלי, בעלה של פטימה, בתו היחידה של מוחמד עצמו. המרד בחליף נכשל, ואידריס ברח דרך מצרים למרוקו, רחוק ככל האפשר מבירת החליף, בזכות ייחוסו הרם מצא לו תומכים בקרב שבטי הברברים במרוקו, ובכוח ארגונו הקים לו צבא חזק, כבש את מרוקו וחלקים מאלג'יריה והכריז על עצמו כמלך המדינה החדשה. (76)

אמנם ספק רב היה אם יצליח אידריס להשתחרר סופית משלטון החליף. צבא החליף התארגן מחדש ועלה על מרוקו. המלחמה נמשכה זמן רב. תושבי מרוקו היו בחלקם לצד החליף ובחלקם - לצד אידריס. גם היהודים היו מחולקים בדעותיהם, ונמצאו ביניהם תומכים בשני המחנות היריבים. במלחמה זאת השתתפו גם שבטים יהודיים, ובחלקם הושמדו בה. המלחמה נסתיימה בנצחונו של אידריס וביסוד ממלכה מרוקאית עצמאית. אידריס, שרגז על העזרה שרבים מן היהודים הושיטו לאויביו, גזר גזירות שונות שפגעו קשה בכל היהודים. הוא הגדיל את המסים מאד, וכן דרש

שימסרו מדי שבה בשבה 24 בנות לבית הבשים שלו. יהודים רבים ברחו ממרוקו לטוניס, שהיתה עדיין בשלטון החליפים מבגדד. ישבה מסורת אצל יהודי ג'רבה שפלישתים יהודיים ביקשו בה מפלט בתקופה זאת.

החליף שבבגדד לא בוש מתקוותו לחזור ולהשתלט על מרוקו. כשלא עלה הדבר בידו בכוח הנשק, פקד על אחד מעבדיו להסתנן לחצרו של אידריס ולהמיתו בעזרת רעל. תוכנית זאת יצאה לפועל, ואידריס הורעל ומת. למרות זאת לא הצליח החליף לבצע את זממו: תושבי מרוקו העריצו את אידריס מלכם, קברוהו ברוב פאר בהר זרהון, בקירבת מכנס, ובחרו בבנו, אידריס השני, למלוך תחתיו. אידריס הראשון מוחזק בעיני המוסלמים במרוקו כקדוש, ועד היום עולים המוניהם לקברו.

ואולם היהודים, שלא הביא להם שליט זה אלא סבל ותלאות, שמחו בסתר ליבם על מותו וקוו שמצבם ישתפר (70).

3. המרכז היהודי במרוקו

ראה ההערה בראשית השיחה הקודמת.

<u>תקופת הזוהר של יהודי מרוקו.</u> תקומתם של היהודים נתמלאה. אידריס השני לא הלך בדרכי אביו ביחס אל היהודים והוא הניח להם לחיות את חייהם בשלוה. הקהילות התאוששו מן הימים הרעים של אידריס הראשון. כעת השתבה המצב תכלית שינוי: גזירות שנגזרו על יהודי הארצות המזרחיות, מצרים ולוב וטוניס, הביאו גלי פליטים למרוקו. הקהילות גדלו ובוסדו קהילות חדשות בערים שהקים אידריס השני. גם בימי יורשיו נמשכן ימי השלוה ובעקבותיהם באו ליהודי מרוקו ימים של פריחה כלכלית ותרבותית כאחד.

<u>קשרי תרבות בין קהילות.</u> באותה התקופה נקשרו לראשונה קשרים דתיים ותרבותיים בין קהילות ישראל במרוקו ובין קהילות בארצות אחרות. שאלות בעניני הלכה נשלחו על ידי חכמי מרוקו לישיבות הגדולות בבבל, כדי לקבל תשובה מן הגאונים שם. בין היתר נשלחו שאלות כאלה לרב סעדיה גאון, הן כשישב עדיין במצרים והן כשעבר לסורא (דמויות - 15, 16). חלק מן השאלות האלה נותרו בידנו עד היום, וכן קיימים עדיין תשובות אחדות, למשל תשובות של רב האי גאון לחכמי העיר תלמסאן (באותו הזמן היתה עיר זאת, שהיא כיום

באלג'יריה, בתובה לשלטון מלך מרוקו). (45).

קשרים הדוקים היו קיימים בין יהודי אפריקה הצפונית ובין חסדאי אבן שפרוט ור' שמואל הנגיד, מראשי יהדות ספרד (דמויות - 33, 39). באותם הימים התחילה התפתחות גדולה בלימוד התורה בערי צפון אפריקה. מרכזי הלימוד היו קיירואן שבטוניס ופאס שבמרוקו (דמויות - 24, 25). חכמי שתי הערים האלה היו בקשר קבוע עם חכמי ישראל בארצות הסמוכות, הן על ידי החלפת אגרות והן על ידי ביקורים אישיים (דמויות - 39).

<u>פאס - בירת אידריס</u>. העיר פאס נוסדה על ידי המלך אידריס השני (71). באחד הימים עבר המלך באותה הסביבה כשהוא רכוב על סוסו. האיזור הוא אחד היפים ביותר במרוקו. נחלים קטנים זורמים בו, היורדים מצלעות הרי האטלס הביניים. לרגלי ההר משתרעת שפלת החוף הפוריה. השטח בטוע חורשות עצים. המקום נשא חן בעיני אידריס המלך, והוא החליט להקים בו את בירתו, שתוכל להתחרות בדמשק תכבושה ובמפארת בניניה במפוארות שבערי האיסלם: בגדאד, דמשק, קהיר, קיירואן.

ואמנם עלה הדבר בידי המלך. העיר שהוא הקים, היא פאס, קיימת עד ימינו, וכמעט שלא הוכנסו בה שינויים. אמנם התרחבה העיר, אך שכונותיה החדשות הוקמו במרחק-מה מן העיר העתיקה, הקרויה "פאס אל באלי" פאס העתיקה, להבדילה מ"פאס אל ג'דיד", החדשה, שהוקמה כ-400 שנים לאחר מכן, ומן "העיר החדשה" שהוקמה

על ידי הצרפתים בתקופתנו.

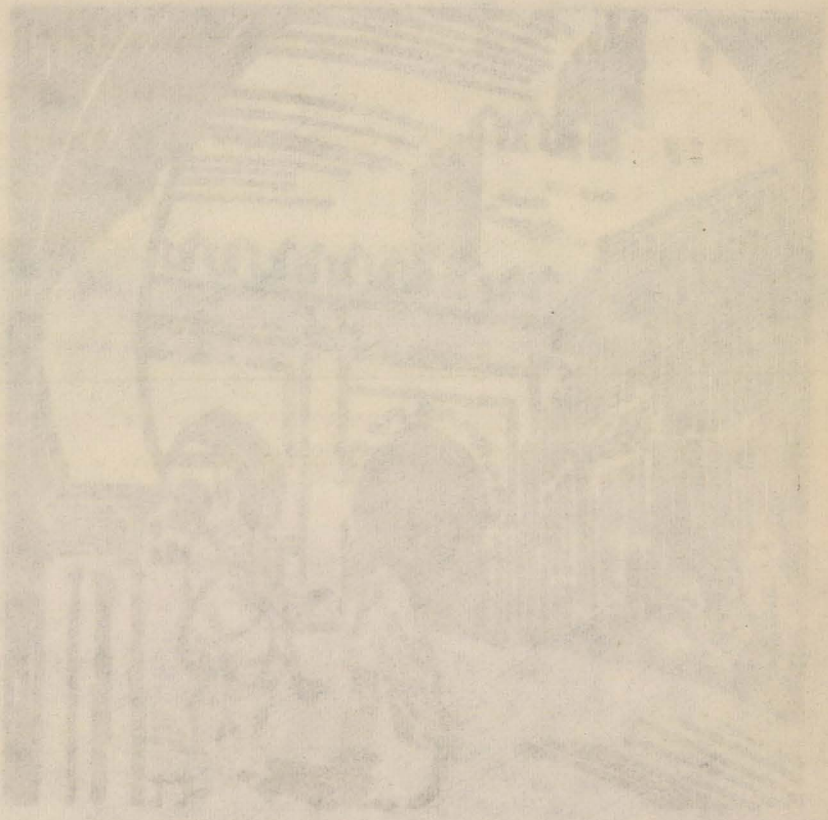
פאס העתיקה תופסת שטח קטן: בתיה גבוהים ורחובותיה צרים מאד. ברחובות רבים יכול אדם לפרוש ידיו ולגעת בקירות הבתים משני העברים. הבתים הגבוהים מסתירים את עין השמש ועל ידי כך שוררת ברחובות אפלולית קרירה. סיבת הבנייה הצפופה היא, שבאותם הימים היה צורך להקיף את העיר בחומה. ככל שהרחובות היו רחבים - היה צורך בחומות יותר ארוכות - דבר שדרש הן הוצאות נוספות על בנין והן מספר גדול יותר של שומרים. מאותה סיבה רבה הצפיפות בשכונותיהן העתיקות של ערים כטבריה, צפת, עכו וירושלים.

בירתו של אידריס קושטה בבניני פאר. הוקם בה ארמון גדול, ובסמוך לו, מוקף חומה אף הוא, הוקצב איזור מיוחד ליהודים: המלאח, שכונת היהודים. הסיבה לקירבה זאת היא פשוטה: מלך מרוקו נחשב כאדונם וכמגינם של יהודי ארצו. מי שפגע ביהודים - כאילו פגע בזכויות המלך, שרק הוא היה יכול להטיל מסים על האנשים הבתוגים לחסותו. בכל מקרה שתושבי העיר איימו להתקיף את המלאח - ברחו היהודים אל המלך וביקשו את הגנתו.

ארמון המלך הוקף גנים נהדרים. בתוך העיר בנבו מסגדים, מקושטים בפיתוחים אומנותיים. במסגדים אלה יש מקום לאלפי מתפללים. העיר הוקפה חומות עבות, ובהן שערים שהם חזקים ויפים כאחד. עד היום מרבים

חצר בפאס

התיירים לבקר את פאס ולחזות בשעריה המפוארים. מסביב לארמון נבנו בניני המשמר המלכותי ומחסני הנשק. ליד המסגדים נוסדו בתי ספר מוסלמיים, מדרשות, לחיבור אנשי דת.

אידריס המלך הצליח בתכניתו. העיר פאס הפכה לאחד המרכזים החשובים של מרוקו ושל האיסלם בכלל. מקצות העולם היו באים מוסלמים ללמוד בבתי המדרש של פאס. גם בימינו נחשבת פאס בין הערים הראשיות של המדינה (72).

<u>פאס - עיר ואם בישראל.</u> מראשית הווסדה הפכה פאס למרכז יהודי במרוקו. בה ישבו חכמים ומלומדים, בלשנים ומשוררים. שמם של חכמי פאס יצא לתהילה. אחד החכמים מעיר זאת, ר' שלמה בן יהודה, נתמנה לגאון ישיבת ארץ-ישראל. הוא שימש בתפקיד זה במשך 25 שנים, והיה אחד הגאונים החשובים ביותר (73). חכם אחר, ר' יצחק אלפאסי (כלומר - מפאס) נודע בכל תפוצות ישראל בספר ההלכות שחיבר (דמויות - 25 עד 28; 89).

השפעה גדולה היתה לחכמי פאס לא רק על תושבי הערים, אלא גם על יהודי השבטים שישבו באיזורים מרוחקים ומבודדים. ידיעותיהם של שבטים אלה ביהדות היו דלות מאד. ברור שחיי בדודים ומלחמות איבם נוחים ביותר להתעמקות בלימוד. אך עם בוא ימי השלווה של שלטון בית אידריס, ועם התפתחות מרכזי התורה במרוקו, חל שיפור במצבם הרוחני של יהודים מבודדים אלה. ידוע לנו על מכתבים של שאלות בעניני

הלכה מאת יהודי עמק הדרע - שבה ישבו שבטים יהודיים עצמאיים, אל הרי"ף (74).

<u>מולדת הדקדוק העברי</u>. במרוקו ישבו גם משוררים יהודיים, כגון בחום המוגרבי, שאחדים משיריו נכנסו לסידור התפילה המקובל על יהודי מרוקו ההולכים לפי הנוסח הישן, של ה"תושבים" (על כך - באחת השיחות הבאות). אך בעיקר התפרסמה מרוקו כמולדת הדקדוק והבלשנות של השפה העברית.

אחד מגדולי העוסקים בחקר השפה היה רבי יהודה בן קוריש, מן העיר תאהרת בגבול מרוקו ואלג'יריה. הוא היה אחד הראשונים שהכיר בקירבה שבין השפות עברית, ארמית וערבית. פעם רצו אנשי פאס לבטל את המנהג של קריאת התרגום הארמי לתורה, ור' יהודה בן-קוריש כתב להם מכתב שבו הוא מסביר את הדמיון בין הארמית והעברית, דבר המאפשר לנו להבין את פירושם המדויק של המלים העבריות מתוך השוואה עם הארמית.

בלשן אחר היה ר' דונש בן לבראט (דמויות - 34). הוא היה ממשפחה יהודית ממרוקו, שעברה לגור בבגדד. שם נולד ר' דונש ושם התחנך. בין היתר למד מפי רב סעדיה גאון (דמויות - 15 ואילך). הוא חזר לפאס והמשיך בה בלימודיו. שם התחיל במחקריו בשפה העברית ושם התחיל בכתיבת שיריו. הוא נחשב כמייסד השירה העברית בספרד, וממנו למדו כל המשוררים. מפאס עבר ר' דונש בן לבראט לספרד ושם היה בחברתו של חסדאי בן שפרוט, השר והנדיב (דמויות - 32 ואילך).

מגדולי המדקדקים בתקופה זאת היה גם ר' יהודה אבן חיוג', שנולד בפאס. חכם זה הוא שקבע לראשונה שלפעלים העבריים ישנו שורש בן שלוש אותיות. החכמים אמרו על ספר הדקדוק שחיבר ר' יהודה אבן חיוג' "שהוא יותר טוב מכל טוב שבעולם", והספר נפוץ מבבל ועד ספרד. גם חכם זה עבר לספרד ושם היה מורו של ר' שמואל הנגיד (דמויות - 36). גם ר' יונה אבן ג'נאח, מחשובי חוקרי הלשון העברית (דמויות - 39) היה כנראה מתלמידיו של ר' יהודה אבן חיוג' (75).

<u>ירידת בית אידריס.</u> בימי אידריס וירושיו גדלה לא רק קהילת פאס, אלא התפתחו גם קהילות אחרות והיו למרכזים חשובים ליהודי מרוקו. בין הקהילות האלה יש לציין את סאלי (סמוכה לעיר רבאט), את סיג'למאסה בהרי האטלס הגבוה (סמוכה לעיר תפילאלת) ואת היישובים היהודיים בעמק הדרע, במרוקו הדרומית. באלג'יריה המערבית - אף היא בשלטון בית אידריס - היו הקהילות החשובות ביותר בערים תלמסאן ותאהרת (עיר מולדתו של ר' יהודה אבן קוריש הבלשן). (77).

תקופה זאת של פריחה כלכלית, תרבותית ודתית נסתיימה בעקבות תמורות בשלטון במרוקו. צאצאיהם של מלכי בית אידריס הראשונים לא הצליחו להחזיק בשלטון ביד חזקה כאבותיהם. שבטי הברברים בדרום, באיזורי ההר והמדבר, שלא העזו להתמרד נגד אידריס הראשון והשני, הרימו ראש, ופרקו מעליהם את עול המלך. שמח שלטונם של מלכי בית אידריס הלך והצטמק,

ולבסוף נתבטל שלטון זה לגמרי. במקומו לא קמה מלוכה חדשה, אלא ראשי שבטי הנודדים משלו איש באיזורו, ונלחמו ביניהם בלי הרף. בתקופה זאת נפגע היישוב היהודי פגיעות קשות. העיר פאס נכבשה על ידי האמיר של בני איפרן. העיר נבוזה, הברברים התנפלו על המלאח (שכונת היהודים), הרגו ששת אלפים יהודים, שבו בשים ושדדו מכל הבא ליד. דברים דומים ארעו בערים אחרות (78).

<u>היהודים - משלמי המיסים.</u> כדי להבין שיבוי קיצוני ופתאומי זה במצב היהודים במרוקו, עלינו להכיר תחילה תופעה אחת בחיי היהודים בארצות המוסלמיות, והיא - תשלום המיסים.

כשיצאו הערבים לכיבושיהם, מצאו בכל מקום קהילות של יהודים ושל נוצרים. אלה מהם שסרבו לקבל את הדת המוסלמית, נתחייבו לשלם מיסים משני סוגים: מס גולגולת, שאותו שילם כל גבר מבוגר ובריא; ומס הקרקע, ששולם עבור אדמות. המוסלמים עצמם היו פטורים מתשלום מיסים או ששילמו מס שהיה נמוך בהרבה מזה שהוטל על ה"כופרים" - בני הדתות האחרות. לחוקי המס היו תוצאות שונות, חשובות ביותר: ראשית, מכיוון שמס הקרקע היה גבוה מאד, עזבו יהודים ונוצרים את נחלותיהם, פסקו מן העיסוק בחקלאות ועברו לערים. שנית, היו אנשים שעברו לדת המוסלמית רק מתוך חישובים כלכליים - כדי להיפטר מתשלום המיסים. ושלישית, וזה הדבר החשוב ביותר: היהודים והנוצרים הפכו לגורם

חשוב ביותר במדינות המוסלמיות, כי מהם בא עיקר המס שבאמצעותו התקיימה המדינה. כשמצב היהודים היה טוב, ברור שהמלך יכול היה לגבות מיסים רבים יותר - מיסים הדרושים לו להוצאותיו הוא, להחזקת הצבא, לצורכי הממשל, לבנין ולביצור. לכן היו המלכים ברובם מעוניינים בהצלחת היהודים, לא מאהבת היהודים, אלא מתוך דאגה לעצמם. היהודים והנוצרים היו "הפרות החולבות" של המדינה, שיש להאכילן יפה כדי שיכניסו רווחים רבים ככל האפשר.

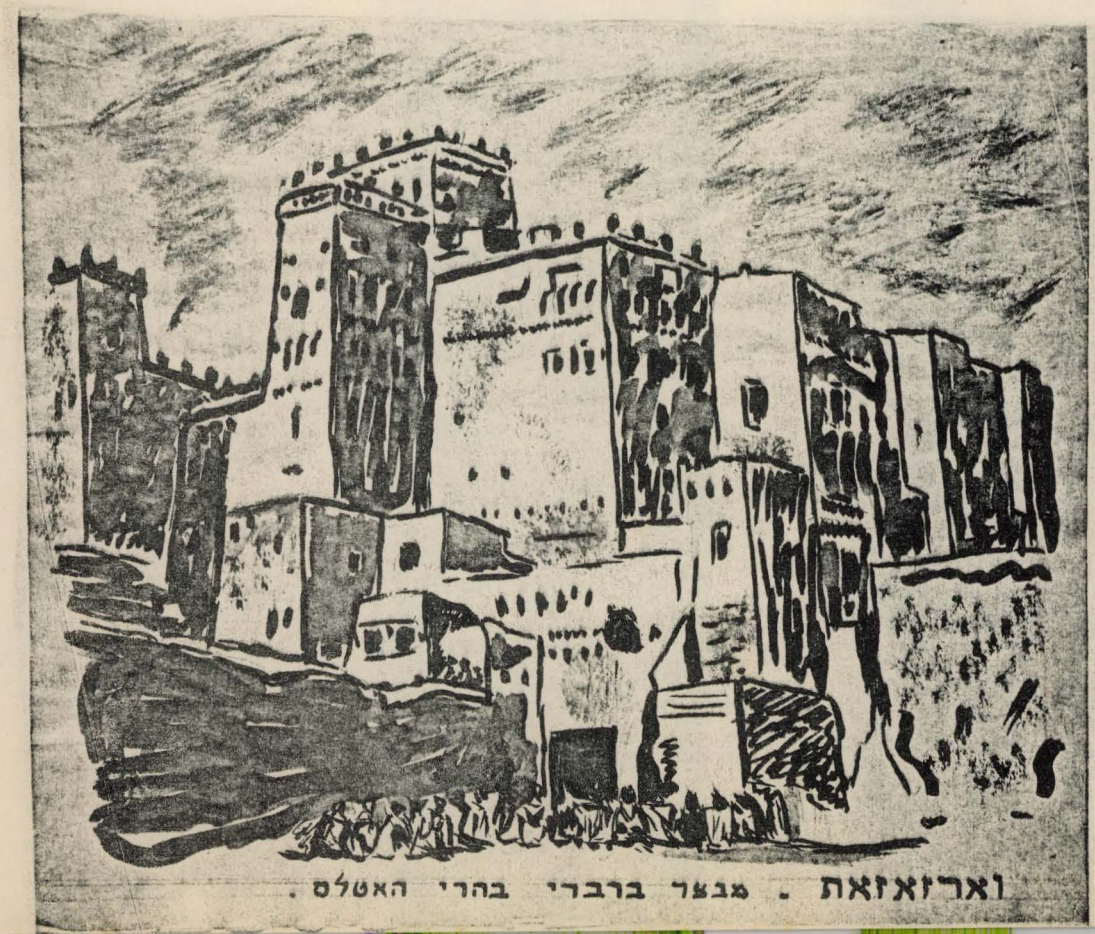
התוצאה של מציאות זאת היתה, שכאשר הקים אחד המושלים עיר, כגון אידריס שבנה את פאס - מיד הקים בתוכה גם מלאח ליהודים. (במרוקו לא היו נוצרים; בארצות מוסלמיות בעלות יישוב נוצרי, כגון מצרים או טורקיה, היו שכונות מיוחדות גם לנוצרים. שכונה נוצרית בצד שכונה יהודית קיימת למשל בעיר העתיקה של ירושלים). המיסים שניגבו מיהודי העיר שימשו להרחבת העיר ולשמירתה, וחלק מן הכסף הופרש לצורכי המלך הפרטיים. ביבתיים נהנו גם היהודים, כי הם היו הסוחרים העיקריים בעיר החדשה; הם שקיפקו את צורכי האוכלוסיה הערבית וזה היה מקור מחייתם.

תוצאה אחרת ומעניינת ביותר היתה, שהשלטון המוסלמי לא היה מעוניין בכך שיהודים יעברו לדת המוסלמית, כי על ידי כך היו מפסידים משלם-מיסים. כדי למנוע ככל האפשר את ההתאסלמות קבעו את החוק הבא: יהודי העובר לדת המוסלמית - ביתו ואחוזתו

יישארו בידי העדה היהודית, כי היא המשלמת את מס-הקרקע עבור כל בתי המלאח במשותף. במקרה שהמומר נהג לשלם בעצמו את מס הקרקע - יעבור הבית לרכוש המדינה. מכאן שהיה בגרם הפסד כספי רב למומר, ועל ידי כך ירד מספרם של המעוניינים להמיר את דתם (79).

בתקופות של שלום לא הכביד עול המיסים ביותר. היהודים התפרנסו בעבוד, בעיקר ממסחר, ודרישות השלטון לא היו מופרזות. אבל בימי מלחמה נדרשו סכומים עצומים להוצאות הצבא. בתקופות כאלה הועלו המיסים עוד ועוד. לעיתים בתפסו עשירים יהודיים ונחבשו בכלא, כדי שקרוביהם ישלמו כופר לשיחרורם. (דוגמא לכך נזכיר באחד השיעורים הבאים). בימים כאלה נאצחו היהודים תחת כובש עולם, כפי שנשמע מן הדברים הבאים מתוך פירושו של ר' חיים אבן עטר, "אור החיים": "ואם באת לראות - (הרי גלות זאת) הוא יותר מגלות מצרים, כי גלות מצרים היו משעבדים אותם ומאכילים אותם ומלבישים אותם... והן גלות ישמעאלים לא די שלא יתנו שכר, אלא עוד שואלים ממנו מדוד והבא (כלומר: דורשים להביא מידה גדולה של כסף) ועוד אדם נגזל במה שיש לו - והם (אינם מסתפקים בכך אלא עוד) תובעים ממנו מה שאין לו" (80).

<u>שינוי היחס.</u> מתוך הכרת המצב הזה יתברר ההבדל היסודי ביחסיהם של מלכי בית אידריס ליהודים לעומת התנהגותם של ראשי שבטי הברברים. המלכים היו מעוניינים בשלטון יציב, מסודר ושקט, ולכך היו זקוקים לגביה מסודרת של

וארזאזאת . מבצר ברברי בהרי האטלס .

מיסים. לכן הקפידו על כך שלא יפגעו ביהודים יתר על המידה ולא יבואו עליהם חורבן, כדי שלא ייגרמו בזקים לאוצר המדינה. אין זאת אומרת שלא השפילו את היהודים כציבור או שלא פגעו ביהודים רבים כיחידים; אך פגיעות אלה היו "בגדר המקובל" בעיני היהודים בגולה. אם נשתמש עוד פעם בדוגמא שהבאנו: אפשר להכות את הפרה, ואפשר לתת לה רפת מלוכלכת - אבל יש גבול: פרה חולה או פרה מתה לא תתן חלב!

אך לראשי השבטים לא היו שיקולים כאלה. הם לא התכוונו כלל לכונן משטר קבוע. כל מטרתם היתה לשלול ולבוז מכל הבא ליד, וכל השלל הועבר מיד לפנים הארץ, למקום בטוח, כאשר נכנסו לאחת הערים, לא ידעו כמה זמן יצליחו להחזיק בה. על כך שברו כל התנגדות, הרגו כל מי שעמד בדרכם - בין מוסלמי ובין יהודי, לקחו מה שניתן להעברה והרסו את היתר - ועם גמר מלאכתם הסתלקו להם.

<u>שלטון האלמורבידים.</u> כשבעים שנה נמשך שלטונם של שבטי הברברים, מבלי שאחד השבטים יצליח להתחזק ולהטיל את שלטונו על הארץ כולה. לאחר תקופה זאת שוב בתאחדה מרוקו תחת ידו התקיפה של שליט אחד, ראש שבט ברברי, ושמו יוסוף בן תשפין. שליט זה איחד תחתיו את השבטים והיה למלך מרוקו ואלג'יריה המערבית. בימיו חזר השקט לארץ וגם היהודים יכלו לשבת בשלוה. הקהילות החרבות התאוששו והתארגנו מחדש. המסחר, שהושבת בחלקו בימי המלחמות השבטיות, פרח שוב,

והשיירות עברו באין מפריע מערי החוף לבאות מדבר סחרה ולעיירות שבהר.

על יחסו הטוב של מלך זה ליהודים תעיד העובדה שאלפי יהודים התגייסו לצבאו. כאשר פרץ סכסוך בין אחד המלכים הנוצריים בספרד, אלפונסו, ובין המלך של מדינה מוסלמית בספרד הדרומית, קראו המוסלמים לשולטאן מרוקו לעזרה. תוך זמן קצר עבר הצבא המרוקאי, ובתוכו חיילים יהודים רבים, לספרד. שם התאחדו המרוקאים עם המוסלמים הספרדיים, והוקם צבא מאוחד עצום: היו בו 40.000 חיילים יהודיים, ואלה היו כמובן רק מעוט של כלל הצבא!

המלך אלפונסו ראה שלא יוכל להתגבר על צבא זה, ולכן החליט לאחוז בתחבולה. הצבאות הירידים עמדו זה מול זה, והקרב עמד לפרוץ, כאשר שלח אלפונסו שליחים ליוסף בן משפין ובפיהם הצעה: מכירון שאותו היום יום שישי היה, יום המנוחה של המוסלמים, הציעו הנוצרים לדחות את הקרב. יום שבת לא בא בחשבון, בגלל החיילים היהודיים בשני הצבאות - כי גם בצבא הנוצרי היו יהודים רבים; ויום ראשון, יום המנוחה של הנוצרים, גם אותו אין לחלל במלחמה. לכן נדחה הקרב, בהסכמת שני הצדדים, ליום השני. מיד בהגיעו למחנהו צווה אלפונסו על צבאו להיערך לקרב. כל ההצעה לא היתה אלא תחבולה. הוא היה משוכנע שהמוסלמים, מתוך שדחו את מועד הקרב, לא יהיו מוכנים להתקפת פתע. בו ביום תקפו הנוצרים את המוסלמים. אך הם טעו בחישוביהם. המוסלמים

לא עזבו את עמדותיהם והיו דרוכים לקרב, אשר נגמר בניצחון מוסלמי (81).

מאז שלט יוסוף בן תשפין על מרוקו ועל ספרד הדרומית. בימיו ובימי יורשיו - הידועים בהיסטוריה בשם האלמורבידים (או בערבית: מוראביטון) היתה מרוקו ממלכה חזקה וגדולה.

<u>המרכז עובר לספרד.</u> כאמור, השתפר מצבם של יהודי מרוקו בימי יוסוף בן תשפין. אך לקראת סוף ימיו נגזרה לפתע גזירה קשה על יהודי המדינה, שהיתה חמורה יותר מכל מה שאירע בימי שלטון שבטי הברברים. המלך יוסוף קרא באחד הספרים הקדושים של המוסלמים, שמוחמד היתנה תנאי עם היהודים בני זמנו: הוא מרשה להם להוסיף להחזיק בדתם במשך תקופה של חמש מאות שנה מראשית מניין השנים של המוסלמים (היא שנת בריחתו של מוחמד ממכה למדינה. - דמויות - 11). והיה - אם לא יבוא המשיח של היהודים במשך תקופה זאת - חייבים כל היהודים לעבור לאיסלם. המלך חישב את מספר השנים, והתברר לו שחמש מאות השנים עברו (82). מכיוון שהמשיח לא בא, על היהודים להמיר את דתם. פחד נפל על היהודים, והם טיכסו עצה כיצד להיצל מן הגזירה. לבסוף עלה בידם לבטל אותה על ידי תשלום שוחד בסכום עצום לידי הוזיר של המלך (78).

היהודים יצאו מכלל סכנה, וגם בימי יורשיו של המלך יוסוף ישבו בשלום ולא נגזרו גזירות עליהם.

מספר הקהילות גדל בתקופה זאת: המלכים האלמוראבידים הקימו ערים חדשות, כגון מראכש ומכנאס, ויהודים רבים התיישבו בהם. בכל זאת לא חזרה מרוקו להיות מרכז רוחני, מרכז ללימוד התורה, כפי שהיתה בימי בית אידריס. בספרד קמו שרים וחכמים שהפכו ארץ זאת למרכז תרבותי ודתי ראשון במעלה ליהודי כל העולם. (ראה דמויות, פרקים 3, 4). גם רבים מחכמי מרוקו עברו לספרד, ומשם ר' יצחק אלפאסי ור' יהודה אבן חיוג', שהזכרנו אותם כבר בשיחה הזאת.

יתכן שבמשך הזמן שוב היו מתפתחים במרוקו מרכזים ללימוד התורה, כפי שהיה לפנים, אך לפתע באה על יהודי מרוקו תקופה של הרג ושל שמד ששמה קץ לא רק לפריחה תרבותית כלכלית, אלא כמעט שהשמידה כליל את היישוב היהודי במרוקו ובספרד הדרומית. שואה זאת באה על ארצות האלמוראבידים עם השתלטות האלמוחדים.

מדריך הנותן לקבוצתו סידרת שיחות זאת על תולדות יהודי מרוקו, אבל לא נתן קודם לכן את השיחות שבחוברת "דמויות בתרבות ישראל" - יוכל להוסיף כאן שיחה על הרי"ף לפי פרק 2 בחוברת הנ"ל. מדריך שלימד את תולדות האישים המובאים באותה החוברת יכול לקצר ולהתחיל את תולדות יהודי מרוקו בשיחה הבאה, הקשורה לפרקים 3 ו-4 בחוברת "דמויות".

4. תורכות ושמד (האלמוחדים)

<u>עליית האלמוחדים.</u> גם בתקופות של שלום ושל שלטון מרכזי מסודר חיו במרוקו שבטים רבים חיי חירות באיזורים המרוחקים של המדינה, בהר ובערבה. כאשר המלוכה היתה בידיים חזקות - ישבו אלה בשקט בכפריהם ובטירותיהם ועסקו בחקלאות ובעיקר בגידול צאן. אך בשעות של התרופפות השלטון (כפי שהוזכר בשער הקודם) קמו שבטים אלה ופשטו למרכז הארץ למסע מלחמה ושוד.

באחת העיירות הברבריות שמדרום למראכש, היא טינמל, ישב איש צעיר, קנאי מאד לדת המוסלמית ובעל רצון עז ללימודים ושמו עבדאללה אבן טומארט. התורה שקיבל מפי מוריו ורבותיו בבתי המדרש שבמרוקו לא סיפקה אותו. הוא עזב את מקום מולדתו ונדד על פני מרכזי האיסלם: למד בקורדובה, אחר כך עלה לרגל למכה. בהיותו במסעיו שמע על גדולתו של הפילוסוף הערבי אל-גזאלי שישב בבגדד, והברברי הצעיר הלך ולמד תורה מפיו. לאחר שבים אחדות חזר לארץ מולדתו ותורה חדשה בפיו. לדעתו לא מילאו שליחי הארץ - האלמורבידים - את מצוות האיסלם כראוי, והם הטעו בדרכם הרעה את עם הארץ. אבן טומארט התחיל להפיץ את דעותיו בין אנשי שבטו ובני הכפרים אשר בדרום מרוקו. בייחוד הדגיש עוד ועוד את אחדותו של הבורא - אמונה שלדעתו זלזלו בה המאמינים. על שום הדגשה זאת של אחדות האל נקראו חסידיו בשם אלמוחדים (בערבית - אלמוַחדים) - המייחדים.

שבטי הדרום ראו בעבדאללה אבן טומארט גביא חדש, וקיבלו את דבריו - הן את הטפותיו לתיקון ולהחמרה בדת האיסלם, והן את הסתות‌יו נגד האלמוראבידים השולטים - בהתלהבות. אלה שהתנגדו לו - שוכנעו בכוח החרב. לא עברו שנים מרובות ואבן טומארט וחסידיו שלטו באיזור הדרום.

שולטאן מרוקו - עלי בן יוסוף - ניסה להתנגד לאלמוחדים ולהחזיר את שלטונו על איזור הדרום, אך ללא הצלחה. צבאותיו נחלו מפלה אחר מפלה. עם מותו של אבן טומארט עוד החריף המאבק: במקומו בתמנה תלמידו עבד אל מומן כראש המיוחדים. הוא היה קצאי עוד יותר מרבו, ואף הצליח יותר בשדה הקרב. ערי מרוקו נכבשו בזו אחר זו - פאס, מכנאס, סאלי, סאוטה ומראכש. עוד בטרם עלה בידו לכבוש את כל מרוקו - שלח את גדודיו אל מעבר למיצר גיברלטר לכיבוש ספרד הדרומית, וגם חלק זה של ממלכת האלמורבידים נפל בידיו. המלחמה היתה קשה ביותר: המצור על מראכש למשל נמשך 11 חדשים, ועם כיבוש העיר הרגו האלמוחדים 100.000 איש מתושביה, מוסלמים ויהודים. כל המלחמה נמשכה כ-17 שנה, ולבסוף ניצחו האלמוחדים ועבד אל מומן היה למלך הארץ. ממלכתם כללה בתקופת השיא שלה את צפון אפריקה כולה עד גבולות מצרים, ואת ספרד הדרומית. הצי האלמוחדי שלט בחלק המערבי של הים התיכון (83).

<u>חורבן שבטי הדרע</u>. לא על המוסלמים בלבד רצו האלמוחדים לכפות את דעותיהם בענייני אמונה, אלא גם על בני

הדתות האחרות, בוצרים ויהודים, שחיו בתחום שלטונם. הראשונים שהרגישו בידם הקשה של חסידי אבן טומארט היו יהודי עמק הדרע. עמק זה נמצא בפנים ארץ מרוקו, בין הרי האטלס הגדול האטלס ממערב, ומדבר הסחרה ממזרח. באיזור מרוחק זה ישבו יהודים בחירדת גמורה מזה דורות רבים. כאן לא סבלו מרדיפות הבוצרים הביזנטיים והערבים המוסלמים. אמנם הגיעו לשם קבוצות מוסלמים, אך היהודים שלטו עליהם, וההקיימה שם כעין ממלכה יהודית קטנה. אך כשגדל מספר המוסלמים התחילו חיכוכים. המוסלמים רצו לפרוק את עול היהודים מעליהם וידרשו חלוקת האדמות. היו מלחמות, שבהן ניצחו היהודים. באותן השנים כבר החלו גדודי עבד אל מומן בכיבוש מרוקו. המוסלמים שבעמק הדרע קראו להם לעזרה, ואחד המפקדים האלמוחדיים פנה עם חיילין לשם. קרבות אחדים הסתיימו בנצחון יהודי, למרות שערביי האיזור הצטרפו לצבא האלמוחדים. שנים אחדות הצליחו היהודים כשבראשם עומד איש גבור חיל, שמואל שמו, להחזיק מעמד, ואף הכריחו את המוסלמים לכרות אתם ברית שלום. אך שמואל מת, והמוסלמים הלכו והתחזקו. כל איזור הדרע נכבש והיהודים נאלצו לסגת בהדרגה. לבסוף הסתגרו במבצר מבעד על ראש אחד ההרים. המוסלמים סגרו על המבצר וניסו להרעיב את מגיניו. אך המחסנים היו מלאים, והמגינים - גבורי מלחמה. חודש אחרי חודש עבר, ועדיין היה המבצר בידי היהודים. כך חלפו 10 חדשים.

המפקד הערבי ראה שבצורה זו תימשך המלחמה עוד זמן רב. הוא החליט להשתמש בתחבולה: שליחים בשלחו אל היהודים והוצע להם לכרות ברית שלום. את הברית יכרתו על פני המישור הסמוך לעיר, ואיש מן הבאים לא ישא בשק.

הצדדים באו לידי הסכמה, והיום שנקבע לכריתת הברית היה יום השבת. המוסלמים הקדימו ובאו אל המישור כשבשקם בידם, והם הסתירוהו בערימות החול המצוירות שם. היהודים באו לתומם בלי בשק. כשהגיעו, דרשו האלמוחדים שיקבלו עליהם את האיסלם, כתנאי מוקדם לברית. "הוי בוגדים!" אמרו היהודים. "הלמען זאת נועדנו לבוא הנה?" ומיד פנו כדי לחזור למבצר. מיד הוציאו המוסלמים את בשקם והרגום. היהודים שבמבצר לא חששו כלל, ועל נקלה עלה בידי המוסלמים להפתיעם ולהרגם. 17,000 יהודים בהרגו ביום זה. רק מעטים מיהודי עמק הדרע הצליחו למצוא מקלט אצל ידידים מוסלמיים. על אלה הוטל לאחר מכן מס כבד (84). לאחר מלחמה זאת כמעט ולא נותרו שבטים יהודיים במרוקו.

<u>חורבן הקהילות העירוניות.</u> גורלם של יהודי הערים לא היה טוב יותר מגורלם של בני השבטים. בכל מקום שנכבש על ידי צבאותיו של עבד אל מומן באספו יהודי העיר והועמדו לפני הברירה: קבלת האיסלם, גירוש מן הארץ או מיתה. רבים ברחו לספרד ולאיטליה. היו גם שהסתתרו באיזורים ההרריים של המדינה (85). רבים

אחרים קיבלו למראית עין את דת האיסלם, בתקווה שהגזירה תחלוף עד מהרה ואז יוכלו לשוב אל דתם בגלוי. אך היו גם רבים שלא רצו לקבל דת זרה אפילו בלפי חוץ, ומכיוון שלא היו מוכנים להודות באיסלם, הוצאו להורג על ידי האלמוחדים. בין אלה שמסרו את נפשם על קידוש השם היה גם גדול חכמי מרוקו באותה תקופה, הגאון ר' יהודה הכהן אבן-שושן, רבה של פאס וממוריו של הרמב"ם.

קהילות ישראל במרוקו, באלג'יריה ובספרד חרבו זו אחר זו, ועד טוניס ולוב הגיעה חרב המייחדים. בתי כנסת הפכו למסגדים. החיים היהודיים הגלויים נפסקו, היהדות ירדה למחתרת (83).

על חורבן קהילות ישראל בארצות אלה (וראה גם דמויות - 28, 52, 54, 55) נשא ר' אברהם אבן עזרא (דמויות שעור 6) המשורר העברי הספרדי בן התקופה, את הקינה הבאה:

"אהה ירד עלי ספרד רע מן השמים
וספוד (בכי) רב, עלי מערב (מרוקו), לזאת רפו ידים...
עיר מלוכה הבבוכה, מראכש (מראכש) המירוחסה
על יקרים מדוקרים עין אויב לא חסה.
אהה, אפס, קהל פאס מיום ניתנו למשיסה(חורבן)
ראין חוסן קהל תלמסאן והדרתה במסה (אבדה).
וקול ארים בתמרורים עלי סבתא(סאוטה)ומכנאסא
וסות(כסות,בגד) אקרעה על דרעא(עמק הדרע) אשר
לפנים נתפשה(כי דבר זה קרה לפני חורבן יתר הערים!)
ובירם שבת, ובן עם בת שפכו דמם כמים"(86).

<u>האבוסים</u>. רבים מיהודי צפון אפריקה קיבלו עליהם את דת האיסלם למראית עין, כדי להיצל ממיתה, ובסתר חדריהם המשיכו ללמוד תורה ולקיים את המצוות. דבר זה לגמרי לא היה קל. האלמוחדים הקנאים הכריחו את היהודים שקיבלו עליהם את האיסלם לבוא מדי פעם למסגד (87). לפעמים אף היו עוקבים אחרי האבוסים כדי לבדוק האם אין הם מוסיפים לקיים את דיני היהדות ואת מנהגיה, וכדי להקל על בדיקה זו חייבו את ה"מוסלמים החדשים" ללבוש בגדים כהים מיוחדים, לשם היכר (88). עד לתקופתנו נהגו בני קהילת מסלאתה שבלוב לא לקבל שום אורח לבתיהם בימים הראשונים של פסח וגם בראש השנה, ומקור המנהג הזה, המנוגד למקובל בישראל, רואים בתקופת האלמוחדים, בה פחדו יהודי צפון אפריקה להכניס אדם לביתם, בייחוד בימי החג, שמא יהיה זה מרגל הבא לחקור את מעשיהם ואת באמונתם לאיסלם (89).

כשעברו השנים ושלטון האלמוחדים הלך והתחזק, התעוררו ספיקות בלב האבוסים. הם פנו לאחד החכמים ושאלו אותו כיצד עליהם לנהוג. והחכם, שהיה חסיד אך קנאי מאד, ובעצמו חי מחוץ לארצות השמד, ענה להם שחייב אדם להיהרג על קידוש השם ולא יודה בנביאותו של מוחמד. לדעת חכם זה (שמו לא ידוע) מי שקיבל עליו את האיסלם למראית עין - אין לו חלק בישראל, הוא פסול לעדות תפילתו בלתי רצויה (ראה דמויות - 55).

תשובה זו הביאה את האבוסים לידי יאוש; אם בין כה וכה אינם נחשבים כיהודים - מדוע להסתכן ולקיים את

המצורת בסתר?! והיו כאלה שהחליטו שאין טוב אלא לנתק כל קשר עם היהדות ולעבור בתום לב לדת המוסלמית (90).

"אגרת השמד". באותו הזמן ישב הרמב"ם (דמויות שעור 7) בעיר פאס שבמרוקו. הוא הרגיש בסכנה הצפויה ליהדות על ידי דברי החכם לאבוסים, וחיבר אגרת שבה התנגד לדעת החכם וסתר את טעותיו. את האגרת כתב בערבית, השפה הידועה לכל העם. הוא מאשים את החכם בכך שמתוך שאינו יושב בעצמו במרוקו או בארצות שלטון האלמוחדים אין הוא מבין את מצב היהודים שם. הוא מביא דוגמאות מתקופות שונות בהיסטוריה בהן קיבל העם בחלקו או ברובו דת זרה (עבדו אלילים!) ובכל זאת בחשבו עדיין ליהודים, בניגוד גמור לדברי החכם. כך היה בימי הנביאים, וכך דעתם של חכמי התלמוד. ואם כך הוא לגבי אלה שעבדו עבודה זרה מרצון - בוודאי שזה הדין כלפי אלה שרק מתוך הכרח גמור קיבלו עליהם מנהגים חיצוניים, ובסתר הם מקיימים את המצורת ככל יכלתם! "אם כן אין אצל זה זך-השכל (עקום המוח!) הפרש בשום פנים (אין לדעתו כל הבדל) בין מי שאינו משמר שבתו מפני החרב, ובין מי שאינו משמרו ברצונו!" - מתרעם הרמב"ם על החכם הכותב.

לדעת אותו חכם, אם "יכנס אחד מהאבוסים בבית תפילתם (מסגד) להתפלל שם, אפילו אינו אומר שום דבר; ואחר כך יכנס בביתו ויתפלל תפילתו (היהודית) - שהתפילה (לא זו בלבד שאינה בחשבת לו כמצוה, אלא)... עבירה היא בידו". על כך עונה הרמב"ם שהאנוס, "אם

עשה מצוה אחת מן המצוות (למרות הסכנה) - ... הקדוש ברוך הוא מכפיל שכרו עליהם. ואיזו דומה שכר (השכר שיקבל) מי שעושה מצוה בלא פחד לשכר מי שעושה אותה (בשעת הסכנה) והוא יודע שאם יוודע בו - יאבד בנפשו וכל אשר לו".

דבריו של הרמב"ם חיזקו את ליבם של האנוסים, שמצאו עידוד ונחמה באגרת, והם הוסיפו לשמור את יהדותם בסתר. רבים קיבלו את עצתו של הרמב"ם, עליה הוא חוזר פעמים אחדות באגרתו: "והעצה שאני יועץ... לאהובי ולכל מבקש ממני עצה - שיצא מאלה המקומות, וילך למקום שהוא יכול להעמיד דתו (לדבוק בה בגלוי) ולקיים תורתו בלא אונס ולא יפחד. ויעזוב (אם אין ברירה) ביתו ובניו וכל אשר לו - כי דת ה' שהבחיל אותנו גדולה, וחיובה (החובה לקיים בראוי את המצוות) קודם לכל המקרים". "וכן מציונו באברהם אבינו, עליו השלום, שמאס משפחתו ומקומו וברח לנפשו להיצל מדעת הכופרים". "וילך ביום ובלילה עד שימצא מקום שיהא יכול להעמיד דתו - והעולם גדול ורחב".

<u>הגירה מארצות השמד.</u> אלה שקיבלו את עצתו זאת של ר' משה בן-מימון ויצאו מתחום שלטון האלמוחדים - גם להם לא היה קל: "הירא את דבר ה' - נס על נפשו, וכמעט לא היפגו (שמו לב) אבות על בנים מרפיון ידים (חוסר יכולת לעזור). יש מהם בכבשים (המוכנים למסור את עצמם) בידי אדום (הנוצרים) ונמכרים להם לעבדים ובלבד (שיסכימו) להניסם מארץ ישמעאל. ויש מהם נסים ברגל

ערומים ויחפים, התנגפו (נפצעו) רגליהם על הרי נשף, ועוללים שאלו לחם - פורש אין להם" (91) היו מן הבורחים שהגיעו לג'רבה אשר בטוניס הדרומית, כדברי משורר בלתי ידוע בן התקופה:

"והלך קצתם וברח ולא באו עד עתה
וקצת גלו לג'רבא העיר אשר שכחת" (86).

בין אלה שעזבו את מרוקו באותה התקופה היו ר' יוסף אבן עקנין, תלמידו של הרמב"ם, שלמענו כתב את ספרו הידוע "מורה נבוכים". ר' יוסף נולד בעיר סאוסה (ב"מרוקו הספרדית") למשפחת אנוסים, ולמראית עין חונך על ברכי האיסלם. כדי שיוכל לקיים את דתו בגלוי עבר למצרים, ששם הכיר את הרמב"ם (92). חכם ידוע אחר שעזב את מרוקו היה הרב יהודה בן שמואל עבאס, ידידו של המשורר ר' יהודה הלוי. חכם זה חיבר את הפיוט הנאמר עד היום (נוסח הספרדים ונוסח תימן) לפני תקיעת השופר בראש השנה: "עת שערי רצון להפתח" (93). הוא עבר מפאס לסוריה.

הרמב"ם בעצמו הוא מן היחידים שעבר אל מרוקו בעצם ימי השמד, והתיישב בבירתה פאס. הסיבה לכך היתה שבעיר זאת ישב הרב ר' יהודה הכהן אבן-שושן, חכם גדול שגולה בבבל ועבר לגור במרוקו (יש אומרים שמשפחתו באה מבבל, והוא נולד לאחר שבאו לפאס). שמע גדולת הרב הגיע לאזני רבי-מימון, והוא לא חשש לסכנה אלא הלך הוא ובניו, ר' משה (הרמב"ם) ור' דוד לפאס ושם למדו יחד מפי חכם זה. יתכן שלא פגעו ברמב"ם

ובמשפחתו משום שהיו אורחים ממדינה אחרת, והגזירות היו מכוונות לתושבי המקום. הרמב"ם התקשר גם עם חכמי המוסלמים, ונשא ונתן עמהם בענייני חכמה ומדע.

אך בתנאים של **רדיפות**, שמד והלשנות מתמידות אי אפשר היה להמשיך לשבת בפאס. ר' יהודה אבן שושן נאסר והועמד בפני הברירה: להתאסלם או למות. החכם בחר למות על קידוש השם, והוא נהרג. פעילותו של הרמב"ם בקרב האנוסים ("אגרת השמד") נודעה כפי הנראה לשלטונות. לפי אגדות שונות הסתבך בויכוחים עם גויים שפגעו ביהדות, ולכן היתה צפויה לו סכנה. מכל מקום - כפשע היה ביניו וביין המוות, ורק ברגע האחרון הצליח להימלט בעזרת ידידו המוסלמי, המשורר אבו-אל-ערב אבן-מישא (94).

<u>הקלת העול</u>. במשך הזמן רפתה קנאותם של האלמוחדים. אבו יוסוף יעקוב אל-מנצור, נכדו של עבד אל מומין, הכיר בדת היהודית, והניח ליהודים לשבת במרוקו. הוא אמנם חייב אותם ללבוש בגדים מיוחדים, להבדילם מן המוסלמים - אך הרדיפות פסקו. מתיבותו של שליח זה היתה לטובת היהודים - אך לא פחות מזה נהנה המלך עצמו: עם חידוש הישוב היהודי הגלוי בארצות קיבל שוב את מיסיו - ויתכן מאד שזו היתה הסיבה העיקרית לשיבוי ביחס ליהודים. הרי מסי היהודים היו ההכנסה העיקרית של השלטון! (ראה בשער הקודם). (62).

השליטים האלמוחדים, שבתחילה היו קנאים מאד לדת המוסלמית, והתנגדו לאמנות, לשירה, למלבושים

יפים ולכל פאר - השתנו כעבור דורות אחדים של שלטון. המלך אל-מנצור הצטיין למשל בהקמת בנייניים מפוארים בערים שונות: סביליה, רבאט (שבוסדה על ידי סבו עבד אל מומן) ומראכש. מגדל הכותוביה המפורסם במראכש - מופיע גם על בולי מרוקו - נבנה על ידי שליט זה.

תחת שלטונם של יורשי אל מנצור התחילה ממלכת האלמוחדים לרדת. הנוצרים נלחמו בהם בספרד וניצחו אותם. היו תככים בחצר המלכות ומרידות באיזורים המרוקים. חבלים נרחבים נקרעו מקצות הממלכה - לוב, טוניס ואלג'יריה עברו לשלטון מלכים מקומיים. לבסוף קם אויב לאלמוחדים במרוקו עצמה. שלטון האלמוחדים נמשך כ-140 שנה, והגיע לקיצו. היתה זו תקופה קצרה ביחס לתולדותיהם הארוכים של יהודי מרוקו - אך תקופה רבת סבל ורבת השפעה לדורות. השנאה שעוררו השליטים האלמוחדים בלב ההמון נגד היהודים, ורבות מן התקנות המשפילות שהנהיגו - נשארו בתוקפם גם לאחר ששליטים אלה עברו מן העולם. (95).

5. תושבים ומגורשים

עליית בני מרין. עם התלשת שלטון האלמוחדים חזרה ונשבתה תופעה הידועה בתולדות מרוקו: שבט משבטי הברברים בדרום מרד בשלטון המרכזי, הרחיב בהדרגה את תחום שלטונו וכבש לבסוף את ערי המדינה הראשיות. מלחמה זאת נמשכה לפעמים זמן רב: המלך הרשמי החזיק בערים הראשיות ובאיזור החוף והצפון; ואילו ראש המורדים שלט באיזורי ההר והמדבר ושבטי הנודדים סרו למשמעתו. כל זמן שהמלחמות נמשכו היתה מהומה בארץ. הדרכים היו בלתי בטוחות, לא היתה אספקה סדירה, סדרי המשפט שובשו וכנופיות פורעים עשו כעולה על רוחם. בייחוד סבלו היהודים, שנדרשו על ידי שני הצדדים להרבות במיסים להוצאות המלחמה.

הפעם היה זה שבטם של בני מרין שהרימו ראש ופתחו במסע כיבושים. המלך האלמוחדי לא עצר רוח להגחיל להם מפלה. פאס נכבשה, ואחריה מראכש, בני מרין עברו לספרד וכבשו אף אותה. בימי שלטונם של בני מרין גדלו ערי מרוקו וספרד. בניני פאר הוקמו בפאס הבירה, וקושטו לפי מיטב הסגנון המאורי (96). רבים מן הבניינים היפים ביותר העומדים בימינו בפאס - מסגדים, בתי מדרש מוסלמיים, מגדלים, שערים ובניינים ציבוריים שונים - הוקמו על ידי מלכי בני מרין.

מצבם של היהודים הוסב לאחר חילופי השלטון.

הוקמו שכונות יהודיות חדשות, כדי שהמלך יוכל להבטיח את שלום נתיניו היהודיים. שכונות אלה, ה"מלאח", היו מוקפות חומה, ושעריהן נסגרו בלילה. על יחסם הטוב של מלכי בני מרין ליהודים יעיד המקרה הבא: פעם הסית קנאי מוסלמי את ההמון, ועם רב יצא להתנפל על המלאח. הדבר אירע בפאס, והמלאח הוא כידוע קרוב לארמון. הפורעים עברו בשער והרגו מי שנמצא בדרכם. השמועה הגיעה לבית המלך, והנסיך עצמו קפץ על סוסו ודהר למלאח. שם עצר בעד הפורעים ושם קץ להרג. ההתערבות המהירה של הנסיך מנעה שפיכות דמים נוספת, אך 14 איש מישראל נמצאו הרוגים (78).

מקרה זה מציין כמובן גם את חוסר הבטחון שבו חיו היהודים למרות יחס בית המלכות אליהם. כל קנאי יכול היה להביא את ההמון, ששנאת היהודים היתה טבועה בו, לידי פרעות במלאח. החומות ואפילו המלך עצמו לא הצליחו תמיד להגן עליהם ביעילות. המקרה המתואר הסתיים באופן יחסי בטוב - למרות 14 ההרוגים! - אך מי יודע כיצד היו מסתיימים מאורעות כעין אלה בעיר אחרת, שבה לא היה המלך בעצמו נוכח? לעיתים היו חיילי המשמר, המופקדים על שמירת הסדר בערים, מעלימים עין ממעשי הפורעים ואפילו מסייעים בידם! בפרס סבלו היהודים קשות בכל מקרה של חילופי שלטון.

למרות זאת חזרו החיים היהודיים מעט מעט למסלולם לאחר החורבן האלמוחדי. חיי הקהילה אורגנו מחדש. הוקמו ישיבות ובתי כנסת, וחכמים לימדו תורה ברבים.

התפתחות ערי החוף. יחד עם זה התאוששו גם חיי הכלכלה לאחר תקופת המלחמה. בתקופה זו של שלטון בני מרין במרוקו כמעט הושלם כיבושה של ספרד מידי המוסלמים (דמויות - 71). מלכי ספרד ופורטוגל פנו עתה למסעות אל מעבר לים: הם חיפשו דרכים להגיע לארצות אסיה העשירות, ובעיקר להודו. כדי להגיע להודו יש צורך להקיף את אפריקה כולה (באותו הזמן עדיין לא היתה קיימת תעלת סואץ; נוסף לכך לא נתנו הערבים תושבי מצרים מעבר לאניות או למשלחות מארצות הנוצרים). אניות הספרדים והפורטוגיזים שיצאו לדרך ארוכה זאת היו זקוקים לתחנות ביניים לאורך חופי אפריקה או על איים הקרובים לחוף.

עם התחזקותן של המדינות הנוצרים הצליחו לכבוש לעצמן ערים ועיירות על חופי מרוקו. לעיתים כבשו שטח ריק וייסדו שם יישוב קטן. יישוב כזה הוא למשל דאר-אל-בייצא שבוסד בימי בני מרין על ידי אבשי פורטוגל. יישוב קטן זה התפתח בתקופה האחרונה והפך לעיר הגדולה ביותר במרוקו - היא קזבלנקה. למטרה זאת כבשה לה ספרד את מליליה על חופה הצפוני של מרוקו, ופורטוגל כבשה את סאפי, אזימור, טאנג'יר וסאוטה. (תחנות דומות בוסדו לאורך החופים המערביים והמזרחיים של אפריקה, ומהן התפתחו מושבות ספרד ופורטוגל שבחלקן קיימות עד היום: ריו-דה-אורו, גיניאה, אנגולה, מוזמביק ואיים שונים). בערי חוף אלה החזיקו ספרד ופורטוגל חילות מצב, כדי להגן על

התחבות וכן כדי לנצל כל חולשה של השלטון במרוקו לטובתם, על ידי הרחבת שטח שלטונם (96).

בתחבות עצמן גרו לא רק נוצרים, אלא גם מתושבי המקום, מוסלמים ויהודים. היהודים מלאו תפקידים חשובים ביותר. הם עסקו בסחר מעבר - קנו סחורות אירופיות שנמכרו ברחבי מרוקו והועברו בשיירות עד לפנים אפריקה, וגם מכרו סחורות מרוקאיות לארצות חוץ. הם שקישרו בין הנוצרים והשלטון מכיוון שהיו בקיאים בלשונות, בניגוד למוסלמים. בדרך זו התפתחו יחסים הדוקים בין נוצרים ויהודים בערי החוף של מרוקו (45).

<u>מלחמות פנימיות.</u> חדירת הנוצרים לחופי מרוקו כמובן לא באה בהסכמת מלכי מרוקו. הסיבה להצלחת הנוצרים היתה ששושלת בני מרין, אף שהצליחה בתחילה לכבוש את הארץ, נחלשה עד מהרה. פרצו מרידות של שבטים מן הדרום. אחד הנסיכים מרד באביו והכריז עצמו כשולטן בפאס. מלכי אלג'יריה ניצלו את חולשתה של מרוקו וקרעו ממנה שטחים במזרח. בני מרין לא הצליחו להתגבר על אויביהם הרבים. ממלכתם נתפלגה לשלושה חלקים, עם מרכזים בפאס, מראכש וסיג'ילמסה (תאפיללת) שבמזרח. פלגים אלה נלחמו אלה באלה וכולם - באויבים מבחוץ. באותו הזמן הרחיבו הספרדים והפורטוגזים את תחום שלטונם בחופי הארץ (112).

מכל המלחמות סבלו היהודים. אלה שישבו בערי החוף, תחת חסותם של מלכי ספרד ופורטוגל, נהנו מן

הסדר ששלט בערים אלה, ויכלו לעסוק בעניניהם באין מפריע. אך היהודים בערים הראשיות של הממלכה, במרכז המדינה, נקלעו בין מורדים ונאמנים, בין פולשים ומגינים, נאלצו להעלות מסים לכל הצדדים ולא זכו להגנה משום צד, ברור שרבים ברחו, וביניהם גם מראשי הקהילה וחכמיה. המצב הרוחני-הדתי, שהתחיל להשתפר מעט עם עלות בני מרין לשלטון - ירד שוב פלאים. עד לידי כך הגיעו הדברים, שיהודים התדקקו בעת סכסוך ביניהם לבין עצמם להביא את ריבם לפני שופט גוי! (45). המצב הכלכלי התערער שוב לגמרי, פרט לערי החוף - והיהודים חיו חיי מצוקה: "תשער (תתאר לך) בתושבי הארץ הזאת, שאינם מספיקים ללחם צר ומים במשורה (במידה קטנה), ועל הארץ ישנים או על שטיח עור, ובכסות-יום מתכסים (גם) בלילה, ומלבושיהם טלאי על טלאי, ורובם הולכים יחפים", כותב החכם ר' יצחק בר ששת, שישב באותו הזמן באלג'יר (98).

המלחמות הפנימיות וכן לחץ האויבים מבחוץ החישו את מפלתם הסופית של בני מרין. האמצעים שעמדו לרשות המלך לא היו מספיקים כדי להעמיד צבא ראוי לשמו. היהודים כבר לא היו מסוגלים לשלם יותר מיסים. באותו הזמן הציע חרון, וזירו היהודי של המלך, לשנות באופן קיצוני את סדרי גביית המסים בממלכה: מס קבוע יוטל על כל תושב, אפילו על כוהני הדת המוסלמית וחסידיהם המרובים.

קל לתאר את רוגזם של ראשי הדת המוסלמיים לשמע

קל לתאר את רוגזם של ראשי הדת המוסלמיים לשמע תכנית זאת. הם, מאמינים בני מאמינים, ייאלצו להעלות מס בדומה ליהודים הבזויים! נאומי הסתה חריפים נישאו במסגדים ובשווקים. ההמון, המוכן תמיד לקבל דברי הסתה נגד היהודים, נשמע ברצון. הפעם כוונו חיצי הכוהנים בייחוד כלפי הווזיר היהודי, וכלפי המלך השומע לו, ומוכן להעמיד עול על המוסלמים כדי להקל על היהודים ידידיו. הרוחות התלהטו. המון סוער זרם ברחובות הצרים והתקרב לארמון. המשמר לא הצליח לעצור בעדו, ואולי אף לא ניסה כראוי, עד מהרה גרצח חרון וגוויתו הושלכה לרחוב. אחריו נהרג המלך. אך בזה לא כלתה חמת ההמון. "למלאח" - "מות ליהודים!" היהודים, שעם ראשית המהומות הסתירו את רכושם והסתתרו בשכונתם, נפלו קרבן לפורעים. רבים נהרגו. אחרים הוכרחו לקבל את האיסלם. חלק הצליח לברוח או להסתתר (99).

כך בא הקץ על בית המלכים מבני מרין. אך בזה לא חזר השלום לארץ. שנים אחדות מלך בסיך מבית אידריס, משפחת המייסדים של מרוקו. לאחר מכן עבר השלטון לכמה עשרות שנים לשושלת בני-וואטאס. כל הזמן לא פסקו מלחמות ומריבות, מהומות ופרעות מבית ומחוץ.

<u>גירוש ספרד.</u> בתקופה זאת של חולשה פנימית התמה מרוקו הסכם עם ספרד ועם פורטוגל: מלך מרוקו מתחייב שלא להושיט כל עזרה לממלכה המוסלמית שבספרד, ממלכת

גרנדה - השריד האחרון של ספרד המוסלמית. כנגד זה התחייבו הבוצרים שלא להרחיב את תחום שלטונם במרוקו עצמה, ולהסתפק במקומות הנמצאים כבר בידיהם, כגון סאוטה וטנג'יר (96).

להסכם זה היו תוצאות מרחיקות לכת. עד עתה לא עלה בידי הספרדים לבצע את ממלכת גרנדה בגלל העזרה שנתקבלה כל הזמן ממרוקו. כעת בפסקה עזרה זאת, וממלכת גרנדה לא יכלה עוד להחזיק מעמד. עם נפילתה בא קץ השלטון הערבי על אדמת ספרד.

בשביל היהודים היה להסכם ולבצחון הספרדי תוצאה קשה: הספרדים החליטו לאחר בצחונם "לטהר" את ספרד מכל יסוד זר: רק נוצרים ישבו מעתה בארץ זו. זמן קצר אחרי כיבוש גרנדה, ולמרות השתדלותו של דון יצחק אברבנאל, מגדולי חכמינו ושר הכספים של מלך ספרד, הוצאה פקודת הגירוש (דמויות - 73). תוך שבועות אחדים עזבו 300.000 יהודים את ספרד והתחילו בנידודים על פני ארצות מזרח ומערב.

אין לתאר במילים את התלאות שמצאו את המגורשים. רעב ומחלות, סערות בים, התנפלויות של שודדים, גזילת ילדים, הרג ואבדן היו מנת חלקם. רבים יצאו ומעמים מצאו מקום מקלט בארצות רחוקות. (דמויות - 74-75).

רבים מן המגורשים פנו דרומה, למרוקו, הן בשל קירבתה והן בשל המסורת התרבותית המשותפת של יהודי

ספרד ומרוקו (100) שולטאן מרוקו היה מעוניין לקבלם, מסיבות שונות שעוד נעמוד עליהן. אך הדרך היתה קשה והסכנות מרובות. במקומות רבים לא נתנו ליהודים לעלות על החוף, או שהניחו להם לעלות אך לקחו אותם בשבי ומכרום לעבדות. בציבי הנקודות הנוצריות התאכזרו להם, מבלי שים לב ליחסים ההדוקים ששררו זה שנים רבות בינם לבין היהודים. בערים אחדות התנפל ההמון המוסלמי על הפליטים. מלך מרוקו, ששלטונו באותו הזמן הצטמצם בעיקר בפאס וסביבה, שלח שיירה להביא קבוצת פליטים מן החוף. בדרך התנפלו עליה שודדים והרגום (144). קבוצת פליטים אחרת נפלה בידי נציב ארזילא הפורטוגיזי והוכרחה לקבל את הדת הנוצרית. אלה שהצליחו להגיע לפאס נתקבלו על ידי השלטונות ברצון, ואף סופק להם מזון וניתן להם כסף מאת השולטאן. ואולם מכה אחר מכה ניתכה על ראשם של המגורשים. רבים מאלה שהצליחו להגיע למקום מבטחים בפאס - מתו כתוצאה מחולשה ומחלות. היו שהקימו לעצמם בקתות מעץ, והנה נפלה שריפה בבקתות שבה נשרפו רבים. באחת הערים, סאלי, יצאה קבוצת ילדים ללקט עשבי-מאכל על החוף. ספנים נוצריים ראו אותם, פיתו אותם בלחם, והעלו אותם אל אניותיהם למוכרם כעבדים. הדבר נודע להוריהם שמיהרו אל החוף ונכנסו לתוך הים כדי להתחנן לפני הרשעים - הכל ללא הועיל (102).

על קשיי הדרך נוכל ללמוד מן המסורת הבאה: בסביבת גאצור, מעט מזרחית למליליה, נמצא קבר המכוסה אבן ענקית, ולידיו עץ חרוב גדול. לפי המסורת המקומית זהו קברו של החכם סעדיה דאצי, ממגורשי ספרד, שעבר את הים על גבי קרש! היהודים מצאוהו על החוף, והוא חי עוד מספר שנים באותה סביבה (101). מתקבל על הדעת שחכם זה, כרבים אחרים, הושלך הימה על ידי ספנים אכזריים, וניצל בנס.

למרות כל זה, כאשר החליטה גם פורטוגל לגרש את יהודיה, שנים אחדות אחרי גירוש ספרד, פנו שוב רבים למרוקו. גם בפעם הזאת נפלו רבים קרבן לאכזריות הנוצרים והמוסלמים. כך למשל נעצרה קבוצת פליטים בארזילא - ביניהם רבנים גדולים - והוכרחו לעבוד עבודת פרך, גם בשבתות. כל אנשי הקבוצה מתו בעבודתם (102).

<u>יחס השלטונות למגורשים</u>. כאמור היה יחסו של מלך מרוקו לפליטים טוב. אמנם הוא לא הצליח לעזור להם באופן יעיל, כי שלטונו היה מוגבל ובלתי יציב. בכל זאת עשה רבות, פירנס רבים מן המגורשים ואף דאג לשיחרור ילדים שנמכרו לעבדות.

הסיבה ליחס זה (והשווה למצב הדומה בטורקיה, דמויות - 78) היתה בכך שמלך מרוקו ידע יפה מה רבה היא התועלת שיהודים אלה יכולים להביא לארצו. נכון הוא שלפי שעה אינם אלא פליטים, חסרי רכוש, עייפים

וחולים. אך עיקר רכושם קיים: כשרונותיהם במסחר, במדע ובמלאכה, ידיעותיהם המרובות וחכמתם. אם יתאוששו - ישובו וישלחו ידיהם בכל עבפי המסחר. הגירה זאת תביא ברכה לארץ ומיסים רבים לקופת המדינה הריקה. יש לזכור: 10 אחוזים ממחיר הסחורה היה מס למלך! למדינה היה איפוא עניין רב בפיתוח המסחר, וידוע שאין סוחרים זרים כיהודים (78).

היתה כמובן סכנה שהיהודים, לאחר שיראו את מצבם של יהודי מרוקו - לא ירצו לשבת בארץ זו ויעברו למדינות אחרות, בהן אין מיסים כה כבדים וחוקים משפילים של לבוש מיוחד וכדומה. לכן נתנו שלטונות מרוקו למגורשים זכויות מיוחדות - בעיקר הנחות במיסים - כדי שישארו בארץ (45).

מלך מרוקו השיג את מבוקשו. רבים מן הפליטים התיישבו במרוקו "ישוב קבע", והביאו ברכה רבה לארצם החדשה. רבים מביניהם היו ליועצי המלך ולשליחיו לארצות חוץ: טורקיה, אנגליה, הולנד ועוד. שרים יהודיים היו ממלאים לעיתים קרובות על יחסי החוץ של מרוקו, כתוצאה מידיעת שפות, עיקר סחר החוץ היה מרוכז בידי יהודים ממגורשי ספרד. הם קשרו קשרים עם בני משפחותיהם ומכריהם שנדדו להולנד, למצרים, לטורקיה, לאנגליה וסיפקו למרוקו את הסחורות הנחוצות לה: בעיקר תוצרת תעשייתית שלא היתה מצויה במרוקו, ובתוכה נשק ותחמושת. כנגד זה סיפלו גם ביצוא: פירות ותבלינים ונוצות של בע היענה לקישוט.

קשרים עם הנוצרים. גם היחסים עם הנוצרים בערי החוף חזרו לתיקונם, לאחר נוראות הגירוש. הנוצרים ראו שלא יוכלו לעסוק במסחר בלי עזרת היהודים. יותר מזה - הם לא יוכלו להחזיק מעמד בלי קשרים מתמידים עם פנים הארץ, ומי כיהודים, שיש להם קשרים הדוקים עם אחיהם בערי המדינה ובכפריה, יודעים את הנעשה, ויכולים לומר מראש איזו התפתחות צפויה בקרוב. לא אחת עזרו היהודים למעניהם לשעבר, אנשי פורטוגל, נגד המוסלמים (103). הסיבה היתה שהיהודים העדיפו את שלטונם המסודר של מלכי פורטוגל על שלטון הערבים המתחלפים תדשים לבקרים במרוקו. דוגמא לעזרה זאת הוא המקרה הבא:

בימי שלטון בני וואטאס פרצה מריבה בין בני המלכות. הפורטוגזים ניצלו את ההזדמנות ושלחו שיירת למרוקו תחת פיקודו של האדמיראל אזאמבוז'ה. האניות עגנו סמוך לעיר הנמל סאפי, שהיתה באותו הזמן עיירה קטנה, שכעשיריית מתושביה היו יהודים, ועל ידם הפכה למרכז של מסחר בכסף וזהב, דבש ודונג, חמאה ועורות, כשהגיעו לחוף נודע להם שהמלחמה בין שני היריבים עומדת להסתיים בפשרה - דבר שיכשיל את שליחות הפורטוגזים, כי לא יוכלו להתגבר על הכוחות המשותפים. האדמיראל וכמה ממלוויו התחפשו ונכנסו לסאפי. שם התקשרו עם רופא העיר. יהודי מיוצאי פורטוגל (הדבר היה כ-10 שנים אחרי גירוש פורטוגל), וביקשו ממנו לבוא אתם, כי יש אדם הזקוק לסיפולו. בהיות הרופא במחנה הפורטוגזים דיברו על ליבו שימסור שני מכתבים לשני המנהיגים היריבים. תוכן המכתבים היה שהצד

וחולים. אך עיקר רכושם קיים: כשרונותיהם במסחר, במדע ובמלאכה, ידיעותיהם המרובות וחכמתם. אם יתאושש - ישובו וישלחו ידיהם בכל עצמי המסחר. הגירה זאת תביא ברכה לארץ ומיסים רבים לקופת המדינה הריקה. יש לזכור: 10 אחוזים ממחיר הסחורה היה מס למלך! למדינה היה איפוא עניין רב בפיתוח המסחר, וידוע שאין סוחרים זרים כיהודים (78).

היתה כמובן סכנה שהיהודים, לאחר שיראו את מצבם של יהודי מרוקו - לא ירצו לשבת בארץ זו ויעברו למדינות אחרות, בהן אין מיסים כה כבדים וחוקים משפילים של לבוש מיוחד וכדומה. לכן נתנו שלטונות מרוקו למגורשים זכויות מיוחדות - בעיקר הנחות במיסים - כדי שישארו בארץ (45).

מלך מרוקו השיג את מבוקשו. רבים מן הפליטים התיישבו במרוקו "ישוב קבע", והביאו ברכה רבה לארצם החדשה. רבים מביניהם היו ליועצי המלך ולשליחיו לארצות חוץ: טורקיה, אנגליה, הולנד ועוד. שרים יהודיים היו ממציבים לעיתים קרובות על יחסי החוץ של מרוקו, כתוצאה מידיעת שפות, עיקר סחר החוץ היה מרוכז בידי יהודים ממגורשי ספרד. הם קשרו קשרים עם בני משפחותיהם ומכריהם שנדדו להולנד, למצרים, לטורקיה, לאנגליה וסיפקו למרוקו את הסחורות הנחוצות לה: בעיקר תוצרת תעשייתית שלא היתה מצויה במרוקו, ובתוכה בשק ותחמושת. כנגד זה שיפלו גם ביצוא: פירות ותבלינים וגוזות של בע היענה לקישוט.

קשרים עם הנוצרים. גם היחסים עם הנוצרים בערי החוף חזרו לתיקונם, לאחר נוראות הגירוש. הנוצרים ראו שלא יוכלו לעסוק במסחר בלי עזרת היהודים. יותר מזה - הם לא יוכלו להחזיק מעמד בלי קשרים מתמידים עם פנים הארץ, ומי כיהודים, שיש להם קשרים הדוקים עם אחיהם בערי המדינה ובכפריה, יודעים את הנעשה, ויכולים לומר מראש איזו התפתחות צפויה בקרוב. לא אחת עזרו היהודים למעניהם לשעבר, אנשי פורטוגל, נגד המוסלמים (103). הסיבה היתה שהיהודים העדיפו את שלטונם המסודר של מלכי פורטוגל על שלטון הערבים המתחלפים תדשים לבקרים במרוקו. דוגמא לעזרה זאת הוא המקרה הבא:

בימי שלטון בני וואטאס פרצה מריבה בין בני המלכות. הפורטוגזים ניצלו את ההזדמנות ושלחו שייסת למרוקו תחת פיקודו של האדמיראל אזאמבוז'ה. האניות עגנו סמוך לעיר הנמל סאפי, שהיתה באותו הזמן עיירה קטנה, שכעשירית מתושביה היו יהודים, ועל ידם הפכה למרכז של מסחר בכסף וזהב, דבש ודונג, חמאה ועורות. כשהגיעו לחוף נודע להם שהמלחמה בין שני היריבים עומדת להסתיים בפשרה - דבר שיכשיל את שליחות הפורטוגזים, כי לא יוכלו להתגבר על הכוחות המשותפים. האדמיראל וכמה ממלוויו התחפשו ונכנסו לסאפי. שם התקשרו עם רופא העיר. יהודי מיוצאי פורטוגל (הדבר היה כ-10 שנים אחרי גירוש פורטוגל), וביקשו ממנו לבוא אתם, כי יש אדם הזקוק לטיפולו. בהיות הרופא במחנה הפורטוגזים דיברו על ליבו שיסדר שני מכתבים לשני המנהיגים היריבים. תוכן המכתבים היה שהצד

שכנגד אינו חושב באמת לעשות שלום, וכל דבריו הם רק תחבולה כדי להתגבר על יריבו. יחד עם זה הוצע במכתב לקבל עזרה מן הפורטוגיזים.

הרופא דאג לכך שהמכתבים יגיעו בעוד מועד לשני הנסיכים, החשדות ההדדיים גברו והמלחמה לא נפסקה. על ידי כך עלה בידי האדמיראל אזאמבוז'ה לכבוש את סאפי, שהיתה מאז לעיר פורטוגיזית. עד היום אפשר לראות בה מבצר שהוקם על ידי אנשי פורטוגל סמוך לכיבוש העיר (104).

גם בכיבוש אזמור עזרו היהודים לפורטוגאל, וכשנאלץ מלך פורטוגל לפנות את המקום, נתן עדיפות לפנוי היהודים והעבירם עם כל רכושם לארזילא. יהודים שרתו גם בצבא פורטוגל במרוקו (45). כאות להכרת התודה ליהודים במרוקו הוצאו ערי החוף מכלל גזירת הגירוש שחלה על היהודים בכל ארצות מלך פורטוגל. המלך אפילו התחייב, שאם בכל זאת יוחלט לגרשם - יודיע על כך שנתיים קודם (בספרד - שלושה חדשים!) וכן ירשה להם לקחת עמהם את כל רכושם (102).

ליהודי ערי החוף היה תפקיד חשוב בעניין נוסף: בשנים שלאחר כיבוש גרנדה גורשו אלפי מוסלמים מספרד ועברו למרוקו. סיפוריהם על אכזריות הספרדים הגבירו את שנאת הנוצרים במרוקו, והרצון לעשות בהם נקמה היה עז. אמנם ספרד ופורטוגל היו חזקות, ובאותה התקופה לא היה כל סיכוי לכבוש את ארצותיהם. אך יש

דרך אחרת לנקמה: מדינות אלה משתדלות עתה להרחיב את סחרן הימי; אין פגיעה טובה יותר מאשר שוד ימי בקנה מידה נרחב. מתנדבים נמצאו לרוב, הן מבין פליטי ספרד המוסלמיים והן מבין הקנאים המקומיים והרפתקנים למיניהם. הקנאות הדתית, הרצון לנקמה וחישובי התועלת - רוח מסכירת השלל והעבדים! - חוברו יחד, עד מהרה המילו שודדי הים המרוקניים את פחדם על הים התיכון והאוקיינוס האטלנטי באיזור שבין פורטוגל ומרוקו. אניות המסחר לא העיזו לצאת אלא בליווי אניות מלחמה. אך גם מכך לא נרתעו השודדים. הם הצטיינו באומץ רוח ובבקיאות באמנות השייט ובמלחמה בים. אניות רבות נפלו קרבן לשודדים, והובאו בתהלוכת נצחון לנמלי מרוקו, ובעיקר לסאלי, שהיתה מרכזם של שודדי הים. (מרכז חשוב אחר היה באלג'יריה). שם נמכרו הסחורות השדודות - בדרך כלל לסוחרים יהודיים. השבויים שנפלו בידי השודדים הוחזקו במאסר, ומתווכים יהודיים התקיאים בשפות ספרד ופורטוגל פנו למשפחות השבויים בדרישה לכופר נפש. כאשר הגיע הכסף שוחרר השבוי; ולא - נמכר כעבד ולעיתים קרובות מת בעבדותו (103).

<u>יחס התושבים למגורשים</u>. במשך מאות בשנים - כפי שראינו בפרקים הקודמים - היו קשרים הדוקים בין יהודי מרוקו ויהודי ספרד. רבים מיהודי מרוקו הלכו לספרד כסוחרים או כתלמידים בישיבותיה, לקבל תורה מפי חכמי ספרד הדגולים. בימי רעה ליהודי ספרד פנו דרומה ומצאו מקלט אצל אחיהם במרוקו. במשך תקופות ארוכות היו מרוקו

וספרד תחת שלטון משותף. ניתן היה לחשוב שמגורשי ספרד ישתלבו על נקלה בחיים היהודיים במרוקו (100).

אך דווקא בתקופה שלאחרונה שלפני הגירוש חלו התפתחויות שונות שהפרידו בין יהודי שתי הארצות. כתוצאה מכיבוש ספרד על ידי הנוצרים יצאו רוב יהודי ספרד מאיזור התרבות המוסלמי ונכנסו לאיזור התרבות הספרדי, אחת התוצאות החשובות היתה שיהודי מרוקו - וכמו כן יהודי ממלכת גרנדה - דיברו ערבית, בשעה שאחיהם בספרד הנוצרית דיברו ספרדית, ואלה שבפורטוגל - פורטוגזית. הפירוד בין שתי הארצות הביא גם לשינויים במנהגים, הן בשמות חגי היום יום - למשל לבוש, והן בשמות הדתי - כגון נוסח התפילה. על אלה נוסף גורם מפריד נוסף: מצבה הירוד של המדינה המרוקאית הביא בעקבותיו לירידה רוחנית גדולה בקרב היהודים, כפי שהזכרנו בראשית שיעור זה. אי אפשר היה להשוות את מצבם הרוחני של יהודי מרוקו בזמן גירוש ספרד למצבם לפני החורבן האלמוחדי. אז שימשו חכמי מרוקו מורים ליהדות ספרד - זכור את הר"ף ואת חכמי הדקדוק העברי! - ואילו עתה לא היה במרוקו גדולי תורה כמו אלה שבאו מספרד (100).

דוגמא להשכלתם של היהודים מפליטי ספרד במצא בסיפור הבא, המעיד על כך שחכמי ספרד היו בקיאים הן ביהדות והן בהשכלה כללית - דבר שבאותם הימים כבר לא היה מצוי במרוקו. ר' אברהם אבן זמרא, ממגורשי ספרד, התיישב בעיר סאפי. הוא היה חכם גדול ומשורר מהיר הן

בעברית והן בערבית. מעשה שבאו שני אנשים לפני הסופר והשופט. האחד רצה לקבוע מן השני חכר, והיה צורך לכתוב שטר מכירה ולקבל את אישור השופט. בו בזמן שהסופר רשם את שטר המכירה בנוסח הקבוע הספיק ר' אברהם, שהיה במקרה במקום, לכתוב את כל שטר המכירה בדרך שיר, במשקל ובחרוז מדויקים, כולל שמות הקונה, המוכר והעדים. פעם, כשהמלך השיא את בתו, כתבו את הכתובה במעמד כל אנשי העיר בכתב יפה מעוטר, כדרך סופרי ערב. לאחר שהושלמה הכתיבה הביע המלך את דעתו שהרווחים בין השורות הן גדולות מדי. כמובן שלא רצו לקרוע את הכתובה, כי יהיה בכך סימן רע לחתן ולכלה. בידעם את חכמתו של ר' אברהם קראו לו וביקשו את עצתו. בו במקום חיבר שורות נוספות שהתאימו בדיוק אל בין השורות הכתובות כבר, עד שאי אפשר היה להכיר בתוספת ומבלי שחל כל שיבוש בתוכן הדברים (106). ספק רב הוא אם אפשר היה למצוא חכם מבין התושבים שיהיה בקי בסגנון הספרותי הערבי המליצי במידה כזו, וברור שגדולי יהודי "ספרד" וראשיהם עשו רושם רב על שליטי מרוקו.

נוסף לגורמי הפידוד שנימנו לעיל בא עוד גורם אחר שכבר הוזכר: במגמה למשוך את פליטי ספרד נתנו להם מלכי מרוקו זכויות יתר, והדבר עורר טענות קיפוח מצד התושבים הוותיקים (45). יתכן שגם גולי ספרד עצמם לא נהגו בתבונה ועוררו את חמת התושבים על ידי התבדלות והתנשאות. כך למשל כותב אחד ממגורשי ספרד על משפחתו: "בתוכם לא עבר זרים... אינם נושאים אשה ממשפחה אחרת... כי אם ממשפחתם" (105).

כל ההבדלים והניגודים שנזכרו הביא לידי כך שהשלום הופרע בין המגורשים והתושבים הוותיקים. היו ויכוחים בעניין נוסח התפילה, שהביא לידי ייסוד בתי כנסת נפרדים. עד היום קיימים במקומות אחדים במרוקו בתי כנסת בהם מתפללים לפי נוסח מרוקו הישן מלפני בואם של ה"ספרדים" (107). היה סכסוך חריף בעניין דיני השחיטה (ניפוח הריאה). בקהילות שונות היתה גם מחלוקת על הנהגת הציבור (102).

במשך הזמן ברגעו הרוחות והיחסים בין שתי הקבוצות השתפרו. התושבים התערבו ב"ספרדים" ובמקומות רבים אי אפשר היה עוד להכיר ולהבדיל בין מוצאם.

השפעה עצומה היתה למגורשים על חיי הקהילות במרוקו. הם שינו את סדרי הקהילה ואת מנהגי התפילה. רק מעטים הוסיפו להתפלל לפי הנוסח הישן. ה"ספרדים", בזכות השכלתם היהודית והכללית העדיפה, נתמנו בדרך המבע לראשי הקהל, לרבנים ולדיינים. על השפעתם בחיי המסחר רבר עמדנו. ביחוד בלטו השינויים בערי החוף ובאיזור פאס, ששם נתיישבו פליטי ספרד במספרים גדולים. ככל שמדרימים הולכת השפעתם וקטנה (102).

<u>מרוקו - תחנת מעבר.</u> למרות מאמצי השלטונות למשוך את יהודי ספרד ולהביאם לידי יישוב קבע במרוקו, היו רבים שהעדיפו מטעמים שונים לעבור ממנה לארצות אחרות. היו שנדחפו לארצות אחרות מתוך הרצון להתאחד עם בני משפחותיהם שנקלעו עם הגירוש למצרים,

ירון או טורקיה; היו שלא מצאו במרוקו מקורות פרנסה; אחרים התגעגעו לעלות לארץ-ישראל.

בין גולי ספרד שעברו במרוקו וישבו בה זמן מה נזכיר אחדים מן היודעים:

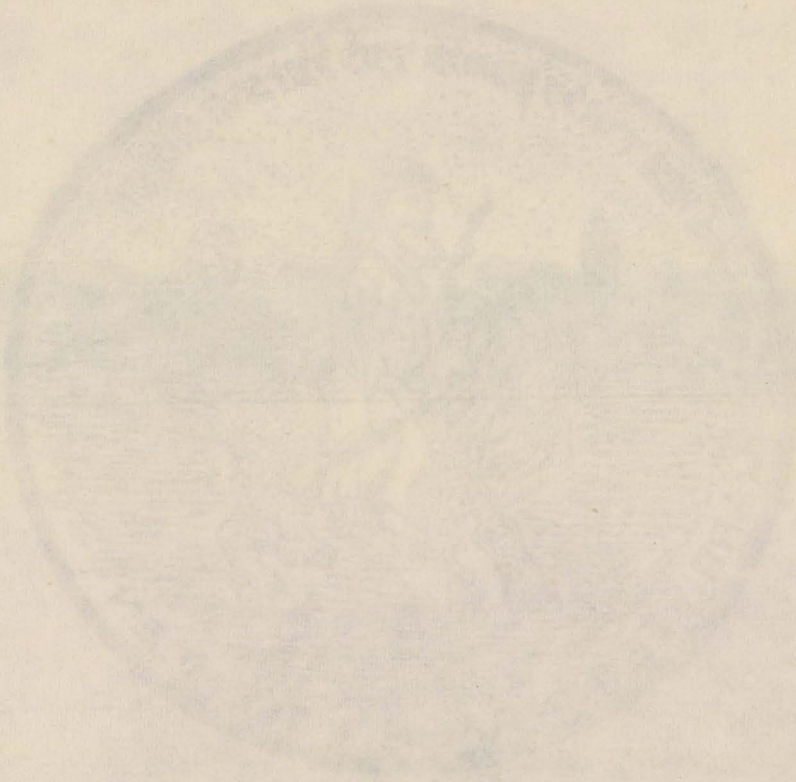
ר' אפרים אנקאווה הגיע למרוקו כמאה שנה לפני הגירוש, באמצע תקופת שלטון בני מרין. באותה תקופה היה בספרד הנוצרית דיפות קשות, אביו של ר' אפרים נשרף על קידוש השם בעיר טולידו. ר' אפרים במלט למראכש וישב שנים אחדות במרוקו. משם עבר לאלג'יריה ונדד בארץ זו. באותו זמן אסור היה ליהודים לשבת בעיר תלמסאן שעל גבול מרוקו, גזירה שנשארה כפי הנראה בתוקפה עוד מימי האלמוחדים. פעם חלתה בתו של שר העיר בתלמסאן, וכל הרופאים לא הצליחו לרפאותה. ר' אפרים שלח הודעה לשר שהוא מוכן לנסות לרפא את החולה בתנאי שאם יעלה הדבר בידו - תותר ליהודים הישיבה בעיר תלמסאן, שהיתה מרכז מסחרי חשוב והיו בה אפשרויות פרנסה מרובות. השר הסכים, ור' אפרים הצליח לרפא את בתו. מאז חודש היישוב היהודי בעיר בראשותו של ר' אפרים. לאחר מותו נקבר בה, ואל קברו עולים יהודי אלג'יריה ומרוקו המזרחית ביום פטירתו, ראש חודש כסלו, ובייחוד בל"ג בעומר. כבודו גדול בכל האיזור, והוא ידוע בתואר "הרב", בלי שם פרטי (108).

אחרי גירוש הספרד הגיע לעיר תלמסאן רב צעיר, ר' יעקב בירב, שהיה אמנם רק בשנים אך גדול בחכמה. בשבת הראשונה לשהותו בעיר עלה על בימת בית הכנסת ודרש דרשה

תמונת ר' אפרים אנקאוה זי"ע
מציר תלמסאן יע"א

האגדה מספרת שביום ששי אחד יצא הרב ליער כדי שירכל להגות בתורה באין מפריע. מתוך שהיה שקוע בלימודו תעה בדרכו, והיה קרוב לכניסת השבת. והנה נס: בא אריה ועמד לפניו, והרב עלה עליו. מיד הופיע נחש, והרב הכניס את הנחש לפיו של האריה כעין רימה. כך הגיע לעירו... (ע"פ החוברת הצרפתית "רבי אפרים אלבקאורה" להדס-אשל, תלמסאן 1954).

לפני הקהל. כולם התפעלו מידיעותיו העמוקות בתורה.
חכם העיר, ר' אברהם גאבישון, חיבר שיר בשבחו שבו
באמר בין היתר:

"אל תאמרו כי אבדה או נסתרה חכמת חכמינו וביניתנו
אחרי אשר קם יעקב בירב לדור בארצנו וביבותיבנו".

כשנודע לאנשי פאס שבעיר תלמסאן הרופיע חכם גדול,
הלכו והזמינוהו להיות לרב בעירם. למרות שפאס היתה
החשובה שבקהילות מרוקו, והיו בה חכמים רבים, נבחר ר'
יעקב הצעיר לרב הקהילה, והוא רכש את אהבת כל אנשי
העיר. אולם על אף הכבוד שנפל בחלקו לא רצה ר' יעקב
להשאר בפאס, הוא עזב את מרוקו ועלה דרך מצרים לארץ
ישראל והתיישב בצפת. הוא נחשב לראש חכמי צפת בזמנו.
בין תלמידיו היה ר' יוסף קארו, בעל השולחן-ערוך.
(דמויות - 83). (109)

ר' שמעון לביא הגיע לפאס עם גולי ספרד בהיותו
ילד. שנים רבות ישב בעיר זאת ולמד בה. בהיותו כבר
כבן שישים החליט לעלות לארץ-ישראל. בדרכו עבר בעיר
טריפולי שבלוב. בהגיעו לשם ראה את המצב הרוחני
הירוד של היהודים בקהילה זאת: "ראה שלא היו יודעין
דת ודין, ואפילו תפילה וברכות כתיקונן, ואמר בליבו
כי טוב לו לקרבם לתורה וללמדם תורה וליראה את ה',
וזה יותר (חשוב) מהליכת ארץ-ישראל. וכן עשה - והצליח
כמעט לגיירם" כלומר - הפך אותם ליהודים ממש על ידי
שלימד אותם תורה. מעשהו זה נזכר על ידי יהודי לוב
עד ימינו, והם עולים לקברו ושרים שירים לכבודו:

"עיני ערים פקחת וגר הדלקת להם,
לתועים בישימון הראית דרך סלולה
בידיהם תמכת, לתורה פקחת אזניהם"

ר' שמעון לביא חיבר פירוש לספר הזוהר, אך הוא ידוע ביותר בזכות שירו אשר חיבר, הוא השיר המפורסם "בר-יוחאי", המושר בפי ספרדים, אשכנזים ותימנים, - על ידי הראשונים בסעודת ליל-שבת, ועל ידי הכל ביום ההילולא של ר' שמעון בר-יוחאי בל"ג בעומר:

"בר-יוחאי במשחת אשריך
שמן ששון מחבריך"

שים לב: בשורות הראשונות של כל בית, לאחר המילה בר-יוחאי, חתום שם המחבר: שמן משחת, שרשב טוב, שצי שמים וכו' (110).

חכם אחר ידוע, ששהה זמן מה במרוקו לאחר גירוש ספרד הוא ר' דוד בן זמרה, הרדב"ז, הידוע כמפרש "משנה תורה" להרמב"ם (ראה למשל בספרים קדושה או שופטים). אף חכם זה הגיע למרוקו בעודו ילד כבן 12. הוא נשאר שם חדשים מועטים בלבד, וכבר בגיל 12 הגיע לצפת. אמנם חלק ממשפחתו, הידועה גם בשם אבן-זמירו, נשארה כבראה במרוקו. במשך ארבעים שנה ישב הרדב"ז במצרים ושנים מרובות היה ראש הקהילה שם. בישיבתו למד בין היתר האר"י הקדוש (דמויות - 80). לאחר מכן ישב 20 שנה בירושלים ובצפת, שנה בפטר. (111).

6. ממלכת השרידים

עליית בני סעד. תקופת גירוש ספרד היתה תקופה של ירידה לשלטון המרכזי במרוקו. דוגמאות לכך הזכרנו כבר: סלף פאס שלח שיירה להעביר יהודים מגורשים לבירתו, ושודדים התנפלו עליה. ברור שמקרה כזה לא יכול לקרות במשטר של שלטון חזק. גם התקדמותם של הבוצרים לאורך חופי מרוקו הם עדות לחולשתה של המדינה. היו מלחמות אחים בין בני המשפחה השלטת, בני וואטאס, ובהם התערבו הן הבוצרים והן הטורקים ששלטו באלג'יר השכנה.

ברור שמצב זה לא היה לרצון להמון העם וביחוד למנהיגים הדתיים. יותר מכל חששו לפלישה נוצרית בקנה מידה רחב. היהיה גורל מרוקו כגורלה של ספרד המוסלמית? האם יגורשו תושבי מרוקו מאדמתם כשם שגורשו המוסלמים מספרד? התקפות הפורטוגיזים הצדיקו חששות אלה, וגם ספרד הלכה והתחזקה, והלא היא כבר התזיקה במליליה!

הקדושים המוסלמיים, המרבוטים, בזאויות - בתי המדרש - שברחבי מרוקו, הטיפו לקהל מאמיניהם והלהיבו אותם למלחמת קודש בנוצרים ובבית המלכות הקיים, שחולשתו עוררת לחדירת הנוצרים. בייחוד רבתה השפעתו של אחד השבטים המיוחסים, משפחת בני סעד מעמק הדרע (אותו עמק שפעם שלטו בו יהודים!) בני משפחת הסעדיים היו מצאצאי מוחמד, ולכן נקראו בתואר הכבוד

"שריף". הם שאפו להשתלט על מרוקו, והיה נראה שהתנאים במדינה מאפשרים זאת. ליתר בטחון שאל ראש המשפחה את דעתו של אדם שהיה ידוע בסביבה כמגיד עתידות, יהודי בשם מסעוד מצליח בן גואשאש. האיש ענה שבקרוב יצליחו בני סעד לכבוש את תאזא. בבואה זו חיזקה את לב השריף, והוא הכין את אנשיו למסע מלחמה. עם תחילת המסע התעוררה בעיה בלתי צפויה: ישנם במרוקו שבי מקומות בשם תאזא, ולא היה ברור לאיזה התכוון ה"נביא". בעיה זאת נפתרה על ידי כך שצבא הסעדיים כבש את שבי המקומות! תוך שבים של מלחמה עקשנית עלה בידי בני המשפחה להתגבר על מלכי בני וואטאס, על מפקדי הטורקים ועל המשלחות הצבאיות מפורטוגל, ולכבוש את רובה של מרוקו. הנצחון הסופי התעכב זמן רב כתוצאה מכך, שפרצה מלחמת אחים בתוך בית הסעדיים עצמו. אך לאחר מלחמות בלתי פוסקות שנמשכו כ-40 שנה היה השלטון במרוקו בידי בני סעד.

אחת הסיבות העיקריות שהביאו לעליית השריפים מבני סעד היתה שנאת העם המרוקאי לנוצרים. ואמנם, שנאה זאת נשאה פרי: הפורטוגיזים איבדו אחדים מעריהם ומבצריהם במלחמות אלה, וביניהם סאפי ואגאדיר. נוסף לכך גבר הלחץ על מקומות אחרים, כגון מאזאגאן. התחזקות השלטון הסעדי עלול היה לשים קץ לשלטון הפורטוגיזים בחוף מרוקו.

"פורים הנוצרים". כדי למנוע זאת החליט סבסטיאן מלך פורטוגל לשלוח למרוקו צבא גדול שיוכל להנחיל תבוסה

למלך מרוקו ואולי אפילו להביא את כל הארץ בהתקפת מלחמה אחת תחת שלטון פורטוגיזי. מאורעות פנימיים במרוקו חיזקו את החלטתו וזרזו את ביצועה. פרצה מלחמת אחים בין מלך מרוק, מולאי מוחמד, ובין שני דודיו, עבד-אל-מליך ועבאס-אחמד. מולאי מוחמד הצליח במלחמה, ושני דודיו נאלצו לברוח. הם פנו לטורקים, מושלי אלג'יריה, וביקשו את עזרתם. הטורקים, שתמיד היו מוכנים להתערב בענייני מרוקו כדי להחלישה, בענו. צבא טורקי גרש את מולאי מוחמד והושיב את עבד-אל-מליך דודו תחתיו.

מוחמד הצליח לברוח, ובידעו על תכניותיו של סבסטיאן פנה לליסבונה, בירת פורטוגל. כעת היתה לסבסטיאן סיבה מצויינת לפלישה למרוקו: החזרת המלך החוקי על כנו. כל המקורות הכספיים, כל כוח האדם של פורטוגל הקטנה נוצלו עד תומם לצורך המלחמה. לבסוף יצא צי בן 500 אניות ובו 17.000 חיילים, ביניהם רבים מן המשפחות המיוחסות ביותר בפורטוגל. נוסף לכך הצטרפו לצבא עוד 9.000 איש ואשה, אזילים, סוחרים, בני מפקדים וסתם סקרנים שבאו לחזות בתהלוכת הצבחון המפוארת שתיערך עם סיום הקרב, שבתוצאותיו לא הטיל איש ספק. בסוף יולי יצא הצי העצום לחוף מרוקו. הצבא הפורטוגיזי בחת ללא הפרעות בטנג'יר.

עבד-אל-מליך וצבאו היו מוכנים לקרב, אך הם החליטו למשוך את הפולשים אל פנים הארץ. היה זה סוף יולי, באמצע הקיץ המרוקאי הלוהט. צבא פורטוגל, על

נשקו וצידוד הכבד, צעד חמישה ימים בעקבות המרוקאים המתחמקים. לבסוף, בקירבת העיירה אל קסר אל כביר, בערך הקרב. תוך ארבע שעות הוכרע הצבא הפורטוגיזי. פורטוגל איבדה ביום אחד את בחירי בניה. שמונת אלפי חיילים נשארו הרוגים בשדה הקרב. 15.000 איש נישבו. פחות ממאה הצליחו להגיע אל החוף ולהימלט. בין ההרוגים בשדה הקרב היו סבסטיאן מלך פורטוגל ומתנגדו, עבד-אל-מליך מלך מרוקו. כשראה מולאי מוחמד שצבא הפורטוגיזים הובס ואין לו עוד תקווה לחזור לשלטון - הלך והטביע את עצמו. כך מתו ביום אחד שלושה מלכים, ומאז ידוע קרב זה כ"קרב שלושת המלכים" (113).

כרגיל סבלו היהודים רבות במלחמות אלה. הוטלו עליהם מסים והם נפגעו בפעולות המלחמה, אף על פי שלא היו מכורגות במיוחד נגדם. רבים מהם תמכו בעבד-אל-מליך המורד, והם חששו שאם ישוב מולאי מוחמד לממלכתו יתנקם בהם. כן חששו מפני נצחון פורטוגיזי שעלול להביא בסופו של דבר לגזירות ולגירוש מרוקו בדומה לגירוש ספרד ופורטוגל. סיום המלחמה ומותם של שלושת מלכים ביום אחד נראה בעיניהם כנס, ולכן נקבע יום הקרב, ב' באלול, כיום "פורים שני", כפי שאנו יכולים לקרוא במכתבו של רבי שמואל אבן דנאן (השני) שחי באותו הזמן בפאס:

"בשנת השל"ח (1578), בראש חודש כסלו, עבר מולאי מוחמד (עם צבאו המובס ליד פאס) ... והצילנו ה' יתברך מידו. ונשאר משוטט על כל הארצות (מפחד

עבד-אל-מליך דודו שרדף אחריו) ולא שקט ולא נח עד שהלך לו למדינת ליזבואה (לעיר ליסבונה בירת פורטוגל) עיר רבתי עם, ופיתה לאדום בעצתו (הסית את הנוצרים למלחמה) עד שבאו עמו להילחם עם מולאי (זהו תואר כבוד למלך מרוקו) עבד-אל-מליך. ובא מולאי עבד-אל-מליך ממארכש בחיל גדול, והכריזו בכל גבולי המלכות שילכו לעשות בקמה באדום (גייסו מתנדבים). והיתה המלחמה כבדה עד מאד סמוך לאל-קסר ... ובאותו יום מתו שלושה מלכים: מולאי עבד-אל-מליך, שהביאוהו לכאן (לפאס) וקברוהו; ומולאי מוחמד (זה שביקש את עזרת פורטוגל והטביע את עצמו) - ועשה לו המלך מולאי אחמד (זהו עבאס אחמד, הדוד השני) שמלך בפאס במקום עבד-אל-מליך בזיון גדול, שהפשיט עורו מעל בשרו ומלאהו בתבן ושלחו לכל ארצות המערב (איזורי מרוקו) לראותו, לפי שהיו אומרים (תומכיו) שעודנו קיים; ושאבשטיין מלך ליזבואה (סבסטיאן מלך פורטוגל אף הוא מת בקרב הזה). והיתה המלחמה חזקה עד מאד בשנת השל"ח, יום שני באלול. ולכן נתקבצו החכמים וקיבלו עליהם ועל זרעם לעשות פורים ומתנות לאביונים משם ואילך". חג זה נודע אחר כך בשם "פורים של הנוצרים", לזכר מפלת הפורטוגיזים הנוצרים (114).

<u>המלך "המרוהב"</u>. המלך שעלה לשלטון לאחר "קרב שלושת המלכים" היה מולאי עבאס אחמד. הוא נתן למרוקו שלטון יציב, כפי שלא ידעה זה שנים רבות. הוא כובן קשרים עם הסולטן הטורקי, ועל ידי כך

בפסקה התערבות הטורקים בענייני מרוקו. השפעת הפורטוגיזים הלכה והצטמצמה בעקבות מפלתם הגדולה. הוא כבש את ארזילה מידי הספרדים, בזמן שארץ זו נחלשה כתוצאה ממפלתה הימית שנחלה מידי האנגלים (ה"ארמדה"). כן הצליח להתגבר על מרד שפרץ במדינה בעזרת הספרדים. נצחונותיו אלה הקנו לו את שם הכבוד "אל-מנצור", המנצח. כתוצאה ממכירת השבויים של קרב אל קסר אל כביר היה עשיר מאד: הוא קבע את מראכש כבירתו ופאר אותה בבנייניים יפים, וכן ביצר אותה ואת רבאט.

כשהיה שלטונו איתן בכל ארץ מרוקו פנה לכיבושים. מדרום למרוקו, באיזור השייך כיום למדינת מאלי (סודן הצרפתית לשעבר), התפתחה ממלכה גדולה ועשירה מאוד של כושים בני הדת המוסלמית. מרכז הממלכה היה בעיר תימבוכתו שעל שפת הנהר ניגר. חכמי הדת הכושים של תימבוכתו היו כה ידועים בבקיאותם באיסלם, עד שחבריהם ממרוקו היו נוסעים לשם כדי ללמוד בבתי מדרשיהם. ממלכה זאת החליט אל מנצור לכבוש. אנשי הדת שבמרוקו מחו במרצות נגד פגיעה זאת באחים מוסלמים. אך עושרה של תימבוכתו קרץ לאל-מנצור. הוא צייד גדוד של 3000 שכירים ספרדיים בנשק חדיש, ושלח אותם לתימבוכתו. צבא הכושים הובס והעיר היתה לבז. עמוסי שלל - בעיקר זהב! - חזרו החיילים למרוקו. מאז נודע על מנצור בשם כיבוי נוסף: "אל דהבי" - ה"מוזהב", על שם הזהב הרב שהובא לו. אך אנשי הדת לא סלחו לו. כאשר באה בצורת על הארץ, שנמשכה שלוש שנים, ראו בכך

עובשו של הא-ל למלך שהחריב את בתי המדרש של תימבוכתו. כשבתלווה גם דבר לבצורת והפיל חללים רבים - השתכנעו גם אלה שפיקפקו עד עתה. אחד מבני המלך ניצל את ההתבגדות לאביו ומרד. רבים הצטרפו אליו, והגדודים הכושיים שגייס אל מבצור בארצות הדרום לא היצילו אותו. המלך "המבצח", "המוזהב", ברח מבית ומת בדבר. כעשרים וחמש שנים נמשך שלטונו היציב של אל-מבצור; עם מותו חזרה המדינה למצב של אנדרלמוסיא גמורה כפי שהיה לפני עלותו (115).

<u>שנות הבלבול</u>. התקופה שלאחר מותו של אל מבצור ידועה בתולדותיה של מרוקו כ"ארבעים שנות הבלבול". אמנם - תקופות של בלבול היו רבות בתולדות מרוקו גם לפני כן וגם לאחר מכן. אך תקופה זאת עולה בתהפוכותיה ובחוסר כל שלטון מסודר על האחרות - תוך 40 שנה אלה שלטו 12 שליטים באיזורים רחבים במרוקו, מבלי להתחשב בשליטים מקומיים! נוסף לכך ראויה התקופה לציון מיוחד מכיוון שבעקבותיה עלתה שושלת מלכים חדשה, היא השושלת של השריפים הפיללייים המולכת במרוקו עד היום.

כמו בתקופות עליותם של בני סעד מילאו גם הפעם הקדושים המוסלמיים תפקיד מרכזי במהומות. הסיבה העיקרית היתה שוב שנאת הנוצרים. אחד מבניו של אל-מבצור, שנאלץ לברוח מפני אחיו, מסר לספרדים את העיר ארש ומצא שם מקלט בחסותם. מסירת עיר מוסלמית לידי הכופרים - זה היה פשע מחריד בעיני העם כולו. בכל ערי מרוקו וכפריה שוטטו המרבוטים והלהיבו את העם

למלחמת קודש נגד הנוצרים, נגד בני סעד השונים שנלחמו אלו באלו, ונגד מרבומים אחרים, שהחזיקו בדעות שונות במקצת בשטח הדת או המדיניות. הכל לחמו בכל. בפאס לבד היו ארבעה מושלים ששלטו כל אחד ברובע מסויים של העיר. קל לתאר את סבלות הארץ בכלל וסבלות היהודים - בפרט. שוד ורצח, מסים כבדים והחרמת רכוש, ביזה ואונס היו מעשים שבכל יום.

בתוך קלחת זאת של מפקדים, מלכים ומרבומים הופיע גורם חדש: מולאי שריף, ראש ענף אחר של משפחת השריפים, שמשל בתאפילאלת. בעזרת בני שבטו הצליח מושל זה להרחיב את תחום שלטונו ואף לכבוש את פאס, אך כעבור זמן קצר גורש משם על ידי מתחריו המרובים. בני מולאי שריף המשיכו במלחמה נגד אויביהם, ועד מהרה - גם זה נגד זה. אחד האחים, אר-רשיד, נאלץ לברוח ולהסתתר באיזור בני סנאסן, איזור ההרי בין תלמסאן למליליה, קרוב לגבול האלג'ירי של היום. הוא היה מחוסר כל, ותקוותו היחידה היתה למצוא מקלט אצל ידידים באיזור זה. ואולם הדברים התגלגלו באופן שונה לגמרי, ובעקבות פגישה מקרית עלה בידו להשתלט על מרוקו כולה.

<u>אבן משעל.</u> בשיעורים הראשונים הזכרנו פעמים אחדות את שבטי היהודים העצמאיים שישבו במרוקו. מאז ימי אידריס וייסוד ממלכת מרוקו לא תפסו אלה מקום חשוב בתולדות הארץ. שרידי השבטים הזכנעו והיו נתונים לשלטונם של שבטים ברבריים וערביים. אין\זאת אומרת ששכחו את אמנות המלחמה, בה הצטיינו כל כך בעבר. במלחמות שונות בין

שבטים ואף במלחמות עם הבוצרים נטלו חיילים יהודיים חלק פעיל, וידוע אף על מפקד צבא יהודי שלחם למען בני מרין (116). תקופת המהומות והבלבול שעברה עתה על מרוקו נתנה לשרידי השבטים את האפשרות לפרוק את עול שליטיהם. שבט יהודי שישב באיזור בני סנאסן, מדרום-מזרח למליליה, השתחרר והצליח להשתלט על האיזור כולו, בראשם עמד סוחר עשיר מאד בשם אבן-משעל. לאבן משעל היתה טירה מבוצרת בה שמר את אוצרותיו העצומים, וממנה שלט באיזור כולו בעזרת גדוד חיילים יהודיים.

לאיזור זה נקלע אר-רשיד בברחו מפני אחיו. שם ישב אחד מידידיו, השייך לוואחי, ראשן של שבט קטן, ואצלו קורה אר-רשיד לקבל חסות ועזרה. ואמנם קיבל אותו השייך באהבה, למרות שידע שהוא מסתכן על ידי עזרה לברוח.

באחד הימים, כשסייל אר-רשיד בליווייתו כמה מאנשי השייך באיזור, פגשו קבוצת רוכבים לבושים הדר ומזוינים היטב. בייחוד בלט ביניהם איש שעשה רושם של שליט. לשאלת אר-רשיד עבור האנשים שאותם זהו היהודי אבן משעל, השולט באיזור בעזרת חיילים היהודים. יש לו אוצרות עצומים שירש מאבותיו ועוד הוסיף עליהם ממסחרו. אוצרות אלה מוסתרים בביתו, דאר-בן-משעל, ושמורים היטב.

כששמע אר-רשיד על האוצרות, שידידו הפליגו בערכם, גמר אומר בלבו להשיג אוצרות אלה, שבעזרתם יצליח לשכור לו חיילים, לקנות נשק, ולהשתלט על הארץ.

השאלה היתה כמובן כיצד לכבוש את מצודתו המבוצרת היטב של היהודי. זאת עשה אר-רשיד בהשתמשו בתחבולה שפלה: הוא לקח 500 מבני שבטו של השייך לוואתי והסתירם בסביבת דאר-בן-משעל. לאחר מכן דפק על שער הטירה, והציג את עצמו כעני עובר אורח המבקש מחסה ומקום ללון. אבן-משעל היה ידוע כבעל צדקה וכמכניס אורחים, ודבר זה נודע לאר-רשיד מפי חבריו. העני המדומה נתקבל על ידי בני הבית בלבביות. הוא נתכבד בארוחה וניתן לו מקום ליגה. אך מעשי חסד אלה לא הצילה אותם מידי אורחם כפוי הטובה: בלילה התגנב בלאט אל שער הטירה ופתח אותו. אנשיו שעמדו מוכנים חדרו לתוך החצר. תוך זמן קצר היו אבן-משעל ובני משפחתו שבויים בידי אר-רשיד. המנשל עונה קשות וגילה את מקום המחבוא של אוצרותיו; לאחר זאת נהרג. האוצרות הגדולים נפלו בידי אר-רשיד, שגייס בעזרתם צבא וציידו במיטב הציוד והנשק. בראש צבא זה ניצח את אחיו, ואחרי מלחמה ממושכת כבש את כל הארץ.

עד ימינו נוהגים תלמידי בתי המדרש המוסלמיים שבפאס ובערים אחרות במרוקו לערוך חגיגה גדולה הידועה כחגיגת "שולטן טולבה" - "מלך הסופרים" או "התלמידים". החגיגה מלווה בשמחה גדולה ובמקסים שונים שנמשכים שבעה ימים, בראשית האביב. כששואלים את החוגגים למעם החג, מספרים הם את המעשה באר-רשיד, מייסד שושלת המלכים המולכת עד היום, שהצליח להתגבר על אבן-משעל היהודי, ולזכר המאורע נקבע החג. כמובן

שאין הם מספרים את המעשה בצורה בה אנו מכירים אותו. התנפלות על מארח בחשבת כחטא בל יכופר גם בעיני הערבים, וכיצד יוכלו לייחס מעשה שפל כזה למייסד בית המלכות?! לכן הם מרבים לספר על מעשיו הרעים של אבן-משעל, ששלט ביד קשה ועינה את המוסלמים. בכל שנה דרש שתישלח לבית הנשים שלו בת מן המשפחות המכובדות של פאס. גזירה זאת נודעה לאר-רשיד שהזדמן לפאס בברחו מפני אחיו. הוא לבש בגדי אשה כדי להטעות את היהודי הרשע. ארבעים מצעירי פאס, מתלמידי בתי המדרש המוסלמיים, הסתתרו בארגזים הגדולים שבהם העבירו כביכול את חפצי הכלה. כשהגיעו ה"כלה" וה"מתנות" לתוך העיר, התנפלו אר-רשיד ואנשיו על הצורר היהודי והרגוהו. בצורה זאת ידוע המעשה בפי ערביי מרוקו עד היום (117).

מולאי (כי זה היה תוארו לאחר שעלה למלוך) אר-רשיד לא נהנה זמן רב מנצחונו שהושג באמצעים שפלים כל כך. בה בשנה שכבש את מראכש הבירה ומלך במרוקו כולה, מת מיתה משונה. הוא השתתף ב"חג הכבש" (הוא "החג הגדול" המוסלמי, הנערך בחודש העליה לרגל למכה), דהר על סוסו לאורך שדרה, ולפתע נחבט ראשו בענף נמוך. כעבור שעות אחדות מת מפצעיו, ובמקומו מלך אחד מאחיו, מולאי איסמעיל (96).

<u>שליט מוכשר - ואכזר.</u> ספק אם יש בתולדות מרוקו עוד מלך אחד שהשאיר רושם כל כך חזק על הארץ כמו מולאי איסמעיל. מלך זה התפרסם במעשיו בארצו ובחוץ לארץ,

ואין לך ספר או מאמר על מרוקו שאין מזכירים בו מקצת מן הסיפורים והאגדות עליו. הוא היה מפקד צבא מוכשר, מארגן גדול, מהיר החלטה ואכזר מאין כמוהו. בעלותו לשלטון עדיין לא שקטה הארץ ממלחמות אחיו, מולאי אר-רשיד. כצעד ראשון ניגש מולאי איסמעיל לדיכוי כל התנגדות לשלטונו. הוא הקים צבא בן 150.000 איש - מספר עצום בשעתו! - שכלל גדודים כושיים - מצאצאי החיילים הכושיים שהובאו למרוקו על ידי אל-מנצור. כדי לקשור אליו חיילים אלה עשה דבר המעיד על הבנתו לרוח אנשיו: הוא הביא להם נשים כושיות מארצות הדרום! הוקמו מחנות צבא ומבצרים ברחבי הארץ, ומהם באיזורים המרוחקים שאליהם בדרך כלל לא הגיע שלטונו של מלכי מרוקו. תותחים הועמדו בראשי הרי האטלס וירו אל עבר הכפרים הברבריים. הברברים, שלא ראו תותח מעודם, ברחו על נפשם לשמע הרעש המחריד המהדהד בעמקים. חיילי מולאי איסמעיל רדפו אחריהם והביאו ממשם 12.000 ראשים כרותים. מאז שקטו שבטי הברברים. היו קרבות נגד מורדים אלג'יריים שלחמו בטורקים, ונגד שרידי הפורטוגיזים והספרדים על חופי מרוקו. נוכח הלחץ הזה נאלצו הספרדים לנטוש את לכש ואת ארזילה, ובקושי החזיקו מעמד בסיאוטה ומליליה; בידי פורטוגל נשאר רק עוד בסיס אחד: מאזאגאן. האנגלים, ששלטו במשך כמאתיים שנה בטנג'יר, הוכרחו לפנות עיר זאת לאחר מצור שנמשך 40 חודשים. בתוקף ידו החזקה ופקחותו, הושם קץ לשלטונו של כנופיות שודדים על דרכי הארץ. המסחר התרחב, ונכרתו

בריתות מסחריות עם מדינות חוץ, ובייחוד עם לואי הי"ד, מלך צרפת הידוע (96).

חלק גדול מהצלחותיו בא לו הודות למהירות ההחלטה והביצוע שבלטו הן בעניינים מדיניים חשובים והן במעשים קטנים שבחיי יום-יום. בחצרו היו לו שני יועצים יהודיים, אחד בשם משה בן-עטר, והשני - יוסף מימראן, שניהם ממשפחות יהודיות נכבדות. שני יועצים אלה רבו ביניהם בלי הרף והדבר הרגיז את המלך. כדי לשים קץ לחיכוכים פקד על בן עטר לשאת את בתו של מימראן, ובזה הביא לשלום ביניהם (118). כאשר חשש מפני יהודי איזור בני-סנאסן, שבימי אבן-משעל פרקו מעליה את עול הערבים, החליט להעביר את כולם למקום ששם יהיה קל יותר לשלוט בהם, והם הועברו לעיר דבדו (119).

את בירתו קבע מולאי איסמעיל בעיר מכנאס, והוא פיאר אותה בבניינים עצומים. הוא שמע על הארמונות המפוארים שהקים לואי הי"ד מלך צפרת בורסיי והחליט להתחרות בו. 30.000 שבויים מרוקאיים ו-25.000 עבדים נוצריים בצעו את פקודתו. האורוות בלבד הגיעו לאורך של חמישה קילומטרים והיו בהם 12.000 סוסים. כדי לזרז את העבודה הכריז שכל עבד שיתעצל - יוכנס לתוך קירות הבניין - ועונש אכזרי זה בוצע כפי הנראה לא פעם.

בארמונות העצומים שבנו שיכן מולאי איסמעיל

את משפחתו, שמנתה כ-550 נשים, אלפי פילגשים וקרוב ל-900 בנים. בנות כמעט לא היו לו: רוב בנותיו נהרגו מיד עם הוולדן. המלך אהב בנים - היה לו גדוד בצבאו שמנה 540 חיילים, שכל אחד מהם היה נסיך, בן המלך! עוד היום מייחסים אלפי תושבים ממכנאס את מוצאם למלך זה, עשיר הבנים. (120).

תכונתו הבולטת של מולאי איסמעיל היתה אכזריותו. פרטים שונים בקשר לכך כבר הזכרנו, וכדאי גם לזכור את המקרה (המובא בפרק מבוא א') שבו גירש קהילה יהודית שלמה מבתיהם כדי לחפש נרתיק של חרב שאבד לו! מלך זה זכאי בלי ספק לתואר "צמא-דם" שניתן לו על ידי כותבי ההיסטוריה. פעם באה לפניו קבוצה של אנשי דת מוסלמיים שרצו לייסד כת חדשה ורצו להשפיע על המלך להצטרף אליה. דעות הכת לא מצאו חן בעיני מולאי איסמעיל, והוא הרג בעצם ידו את 50 האנשים בחניתו (96). במידת האפשר היה מבצע בעצמו פסק דין במקרה של משפט מוות: בימי חייו הרג לפי האומדן 36,000 איש בידיו הוא! בדי לא לשכוח את המלאכה נהג להתיז את ראש העבד שעזר לו לעלות על סוסו.

סיפורי פלאים על שליט עריץ זה התהלכו בארצות אירופה, והמלך לואי הי"ד רצה לברר מהי האמת בכל אלה. הוא שלח למטרה זו משלחת מיוחדת למכנאס. חברי המשלחת ספרו לו מה שראו עיניהם בעת ביקורם: בפחות משישה שבועות נולדו למלך 31 ילדים. יום אחד קיבל את פני

המשלחת כשידיר מגואלות בדם: אותה שעה הוא התיז את ראשיהם של עבדים אחדים (120).

<u>ירידה הדרגתית</u>. המלכים שמעשיהם תוארו בפרק זה במקצת הרחבה - מולאי עבאס אחמד (אל-מנצור), מולאי אר-רשיד ומולאי איסמעיל - הם המלכים היחצים ביותר בתולדות מרוקו, אולי מלבד אידריס. לא בעסוק באותה מידה של הרחבה ביתר שליטיה של מרוקו, שהלא עיקר מטרתנו היא לעקוב אחר תולדות היהודים במדינה זו. אחדים מן השליטים הידועים ומן המאורעות העיקריים בתולדות מרוקו נזכיר בקשר לקורות ישראל. באופן כללי אפשר לראות את התקופה שבין מותו של מולאי איסמעיל ובין תחילת ההסות הצרפתית במרוקו - תקופה של קרוב למאתיים שנה - כתקופת ירידה למדינה. אמנם היו תקופות של שלום ושל שקט יחסי, כגון בימי המלכים מולאי מוחמד, מולאי סלימן ומולאי אל-חסן. אך בדרך כלל רבו המהומות: מלחמות בין בני המלך על הירושה עם מות האב; מרידות של שבטי הברברים; קרבות עם חילות הנוצרים. בדבר אחרון זה הצליחו שליטי מרוקו: הפורטוגיזים הוכרחו לנטוש את מאזאגאן, בסיסם האחרון, והספרדים נדחקו לפינה בקצה הצפוני של מרוקו. אך כנגד זה הלכה וגדלה ההשפעה הזרה בכל המדינה, ובעיקר השפעת צרפת. שלטון המלכים הלך והצטמצם בעקבות המרידות והמהומות, עד שאמרו שאין המלך שולט אלא על ארמונו בלבד... על צמצום כוחו של המלך מעידים השמות שניתנו לשבי איזוריה העיקריים של מרוקו: איזור השפלה

המיושב בצפיפות, שבר במצאים הערים הראשיות, ידוע בשם "בלאד אל מחיזן" - ארץ האוצר - כי מכאן גבה המלך מס; ואילו איזור המדבר וההר, מקום מושבם של שבטי הברברים, ידוע כ"בלאד אל סיבא" - הארץ החופשית - כי עד לאיזורים מרוחקים אלה לא הגיעה ידו של השליט, ותושביהם היו פטורים ממסי המדינה (123).

ירידה זאת של הממלכה המרוקאית הביאה לבסוף לכך שהיא נאלצה לקבל על עצמה את החסות הצרפתית. עמי אירופה שהלכו והתחזקו למשך מזה זמן רב עיניהם למרוקו. מדינות אפריקניות רבות כבר נכבשו על ידם: מצרים, דרום אפריקה, קונגו, אלג'יריה, ניגריה - רוב ארצות היבשת היו בידי אירופים. מרוקו היתה כמעט הארץ היחידה שנותרה בעצמאותה. אילו היתה המדינה חזקה, יש להניח שהיתה יכולה לשמור על עצמאותה. אלא שהמצב היה הפוך: היא הלכה ונחלשה, ולבסוף לא יכלה לעמוד נגד הלחץ הצרפתי.

בפרק זה עסקנו בעיקר בתולדותיה הכלליים של מרוקו, וציינו אחדים מחשובי מלכיה ומעשיה העיקריים. בפרקים הבאים נעסוק בחיי היהודים בתקופה זו, על צרותיהם ושמחותיהם.

7. "גלות ישמעאלים"

שבאה, זלזול, רדיפות. תקופת שלטון השריפים הפיללים, שהתחילה לפני כשלוש מאות שנה עם אר-רשיד, ונמשכת עד ימינו, היא התקופה שעיצבה את דמותה של המדינה המרוקאית הן מבחינה כללית והן מבחינה יהודית. מצבה של יהדות מרוקו כיום הוא בעיקר תוצאה של גורמים שפעלו בתקופה זאת. אם ברצה לסכם את תנאי חייהם של היהודים תחת השלטון השריפי, נבוא בהכרח למסקנה שהיתה זאת עת רעה לישראל. בארצות מערב אירופה חל שיפור הדרגתי במצב העם מבחינת זכויותיו הפוליטיות (אם כי לא תמיד מבחינה דתית ולאומית); אך במרוקו נשארו היהודים במצב של חוסר זכויות, דיכוי והשפלה ולפרקים סבלו מרדיפות קשות. תלונות מרות על מצב זה נשמעות מתוך כתביהם של חכמי מרוקו עצמם, והן מתאשרות אישור נוסף על ידי תיירים יהודים וגויים שביקרו במרוקו בתקופה זו.

כך כותב ר' חיים אבן-עטר, מגדולי חכמי מרוקו, שחי בימי מולאי איסמעיל וירושיו: "כל איש ישראל מאבה היבחם נפשו (אינו יכול להיבחם) בראות אורך הגלות. בראה - למי דומה (גלות זאת -) למצרים? (לא! כי גלות מצרים נמשכה רק) ארבע מאות (שנה)! לבבל? - שבעים (שנה)! לשביהם יחד? - ארבע מאות ושבעים! והן היום אלף ושש מאות ושבעים ושתים (שנה שנמשכת הגלות) - מה אייחל (אקוה) עוד?! ולא גלות לבד, אלא (סובלים

אנו) עיבוי מהאומות, כי כל גוי וממלכה בבני ישראל יעבודו".

והרב ממשיך ואומר: "ואם באת לראות (ולהשוות) - הוא יותר (קשה) מגלות מצרים; כי גלות מצרים היו משעבדים אותם (אבל יחד עם זה היו דואגים למחסורם) ומאכילים אותם ומלבישים אותם (כפי שעושה האדון לעבדו) ... והן גלות ישמעאלים - אשרי מי שלא ראה משעבדים ומרדים (וממרדים)! - ... לא די שלא יתנו שכר (כמצרים) אלא עוד שואלים ממנו מדוד וחבא (הכוונה למיסים הכבדים שהושלו על יהודי מרוקו), ועוד אדם נגזל במה שיש לו והם תובעים ממנו מה שאין לו, וכוס זה ישקוהו (צרות אלה יביאו עליו) עד שימות" (124).

על כך מוסיף ר' יוסף בן-נאיים, מחכמי מרוקו בתקופתנו: "ואם אבא לספר זלזולי יהודי המערב (מרוקו) - יקצרו היריעות מהכיל (הבירות לא יספיקו), ומכלל (לדוגמא) כשהיה המלך נלחם עם איזה שבט של גויים שמרדו עליו והמרו את פיו, אזי מי שהיה תפוס בידי אנשי צבאו היו חותכים את ראשו בסיף, וכל הראשים הנחתכים מביאים אותם לעיר, לרחוב יהוד, ותולין אותם שנים ושלושה ימים (כדי) להטיל אימה על העם, וישמעו ויראו, ותליית הראשים תהיה על ידי סבלים יהודים, לחרפת התלויים, להתבזות בפני הרואים (בכך) שניתלו על ידי אנשים בזויים (כלומר: כדי לביים את המורדים ניתלו על ידי יהודים, שהם בחשבים כבזויים ביותר!). עוד יש להם מנהג, שכל בהמה טמאה שתמות נגררת למקום

הקבורה על ידי סבלים יהודיים, (מפני) שאין כבוד לגויים שתיקבר הבהמה על ידם.

ה' יסיר חרפת ישראל!" (125).

<u>שבאת העם וגזירות השלטון.</u> שבאת ההמון המוסלמי ליהודים ה"כופרים", שלובתה במיוחד בימי שלטון האלמוחדים, לא רפתה מאז. העם הפשוט שבא את היהודים וזילזל בהם, אף כי יתרונם של היהודים היה בולט בשמחים שונים, כגון מסחר, ידיעת שפות, מומחיות במלאכה. השבאה והזלזול בולטים בסיפורי העם של הערבים והברברים, שהיהודי מופיע בהם כיצור חלש, נלעג ופחות ערך. הסיפור הבא, מסיפורי הברברים במרוקו, הוא דוגמא אופיינית לכך:

"קבוצת יהודים שעזבו את עירם החליטו כעבור חדשים אחדים לחזור למקומם הראשון. הם הסכימו שכל אחד יסדר את ענייניו, וביום פלוני יצאו לדרך. אחד היהודים הציע לצאת בלילה, ולהחליף את בגדיהם המעידים עליהם שהם יהודים (לפי החוק בתחייבו יהודי מרוקו ללבוש בגדים כהים מיוחדים), כדי שלא יכירו בהם המוסלמים. כשהגיע הלילה התחפשו ויצאו לדרך, כשהם נזהרים שלא לדבר ביניהם, כי מבטאם של היהודים שונה מזה של המוסלמים.

באמצע הדרך התנפלה עליהם קבוצת שודדים. היהודים עמדו מולם בגבורה וזרקו בהם אבנים, אלא

שאבניהם לא פגעו כלל. אחד השודדים צעק לעברם: הלא אתם קולעים כמו יהודים! בשמעם זאת אמרו היהודים: הוי, הכירו בנו אפילו בלילה! מיד ראו השודדים שלפניהם יהודים. הם לקחו את רכושם והציגום ערומים מכל" (126).

שנאת ההמון קיבלה סעד מן הגזירות הרבות שגזרו שליטי מרוקו על היהודים. היהודים חייבים ללבוש בגדים כהים מיוחדים על מנת להבדילם מן המוסלמים. אסור להם לבעול בעליים מחוץ לשכונתם, המלאח, ואסור להם לרכב על סוס. אסור ליהודי לכתוב בערבית (באותיות ערביות), להתקרב למסגד, לגור מחוץ למלאח או להחזיק שם רכוש, בכל ערב, עם שקיעת החמה, עליו לחזור לביתו במלאח. השערים נסגרו ושומרים משמם המלך שמרו עליהם. אסור ליהודי להכות מוסלמי אפילו מתוך הגנה עצמית. תקנה זו הביאה לכך שילדי המוסלמים, ברצותם להשתעשע, היו מתנפלים על יהודים - מהם מבוגרים וזקנים - ומכים אותם, והיהודים לא העזו להגן על עצמם, כי ערבש הפגיעה במוסלמי היה חמור. יהודי אינו כשר להיות עד בבית המשפט. כאשר יש לו תלונה, עליו להשתטח ארצה לפני השופט, וכמעט שאין לו סיכוי וזכות בדין נגד מוסלמי, אפילו במקרה של רצח. הם חייבים במיסים מיוחדים, בתשלום שומר השער, במתנות יקרות למלך בימי החגים המוסלמיים ובימי חגיו המשפחתיים - כגון נישואין או לידה (127).

הפגיעות ביהודים לבשו לעיתים צורה חמורה, כמו במקרים שונים של רצח שלא בא על עגשו (128), ולעתים היו פגיעות קטנוניות ואף ילדותיות. פעם ביקשו יהודי פאס רשות ממולאי עבד-אר-רחמן (לפני כ-150 שנה) להקים מרחץ במלאח. השליט סרב, בהשפעת כוהני הדת, בטענה שהיהודים חייבים להישאר בליכלוכם כדי שירגישו בצחיחותם. פעם אחרת (שנים אחדות לפני כניסה הצרפתים) אירע שסוחרי שוק התמרים החליטו להתל ביהודים. כשעבר רוכל יהודי בשוק, שמע לפתע קול מצווח: יהודי, בוא הנה! היהודי ניגש לכיוון הקול, אבל לא מצא שם אלא סוחר ישן. הוא הלך, והנה שמע קול מן הקצה השני של השוק: בוא הנה, יהודי! אני קראתי לך! רץ לשם - ואותה תוצאה. כך חזר הדבר מספר פעמים. היהודי המסכן לא ידע עוד מה לחשוב על המקרה המוזר ועבר מחנות לחנות, עד שהסוחרים פרצו בצחוק ואז הבין כי התקלסו בו.

כך עשו הסוחרים לרבים. היו כאלה שרצו להתלונן אצל המוחתסיב (האחראי לשוק מטעם המלך), אבל השוטרים שבפתח ביתו גירשו אותם. אחד החכמים החליט לשים קץ להתעללות. הוא התחפש כרוכל והלך לשוק. הוא שמע שקוראים: בוא יהודי! ומיהר לכוון ששמע בא הקול. אך כשהסוחר שקרא לו עצם עיניו ועשה כאילו הוא ישן, לקח החכם מן התמרים שעל הדוכן ומילא כיסיו.

הסוחרים השכנים, שצחקו בתחילה, התחילו לצעוק: גנב! גנב! תפסו את הרב והביאוהו לפני האחראי. הלה דרש הסבר; החכם השתחווה ואמר שעשה את המעשה כדי

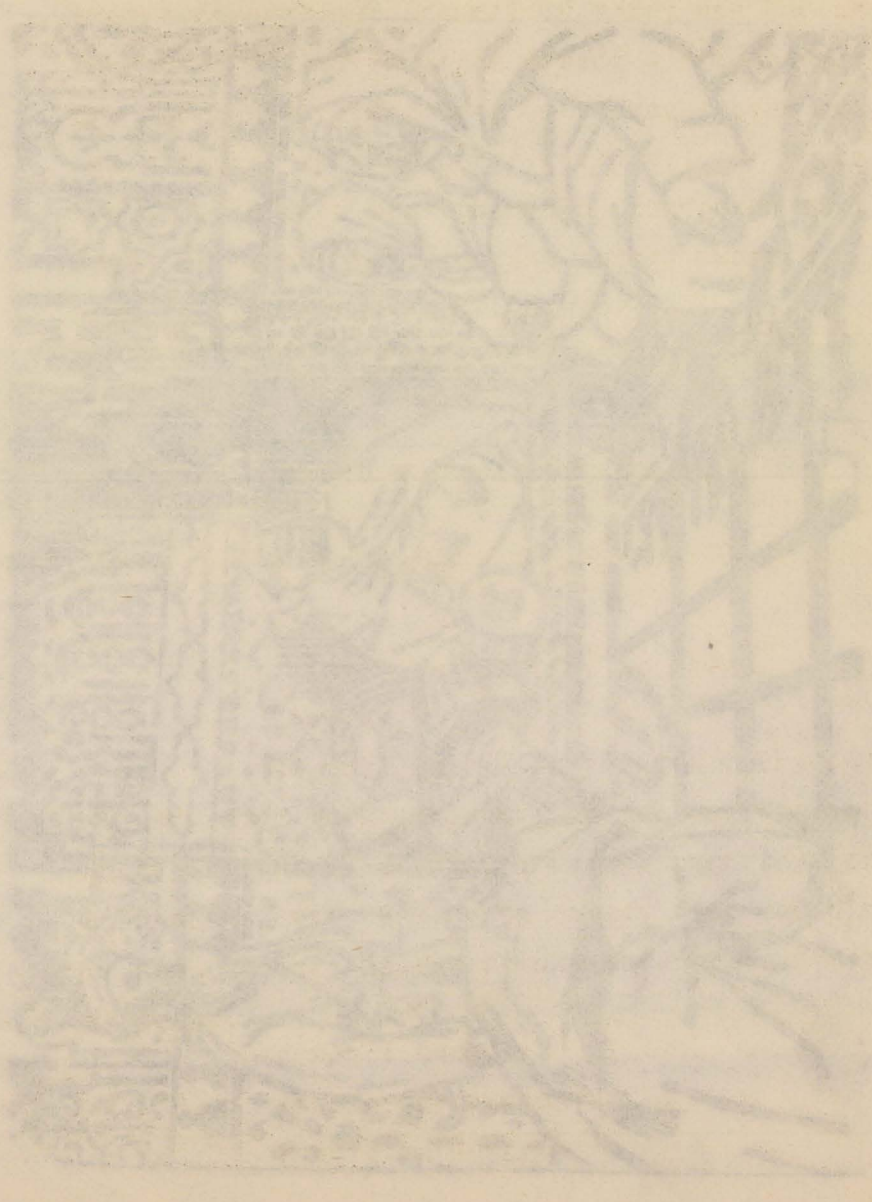
שיביאוהו בפני המותחסיב, כי הוא דורש צדק. הוא סיפר כיצד מתעללים ביהודים והצביע על האשמים. ניגבו עדויות, והאשמים, שהיו כולם במקום, נתפסו והולקו, לשמחת היהודים (129).

אלה היו חיי היום-יום של היהודים: שורה ארוכה של פגיעות, למן מעשי קונדס טפשיים ועד לפגיעות חמורות בנפש, ברכוש ובכבוד האדם.

<u>השולטאן - "מגן היהודים"</u>. מצבם הכללי של יהודי מרוקו היה קשור קשר הדוק לאישיותו של השולטאן, מלך הארץ, וליחסו לנתיניו בכלל וליהודים בפרט. המלך נחשב כ"מגן היהודים", ולכן ניבנו שכונות היהודים בקירבת ארמון המלך. אך הגנה זו היתה מפוקפקת ביותר, ודומה היתה ל"הגנה" שנותן אדם לעגל, שלא ישחטוהו אחרים, מכיוון שהוא רוצה לשחוט אותו בעצמו ... מלכי מרוקו נהגו לעיתים באכזריות אימה כלפי נתיניהם המוסלמיים, וכיצד נבוא ונדרוש יחס טוב ליהודים דווקא?!

המלך שלט שלטון בלי מצרים, ועשה כעולה על רוחו. המדיניות היתה רכושו הפרטי, וכל התושבים - עבדיו. לא היה כל חוק שיגביל אותו. ראינו כבר כיצד יכול היה השולטאן לזרוק קהילה שלמה מתוך העיר כדי לחפש נרתיק של חרב (ראה בפרק מבוא א'). הדברים הבאים, שנכתבו על ידי תייר יהודי שביקר במרוקו לפני כמאתיים שנה, יבהירו מצב זה עוד יותר:

OMGA 4,6TL UALL TJ97 V9N0

"עיבי כל הביצבים אליו לשפוט (להישפט) יבימו (אל) מאור עיניו: כי יחשך אורו (יכעס) - כולם ירגזון ויאחזמו רעד (יפחדו) עד יוודע אבה (על מי) יפיל הרעם. ... המילה עודנו בלשונו - וזעומו יפול ביד הקרוב אליו, ואין מליץ (מיד כשכעסו נופל על איש - ייעצש, ואין מי שיוכל לעזור לו). כי ייעצש איש - ... חובלים אותו (השוטרים) במקלותיהם ואין מרחם. כי יוציאו אליו (מביאים לפניו) האסירים בכושרות (בשרשראות) ישאל (השולטאן):

- מה עשה זה?

- כזה וכזה!

ויאמר: שימטוהו! (עיזבוהו),

וישמטוהו.

- וזה מה עשה?

- כדברים האלה.

ויאמר: קצצו את ידיו או רגליו.

ויתקצצו.

צא ולמד ממולאי אביד דיללה (עבדאללה) אשר מלך אחרי מולאי איסמעיל, מה עשה לאנשיו לעיבי איבגלעבדר (אנגלי או אנגלים שביקרו בארמונו). בו ביום הביאו לפניו איש, לדעת משפטו, ויצו לכרות לו יד אחת, ויכרתו. שב לאחור ושאל אם כרתו לו הימין או השמאל.

ויאמרו: השמאל.

ויאמר: אמרתי הימין!

ויסירו את ימינו.

המומתים לא ייקברו אם לא יסלח להם, ואם לא – לכלב ישליכו אותו" (130).

רוב המלכים לא הצטיינו ביחס טוב אל היהודים ושמרו עליהם בעיקר על מנת להפיק מהם תועלת. שהרי רוב המס בא למלך מן היהודים. בעצפי המלאכה והמסחר אי אפשר היה לוותר עליהם. המתרגמים בחצר השולטאן, שבארו לו את דברי הצירים ממדינות אירופה, וכן צירי מרוקו בחוץ לארץ, היו במקרים רבים יהודים. למרות תועלת זאת שהביאו היהודים לא בוטלו הגזירות הקשות ולא פסקו מלהכביד עליהם עוד ועוד.

כאשר קם מלך שהראה סימני ידידות כלפי הקהילה היהודים, ולא הכביד עליהם במיוחד, נחשב הוא מיד כ"אוהב ישראל". כזה היה למשל המלך מולאי-אל-חסן, שמלך לפני כמאה שנה, והיה אהוב על ערבים ויהודים כאחד. פעם חלה המלך מחלה קשה. יהודי מראכש, בירת המלך, התפללו להחלמתו בבתי הכנסת. לאחר מכן שלחו משלחת של חכמי העיר הגדולים כדי להתפלל ליד מיטתו לרפואתו. השולטאן קיבלם כשהוא שוכב במיטתו, הסכים לעריכת התפילה ואמנם החלים כעבור זמן קצר. שמחה גדולה היתה זאת למוסלמים וליהודים כאחד (131).

<u>בימי מלחמה</u>. כל זמן שהשלטון בארץ היה יציב, נהנו היהודים לפחות משקט יחסי, והפגיעות היו מצומצמות בהיקפן ובחומרתן: ברור שהמלך לא הירשה לכל אחד לבוז את היהודים ולהורגם, כדי למנוע מהומות ונזק

לעצמו. אך במות המלך, או בתקופת מלחמה, נלקחה מהיהודים גם הגבה אחרונה זו.

בימי מלחמה נפגעו היהודים בעקיפין, כיתר תושבי הארץ, מפעולות המלחמה; ובמישרין - על ידי גבייה מוגברת של מס, לעיתים - על ידי שבי המחנות הירידים! כך היה למשל בימי המהומות שלאחר מותו של אל מנצור. בניו, זידאן ועבדאללה, נלחמו על השלטון. זידאן שלט בפאס, ודרש מן היהודים מס מיוחד של עשרת אלפים אוקיות, ואיים, שאם לא ישולם הסכום בו ביום - יוכפל. היה זה ערב יום כיפור. לא הספיקו לסיים את הגבייה והמשיכו בה ביום כיפור כל הלילה וכל היום. למחרת יום כיפור היה קרב בין האחים ליד העיר. זידאן נשבה ועבדאללה נכנס לעיר. הנגיד, ר' יעקב רותי, הלך להקביל את פני השליט החדש בראש משלחת של חכמים. אך עבדאללה לא קיבלם, ולמחרת דרש שיתנו לו סכום שווה לזה שנמסר לזידאן. בגלל גביית מס חדש זה נתחלל גם חג הסוכות (102).

לעיתים חלפו הסכנות המאיימות ובטלו, כמו במקרה הבא שאירע בימי שלטון עבדאללה שהוזכר לעיל: "ובאו אנשי פאס ... עד פתח העיר (היהודית) ורצו לשוברם (את החומות, כדי לערוך פרעות ביהודים ולשדדד את רכושם). ועשינו סליחות (התפללנו) וקיבצנו כל ילדי התלמוד תורה, קטנים וגדולים, מול ספר תורה שהוצאנו לרחוב העיר, וכל החכמים סביב הילדים, וגעינו בבכיה רבה ואמרנו: אחינו בני ישראל, דעו כי אין לנו זכות

ולא פנים לבקש מה" על זאת הצרה, אלא בזכות הקטנים (שלא חטאו). וקראו הקטנים "ויעבור" בקול רם ובכו בכי גדול הקטנים והגדולים. והעידו הזקנים בני שמונים שנה אשר במצאו שם, שלא ראו מימיהם בכי גדול כזה. ... ותיכף עבה אותנו ה' ועשו שלום אנשי פאס" (132).

הצלות כאלה נקבעו לפעמים כימי חג לדורות - ימי פורים שני. יום כזה נקבע למשל לזכר קרב שלושת המלכים (ראה "פורים הנוצרים, בתחילת פרק 6). פורים שני אחר נקבע על ידי אנשי פאס לפני כמאה ועשרים שנה. בימי מולאי עבד-אר-רחמן מרדו בו חלק מתושבי פאס. המלך ברח למכנאס, גייס צבא וחזר לפאס. המורדים התבצרו סמוך למלאח, ואף תפסו בו בתים אחדים. ירידות התותחים של צבא המלך פגעו בבתי המלאח ומושטו אחדים מהם. יהודים רבים נהרגו. כאשר ניצח המלך נקבע יום זה על ידי חלק מיהודי פאס כיום פורים שני - הוא "פורים די לכור" (פורים של ירידת המקלעים), בכ"ב בכסלו (133).

<u>גיבורים וקדושים</u>. לפעמים סבל הציבור כולו מגזירות ומלחמות, ולפעמים פגעה הרעה ביחידים. בזמן כיבוש אלג'יריה בידי צרפת הסתבך מלך מרוקו, מולאי עבד-אר-רחמן, במלחמה עם צרפת. לצורך זה היה זקוק לסכומים עצומים, והוא לא נרתע מכל אמצעי כדי לסחוט כספים אלה מן היהודים. באותו הזמן חי במראכש ר" יהודה אברבנאל, מצאצאי ר' יצחק אברבנאל (דמויות שער 9),

שהיה ידוע בעושרו. כדי להשיג את כספו העלילו עליו שהוא קשר קשר נגד המלך. הוא נלקח לבית הסוהר ועונה קשות, ולאחר ימים אחדים נהרג. ביתניים נשלחו שוטרים לביתו כדי לחפש את הזהב ולהחרימו לקופת המדינה. בשעת החיפוש פגשו בבתו של ר' יהודה, בת שבע-עשרה, ויפה מאד. ראש השוטרים רצה לקחתה בכח ולהביאה למלך, כדי שיבוא על שכרו. בני הבית התנגדו, ואף על פי שלא היה בידם כל נשק הסתערו בחמתם על השוטרים וביקשו למנוע מהם את אשר זממו לעשות. ביחוד בערה חמתו של הבחור בנימין, שארס את הנערה שמונה ימים קודם. כשראה שהיא עומדת להילקח - תפס את חרבו של אחד השוטרים והרג את ארוסתו ואת עצמו. האב, הבת והחתן נקברו באותו היום (134).

שנים אחדות קודם לכן אירע מקרה אחר: בעיר טנג'יר ישבה משפחה יהודית בשם חת'ויל, ולה בת יפהפיה, צעירה כבת חמש-עשרה. אחד השכנים המוסלמיים התאהב בה וביקש להעבירה על דת כדי לשאתה לאשה. אך הנערה לא הסכימה לעזוב את דת אבותיה, והאיש הלך ברוגזו של מושל העיר והאשים אותה בכך שהיא התאסלמה וחזרה לאחר מכן לדת היהודית - ועל עבירה זו חייבת היא מיתה לפי חוקי האיסלם. נמצאו עדי שקר שהעידו לטובת המעליל. הנערה - שמה היה זולייכה - הועברה לפאס, לארמון השולטאן, כדי להעביש אותה. אחד מבני המלך ראה את הנערה וחשק בה. הוא הבטיח לה עושר וכבוד אם רק תסכים לעבור לאיסלם ולהינשא לו, אך היא סרבה,

באמרה שאין הכסף והזהב, הכבוד והשלטון, יכולים להשתוות בערכם לאלוקי האמת ולתורתו הקדושה. כל הפצרותיו של הנסיך לא הועילו, ועל כן יצא גזר דינה למות בחרב. ברגע האחרון, בשעה שהועלתה לגרדום, ניסה התליין - בפקודת הנסיך - לשכנעה על ידי כך שדקר אותה בחרבו ואמר לה: המירי את דתך - ותישארי בחיים! אך הנערה האמיצה לא ויתרה. ראשה הותז בחרב. היא נקברה בבית הקברות בפאס, ורבים עולים לרגל לקברה של זוליכה, הצדקת מסנג'יר, עד היום (135).

<u>ללא מגן</u>. אם כך אירע ליהודים בזמן שהשולטאן, "מגן היהודים", היה קיים - קל להאמין מה אירע בזמן שהמלך מת. לרוב המלכים היו בנים רבים מנשיהם הרבות, ובנים אלה נלחמו זה בזה כדי לעלות על כס אביהם. חילופי השלטון היו קשורים במהומות ובמלחמות שנמשכו לעיתים עשר שנים ויותר. בזמן הזה היו חיי היהודים ורכושם הפקר. התאור הבא מספר לנו על הרגשת היהודים עם הודעת הבשורה על מותו של מלך:

"באה שמועה רעה מעיר אהבאט (רבאט) שמת שם המלך סידי מוחמד (לפני כמאה ושלושים שנה) ירום הודו, ותהום כל העיר (פאס). והיתה מהומה גדולה ומבוכה בכל היהודים ובכל הגויים, ופחד ופחת היה לנו כי אמרו (היהודים): כולנו מתים, שהמשפחות (שבטי ההר) יבואו על העיר בטח (באין מפריע) וישללו הכל ויעבדו בשים. והיו כולם בורחים, והבריחו ממנם והטמינו תחת הקרקע. ובאותו לילה לא ישן אדם כלל,

כי היו חופרים ובונים (מכסים) על ממונם. וש שהבריח ממונו לבית (ידידיו) הגויים בפאס אלבאלי" (העיר הערבית). (125).

תאור דומה במצא אצל סופר אחר, שביקר אצל ידידיו בפוגאדור, ומצאם כשביתם סגור ונעול, והם מחזיקים כלי נשק ושרויים בפחד גדול. על שאלתו לפשר הבהלה ענו לו: "כי מת המלך. ... במקומנו בבארבאריה (הכוונה כאן למרוקו), כי נשמע כי מת המלך - כל הארץ לבז ולמשיסה. כולם לדמים יארובו, איש את אחיו יצודו חרם, איש הישר בעיניו יעשה ואין משפט. יענו הנשים והבתולות, פריצי עם (שודדים) עומדים על הפרק להכריח כל עובר, חדלו ארחות (מפחדים לעבור בדרכים), הרעב בכל הארץ (כי אין אספקה מסודרת), ואם תאמר: עד מתי? עד אשר שאו ערים מאין יושב מחרב ומרעב, (ועד שיתגבר) ויעצור כוח הדרוע אחד מבני המלך לעמוד על כסא אביו ולמלוך בחזקה ובפרך. ...ה' יגן עליהם וירחמנו!" (122).

אחד מותו של אל-מנצור בשכר המהומות 40 שנה; אחרי מות מולאי איסמעיל - 13 שנה. מעשה שקרה בימי המלחמות שבין בני מולאי איסמעיל הוא אופייני למצב היהודים בתקופות אלה של בלבול:

הרב יצחק בן-באיים היה מחכמי דבדו. פעם הלך למקום הסמוך לעירו, ושמו פאחימת. הוא לא ידע את הדרך חזרה, והצטרף אל גוי אחד שאמר שהוא הולך לדבדו.

"ובתוך הדרך הכיר שהגוי הולך בדרך ערבה ושוחה (דרך השדה) ואמר לגוי: זו הדרך שאנחנו הולכים בה איבה דרך כבושה (שרגילים) להלוך לדבדו. (הגוי לא שם לב לדבריו, ומכאן הבין הרב שהגוי זומם לעשות לו רעה) והגוי לא הרגיש בו והיה כותב בתחיכות הציץ (שהיו במקרה בכיסו) שהגוי מוליכו בדרך אחרת, ומשליך (את הפתקאות) בדרך. והגוי אמר לו: זו דרך קצרה. והוליכו למקום חרב ושמם והרגו, וקבר את גוויתו בקרקע והחזיר העפר.

אחרי ימים, כשלא בא לעיר דבדו, חיפשו עליו היהודים ולא נודע ממנו מאומה. ושאלו את הגוי שהלך עמו ואמר להם: לא ידעתי אנה הלך. לימים נשא הרוח תחיכות הציץ והביאם למקום אחד בתוך הדרך, למקום מדרך כף רגל (שבני אדם עוברים בו), ומאת ה' (היה הדבר, ועל ידי כך) ראו עוברים ושבים תחיכות הציץ ומהם נודע להם שהגוי הרגו. וירדפו (עקבו) אחרי תחיכות הציץ המושלכים בדרך והתחיכות הראו להם את הדרך ילכו בה, עד שמצאו גוויית החכם הנזכר טמונה במעבה האדמה. ...ונטלו המיטה והביאו אותה לדבדקו וקברו אותה" (121).

בעל הסיפור איבו מספר דבר על העבשת הפושע, אף על פי ששמו היה ידוע. כפי שנראה לא היה ליהודי דבדו למי לפנות, מכיוון שהיתה זו תקופה של אנדרלמוסיא. ולא היה זה מקרה יחיד. נודעו לנו עוד מקרים אחרים, דומים לזה - וכמובן שלא הכל נרשם ונמסר! (121).

"המזיד". רע מכל היה המצב כאשר השלים היה שונא-יהודים מובהק. במקרה זה לא זו בלבד שאיש לא הגן על היהודים, אלא אפילו החיילים והשוטרים עצמם השתתפו בפרעות ובשוד. כך היה למשל בימיו של מולאי יזיד, שהיהודים כינוהו "המזיד", על שום מעשה הזדון שעשה כלפי יהודי ארצו.

למלך מולאי מוחמד היה יועץ יהודי בשם מרדכי אשריקי. יועץ זה ראה שאחד מבני המלך, יזיד, בן לאשה נוצרית מאנגליה, הוא אדם רע מטבעו, ואם יעלה לשלטון יגרום רעה רבה למדינה. לכן יעץ למלך להרחיק בן זה ולהוריש את כסאו לאחר. המלך עשה כדברי יועצו הנאמן. יזיד הורחק, אך הוא ידע מי גרם לכך ומאז שנא את היהודים.

כאשר מת המלך, פרצה מלחמה בין בני המלך השונים. גם יזיד התערב במלחמה ונישה לתפוס את השלטון. כדי לרכוש את אהדת אנשיו, וכן כדי לצבור כסף להוצאות המלחמה, צווה לבוז את שכונות היהודים בכל מקום שנכבש. כך היה בלרש ואל-קסר ובמטואן. על הפרעות במטואן כותב יהודי שביקר במרוקו באותה תקופה:

"בבתים עלו, בעד החלונות באו לשלול שלל ולבוז בז. חפרו את הבארות (כדי לחפש) מטמונים, חיפשו את כל הבית, והיה כל מחמד עיניהם השימו בידם ולקחו, וכל המלאכה נמבזה ונמס החרימו וימלאום עפר ואשפה. (כלומר: את הטוב לקחו ואת הזול - קלקלו ושברו).

בוסטן המקדשות (בזזו את בתי הכנסת) וישפכו כלי הקודש (ספרי תורה, פרוכות וכד') בראש כל חוצות. פרקו בזמי הזהב אשר באזני הנשים וצמידים מידיהן; הפשיטו האנשים ערומים, עינם הבתולות, חיללו הנשים. צווחות היהודים מלאה כל הארץ. ...לא היה להם (מקום) לנוס הנה והנה. מי שיחת (מרם) זקנו בכעסו (ברוב צערו), מי שרם את בשרו. האשה פרשה בידיה כמחבקת ואין מרחם לה. עוללים שפכו בפשם אל חיק אימותם וירמשום (רצחו אותם) לעיניהן. (היהודים) נשאו את קולם בבכי תמרורים ובדמעות שליש ויתוודו אל ה', כי אמרו: כולנו מתים".

אף על יהודי פאס בגזרה הגזירה, ורק הודות להתערבותה של אם המלך ניצלו ברגע האחרון. לעומת זה נערכו פרעות ביהודי מכנאס שנמשכו שבועיים. רכוש רב אבד ונהרס. יהודים רבים גורשו מבתיהם וגרו בסוכות ובמלונות על פני השדה. בתי כנסת הפכו למסגדים. בתי קברות נהרסו, ובמצבות של חכמים מפורסמים בני הדורות הראשונים השתמשו לבנין. מרדכי אשריקי היועץ נתפס והוצא להורג בשריפה (136). אחדים מחכמי מכנאס ניתלו ברגליהם בשער העיר כשהם חיים, ונשארו תלויים קרוב לשבועיים עד שמתו. גויי העיר התקבצו לידם והתלוצצו עליהם. גם אחר מותם לא ניתנו לקבורה אלא לאחר חדשים רבים (137).

החכם המשורר ר' דוד בן חסין, שחי באותה תקופה במכנאס חיבר שיר על הפרעות של המזיד, ובו הוא אומר בין היתר:

"מי שמע כזאת, מי ראה
הרעה הזאת הבאה.
ביתן למחבר רשות
במאמרה של רשות. (הממשלה)
כחומבי עצים, בקרדומות
בתצו בתים, פרצו חומות.
ימים גם לילות שללו,
ישראל בכל פה אכלו.
וספרי תורה שסוחים (ברחוב)
כמחצלת פרוסה.
אוי לעיניים כך ראו -
ספרי קודש חוצות מלאו.
היכו אותנו עד חרמה
מכה רבה ועצומה.
ראש העדה גבירים,
חבשו בבית האסורים.
חמת מלך כאשר בער,
תלה אנשים בשער.
זכור, אל תפר את בריתך
והצל, הצל עמך!" (7).

למרות כל אלה כמעט ולא נמצא יהודי שהמיר את דתו - דבר שהיה פותר אותו מכל פגיעה: "וייפלא בעיני כל שומע, כי אין גם אחד מהם אשר נתפס על צערו לעזוב דתו ממצוקותיו. אצבע אלוקים ראו במכותם, (אשר)

חמאתם הסבה, והסלך (נראה בעיניהם) כשבט אפה" (של ה' יתברך) (138).

למזלם של היהודים במשך שלטונו של יזיד רק כשנתיים. הוא נהרג בקרב ובמקומו עלה אחיו, מולאי סלימאן.

<u>הגירה לארצות חוץ</u>. במשך כל ימי שלטון השריפים, כמו בתקופות קודמות (ראה סוף פרק ז') לא פסקה הגירת יהודים אל מחוץ לגבולות מרוקו. יהודים רבים פנו לארץ ישראל, ואחרים מצאו מקלט בארצות שונות באירופה ובממלכת הטורקים (139). רבים מן העוזבים את הארץ היו חכמים חשובים שלא יכלו לשבת בשקט ולעסוק בתורתם מחמת הרדיפות, והעדיפו לעזוב את ביתם ואת קרוביהם ולהגר למדינות הים.

ב"ארבעים שנות הבלבול" שאחרי מותו של אל-מנצור, לפני עליית השריפים הפיללים לשלטון, יצאו ממרוקו שני חכמים גדולים, האחד ר' אברהם אזולאי, והשני ר' יצחק עוזיאל. הראשון, שהיה בקי בתלמוד ובתורת הקבלה, כותב בהקדמה לספרו "חסד לאברהם" (ספר על תורתו של ר' משה קורדובירו, מגדולי המקובלים): "ויהי כי היקיפו עלי הימים, רוש ולענה מנת כוסם, משברי הזמן ים זועף (ובקיצור: כשעברו עלי צרות רבות) ואני בתוך ההפיכה אשר הפך השם באפו ובחמתו עיר קברות אבותי, עליהם השלום - פאס המהוללה, אשר היתה למשל ולשנינה (נהרסה בעיקבות המהומות ומלחמות האחים).

ומרוב שיחי וכעסי ולחצי (צערי) ... חמדתי לבוא להתגורר בארץ ישראל, היא חברון". בקשיים רבים הגיע ארצה, לאחר שנישל בנס מספרה גדולה ליד חוף טורקיה. לבסוף הגיע לחברון ובה ישב עם משפחתו. ר' חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, מגדולי חכמי ארץ ישראל לפני כמאתיים שנה, הוא נכדו של ר' אברהם זה (140).

החכם השני, ר' יצחק עזריאל, אף הוא מחכמי פאס, עבר באותם הימים הקשים לאמסטרדם, בירת הולנד, שבה היתה אחת הקהילות החשובות ביותר באירופה. הוא היה דרשן מעולה ומשורר גדול. דרשותיו הנלהבות עשו רושם רב על הציבור, והם מיבוהו עליהם כרב. הוא היה מורה של ר' מנשה בן ישראל, מחשובי החכמים של הקהילה היהודית באמסטרדם (141).

באותה תקופה, אך סמוך לסיומה, עבר חכם אחר מחכמי פאס לארץ ישראל - הוא ר' יעקב חאגיז. בגיל צעיר הספיק לעבור על כל התלמוד וחיבר פירוש על המשנה. הוא נסע לליוורנו שבאיטליה כדי להדפיס את ספרו. שם הכירו בכשרונותיו הגדולים ובייחוד ביכלתו הרבה בשטח החינוך וההוראה. באותו הזמן היתה ירושלים במצב של ירידה מחמת שגיפת דבר שעברה בה. אנשי ליוורנו החליטו לייסד ישיבה גדולה בעיר הקודש, ומיבו את ר' יעקב לראש הישיבה הזאת. שנים רבות ניהל את הישיבה, שבה למדו רבים מחכמי ארץ ישראל. ישיבתו של ר' יעקב חאגיז עלתה בחשיבותה על כל הישיבות בארצות המזרח באותה תקופה, והיא הפכה למרכז רוחני ליהודי הארץ

והאיזור. ר' משה גלאנטי, מחכמי צפת, כותב עליו: "שמים שבא לעיר ... בתרבתה באוכלוסיה ובתיישבה העיר וקפצו עליה גדולי ישראל". חכם זה חיבר ספרים רבים, מהם בספרדית. בייחוד נודע ספרו "הלכות קטנות" (142).

בתקופת המהומות שלאחר מותו של מולאי איסמעיל יצא ר' חיים אבן-עטר, "אור החיים" (שעוד בזכירו באחד הפרקים הבאים) בדרכו מסאלי לארץ ישראל. בתקופה מאוחרת יותר (איננו יודעים בדיוק מתי) יצאה קבוצת חכמים בדרך לארץ-ישראל. ביניהם היה ר' מסעוד אלפאסי ור' אהרון פרץ. חכמים אלה, בעוברם בתוניס ובג'רבה, ובראותם את מצבן הירוד של הקהילות היהודיות שם, החליטו לעשות כמעשה ר' שמעון בן לביא, לוותר על תכניות העליה, ולשבת בקהילות אלה. ר' מסעוד התיישב בתוניס ור' אהרון - בג'רבה, ושם הרביצו תורה ברבים (143).

כך גרמו מלכי מרוקו במלחמותיהם לכך שתורה תצא ממרוקו וחכמיה יהיו מורי הוראה בקהילות גדולות וחשובות.

8. "זאת נחמתי בעניי"

דלות חיצונית ועושר פנימי. לאחר כל מה ששמענו על מצבה של יהדות מרוקו בימי שלטון השריפים, על הרדיפות, הבזיונות, הרציחות והבגישרת - קשה לנו להבין כיצד יכלו יהודים אלה להחזיק מעמד ולהמשיך לחיות כיהודים בארץ זאת. ארץ הנתונה למלחמת מתמידות, לשלטון עריצים אכזריים, לחילופי שלטון המלווים שוד ופרעות - האם יתכן לכונן בה חיים יהודיים תקינים, של יחיד, משפחה וציבור?

יתכן שנבין את הדברים יותר לאחר שנחשוב על דוגמא (אף כי רחוקה כמובן), הלקוחה ממציאותנו אנו. תיירים הבאים אלינו מארצות חוץ מופתעים כאשר הם רואים את השקט שבה חי האזרח הרגיל. התייר קרא על המצב המתוח בגבולות; על האיום המתמיד של המדינות השכנות; על הסתבכות ופעולות תגמול; על "סיבוב" שני וסיבוב שלישי של המלחמה. לפי כל אלה חשב למצוא בישראל כעין מחנה מזויין, טבק בכל פינת רחוב ועמדה אחרי כל בית. במקום זה הוא מוצא חיים שקטים ומסודרים כבאחד מארצות אירופה.

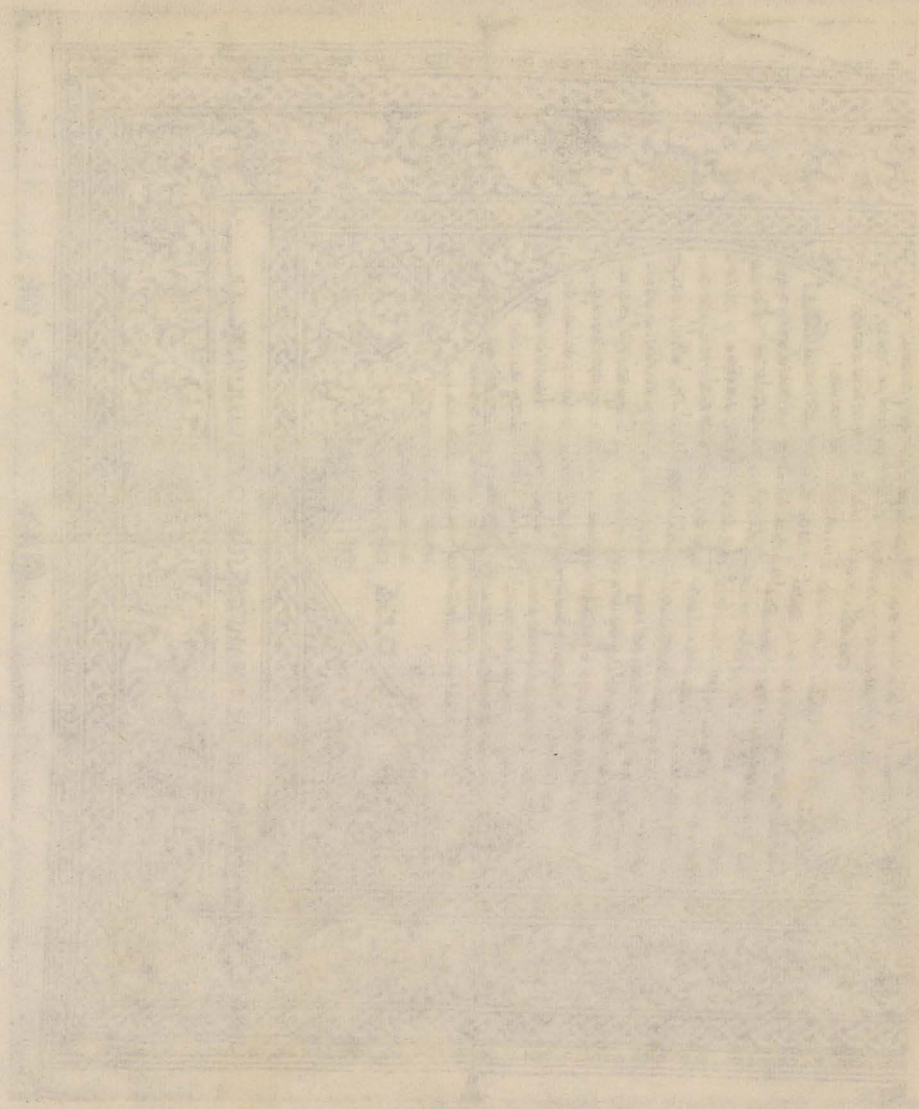
הסיבה היא ברורה. אי אפשר לחיות תמיד במתח של שעת מלחמה. כאשר תהיה חס וחלילה מלחמה - תהיה מתיחות, והדבר יוכר יפה בציבור ובבחוב. אך כל זמן שיש שקט יחסי - אין דואגים יותר מדי. וכך הוא

גם לגבי יהדות מרוקו. התקנות המשפילות וחוסר הבטחון היו קבועים, ובדרך כלל לא שם איש לב אליהם. סכנת ההתפרצות ריחפה תמיד מעל ראשי היהודים - כפי שהיא מרחפת מעל ראשינו - אך כל זמן שהמלך ישב על כסאו והסדרים היו תקינים באיזו שהיא צורה, לא היה מקום לדאגה. דיה לצרה בשעתה!

אך הסבר זה לבדו איננו מספיק, ויש להוסיף עליו עניין נוסף: בה בשעה שהיהודי היה בתוך בלחץ כבד מצד העולם החיצוני העוין - הוא הצליח ליצור לעצמו עולם פנימי שהיה בו הרבה מן היופי, האושר והשמחה, שכל כך היו חסרים בחייו המדיניים. עולם זה היה מיוסד על שלושה יסודות מוצקים: חיי המשפחה, חיי הקהילה והחיים הדתיים. הדבקות במסורת, הידוק קשרי המשפחה, וסדרי החיים הקבועים והמתוקנים של הקהילה הם שנתנו ליהודי את הכוח לעמוד נגד עולם חיצוני עוין במשך דורות רבים.

מבקרים בערי מרוקו עמדו על כך שהמבנים שבמלאח (שכונת היהודים) מעוררים רושם חיצוני עלוב מאוד. הרחובות צפופים, הבתים גבוהים ואין בהם חלונות. אך כשנכנסים פנימה: "מתגלה מראה שונה לגמרי, דירה נאה, כלים נאים, רהיטים יפים, לפעמים גם מרצפות אומנותיות בסולם המדרגות, דלתות וחלונות מגולפים בקישוטי עץ". הסיבה היא בתנאי החיים: אסור להראות עושר כלפי חוץ, שלא לעורר קנאה ולא להביא לשוד. חלונות הפונים לחצר הפנימית מרוחים יותר בשעת מהומות

.1814 ,מנטובה ,מנחם עזריה

ופרעות מאשר חלונות הפונים החוצה, לרחוב (145).

בדיוק כך היו חיי היהודי במרוקו. התייר שביקר ביקור חטוף לא ראה אלא תבאים משפילים, צפיפות, עוני וצרות. אך מי שהכיר את חייהם הפנימיים של היהודים ידע, שיש בהם הרבה מן האור ומשמחת החיים, הן בחיי הפרט והן בחיי הציבור.

<u>בחוג המשפחה</u>. בחיי הפרטיים, בחוג משפחתו, שכח היהודי את צרותיו. אמנם קשה היה לפרנס משפחה שכרגיל היתה גדולה - אך דווקא משפחה גדולה זו היא שנתנה טעם לחיים. לרוב גרו כל בני המשפחה, אבות ובנים, חתנים וכלות, בקירבת מקום, והקשרים ביניהם היו הדוקים מאד. המספר הגדול של קרובים ובני בית הביא לרבוי חגיגות משפחתיות: ברית-מילה ובר-מצוה, אירושין ונישואין, חגיגות אלה, ובעיקר חגיגת הנישואין, נמשכו ימים אחדים. ברור שהם גרמו לא אחת לדאגות, ואף עוררו בעיות כספיות קשות. הכנת כל צרכי החתונה עלתה בדמים יקרים, ובוודאי היה הדבר כך כאשר היו לאדם בנים ובנות רבים!

עד כמה שהדאגה לילדים העסיקה את מחשבתו של היהודי נוכל לראות מן הסיפור הבא: לר' דוד בן חסין (הוא המשורר שחיבר קינה על פרעות "המזיד") היו תשע בנות, שבקושי רב הצליח לפרנסן. מאוד היה רוצה להשיא את בנותיו אלה לתלמידי חכמים, והוא הירבה לחשוב על כך. הוא היה רגיל להתפלל בבית הכנסת של

ר' יעקב בירדוגו, מחכמי מכנאס. באחת השבתות קרא ר' דוד בתורה לפני הציבור, ובקראו את הפסוק: "אם לוקח יעקב אשה מבנות חת כאלה מבנות הארץ" (בראשית כ"ז: מ"ו), טעה ואמר: "מבנות טי"ת". ר' יעקב תיקן לו ואמר: "במבנות חת", אז עבה לו ר' דוד: "אם לוקח יעקב - כוונתו (של הפסוק) שאני יש לי תשעה בנות, כמספר טי"ת, והוא לוקח יעקב (רמז לרב!) אחת מהם - אזי יישארו חי"ת. - ואזי שיזך מורנו הרב יעקב (את) בתו של מורנו הרב דוד ולקחה לו לאשה" (146).

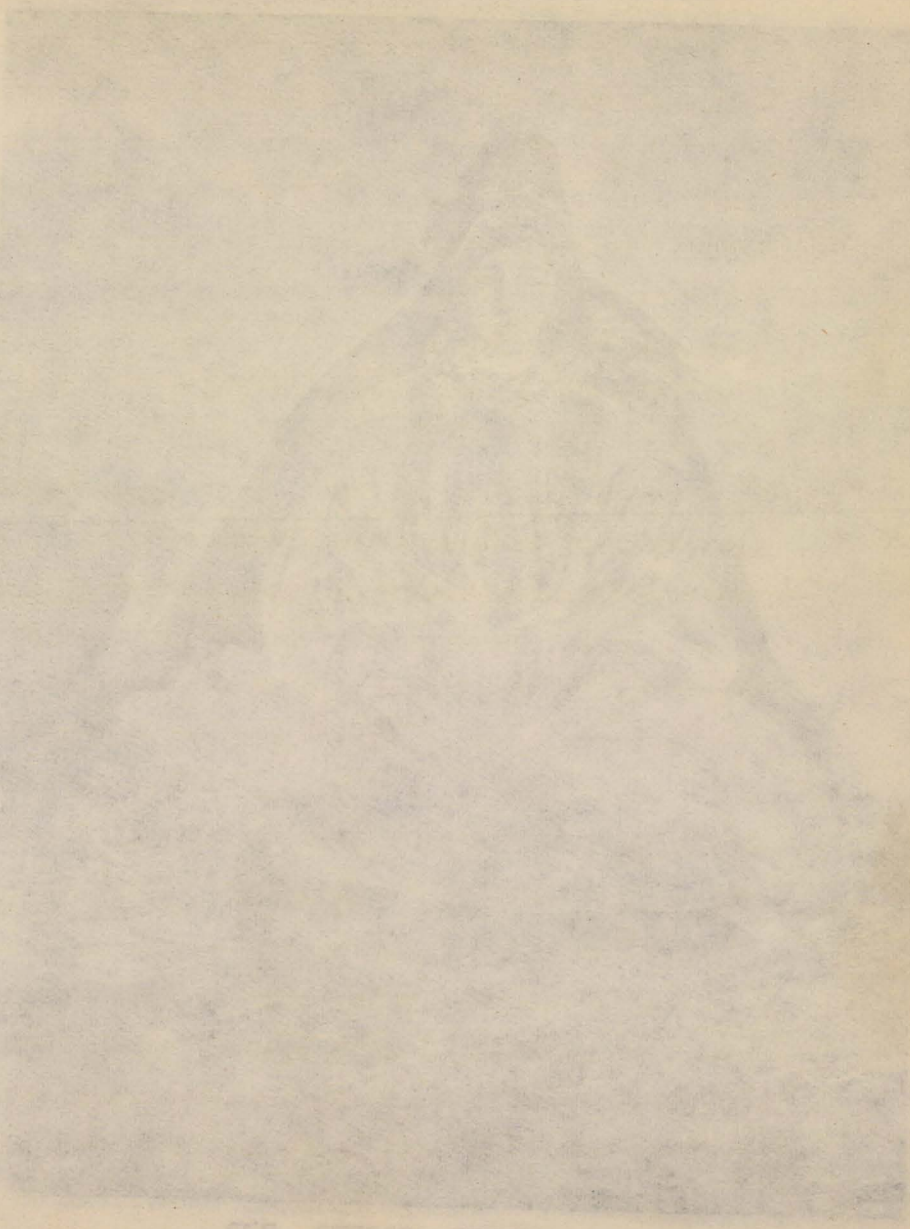
מיום האירושין - כרגיל חדשים אחדים לפני הנישואין - היו הקשרים בין שתי המשפחות "המחותנות" הולכים ומתהדקים. מדי פעם שלח החתן מתנות לכלה: ממתקים ותכשיטים - בעיקר בימי פורים ופסח. כשהגיע סוף סוף היום המיוחל לא היה קץ לשמחה, שנמשכה כרגיל שבוע - שבעת ימי המשתה. במעט כל תושבי העיר היו מוזמנים לחתונה, ובעיקר נהנו מכך העניים, שהיה להם מקום מובטח וסעודה מוכנה. מובן מאליו שקרובי המשפחה הגיעו מכל העיר וממקומות אחרים, והתארחו בבתי החתן והכלה. ביקור כזה לא הצטמצם ליום החתונה, כנהוג בדרך כלל, אלא היה זה ביקור שנמשך עשרה ימים ויותר - כל ימי ההכנות והחג. בצורה זאת חוזקו קשרי המשפחה בכל פעם מחדש.

במשך ימי המשתה לא פסקו השירה והריקוד יומם ולילה. משוררים חיברו שירים לכבוד חתן וכלה, ביחוד כשהיו ממשפחות מכובדות וידועות בעושר ובחכמה.

כלה בחתונה יהודית במרוקו

ציור של הצייר הצרפתי דלאקרואה

השולחנות לא היו ריקים מאוכל ומשקה אף לרגע, ובעלי הבית לאהפסיקו להפציר באורחים לאכול עוד ועוד. בין האורחים הרבים היו כרגיל גם מוסלמים אחדים, מידידי המשפחה. מקום בראש הוקצה למכובדים - לעיתים קרובות עיוורים - המשתמשים בתופים ובכינורות. החצר והחדרים הומים מרוב אדם, וכולם שרים ושמחים, משוחחים ומספרים חדשות משפחתיות, בדיחות ומעשיות. הכלה, כולה מקושטת בבגדי פאר ותכשיטים יקרים, יושבת עם הנשים, והחתן - עם הגברים. בשעה כזאת, כאשר הבית מלא אור ושמחה - מי זה יתן דעתו על גזירות השולטאן ושנאת הערבים? כל אלה כאילו אינם, לא היו ולא נבראו. והנה מגיעה השמחה לשיאה: מוליכים את הכלה לבית החתן! הכלה יושבת לה כבוד על כסא, ועשרות ידיים מרימות אותה אל על. כיבור, חליל ותוף נותנים קולם; הנשים קוראות קריאות שמחה חדות; שני נערים צעירים הולכים בראש התהלוכה ובידם לפידים בוערים. כל הקרובים, האורחים, העוברים ושבים, מצטרפים לתהלוכה. בשעה זאת מלא הלב בשמחה אין קץ. ואין מקום למחשבות על צרות היחיד והציבור (147).

<u>מועדי ישראל.</u> אם השמחות המשפחתיות היו למקום שמחה והתעלות ליחיד ולמשפחה, הרי מועדי ישראל היו זמן של שמחה לכל בית ישראל. ימי שבת וחג, ימי אבל ושמחה - היו ימים של התכנסות משפחתית בבית והתכנסות הציבור בבתי הכנסת. כל חג וחג וצורת השמחה האופיינית לו. הנה בא חג השבועות, ועמו שפיכת המים המסורתית.

ילדים ובערים מטפסים על גגות בתי המלאח ומכבדים את העוברים ושבים בדלי מים, לצהלת הכל, לרבות הנרטבים (148). והנה חג אחר, חג המימונה, החל ביום שלאחרי פסח. בכל בית בערכים שולחנות מקושטים ומלאי צלחות עם ממתקים, דבש ופירות, ובקבוקי יין ומחייא (ערק). היהודים מבקרים זה את זה כדי לברך קרובים וידידים, לרגל החג. ברחובות המלאח מסיילים צעירים וצעירות, שרים ורוקדים. ארוסים שולחים מתנות לארוסותיהם, ומבקרים בבתיהן כדי לסעוד שם את סעודת המימונה. השמחה נמשכת רוב הלילה - והיום שלמחרת הוא יום חופש, שרק מעטים עובדים בו. כך נמשך חג הפסח כעשרה ימים, שבהם רחוקים מדאגות יום יום (149).

שמחת החג גדולה היא, וכדי לחוג אותו כהלכה מוכן כל יהודי להוציא את פרוטותיו האחרונות. במשך דורות רבים היו הרכוש והחיים בסכנה מתמדת, ורק מעטים היו חוסכים את כספם. כל חג, משפחתי וכללי, בערך בהידור רב ובהוצאות גדולות. לא אחת קרה שלאחר תום השמחה מצא היהודי את עצמו בלי פרוטה לפורטה. מכאן נבע הפתגם הערבי: "הלווה אצל היהודי - אוי לו למחרת החג" - כי אז מיהרו היהודי לתבוע את המגיע להם, מאין פרוטה בכיסם! (150).

חג גדול אחר הוא ל"ג בעומר. ביום זה נהגו יהודי מרוקו לבקר אצל קברי הקדושים הפזורים בכל חלקי הארץ, ולערוך שם הילולא. לכל משפחה יש קדוש "משלה", שהיא נוהגת לבקרו מדי שנה בשנה ביום ההילולא,

מנגן בחתונה יהודית

ציור של הצייר הצרפתי דלאקרואה

ולעיתים, בימי צרה, גם באמצע השנה. לעריכת ההילולא יוצאים יהודי מרוקו כולם - גברים ונשים, זקנים וילדים. יש שעולים לקבר ר' אפרים אנקאווה שבתלמסאן, לקבר ר' עמרם בן דיוואן בוזאן (נזכיר אותו בפרק הבא) או של בנו ר' חיים שבאנראז. אחרים מתפזרים על פני מאות הקברים הקדושים שברחבי מרוקו. במקום ההילולא נפגשים העולים, עורכים תפילות, שרים שירים המיוחדים לקדוש הקבור בהם. לעתים קרובות מבקרת משפחה בשנים או שלושה מקומות ומקדישה לכך שבוע ימים (151).

האמונה בכוחו של הצדיק, חזקה מאד, ורבים פונים לקברו להתפלל על רפואה לאשה עקרה או לילד חולה; לבקש על פרנסה, על הצלה מידי אויב, על כל צרה שלא תבוא. רבות הן האגדות המהלכות על תשועה פלאית ועל נסים שנעשו בזכות הצדיק (156).

<u>סדרי הקהילה</u>. חיי הקהילה בערי מרוקו היו מאורגנים היטב לפי דפוסים קבועים. סדרים אלה נקבעו באופן סופי לאחר בואם של המגורשים מספרד והושפעו מהם. בראש הקהל עמדו בכל עיר "שבעה טובי העיר" - ראשי הקהל ורבניו, ובראשם הנגיד, שהיה ממונה על הקשרים עם השלטון ועל חלוקת המס. הנגיד היה לעיתים רב, ולעיתים אחד מחשובי הסוחרים שהיו להם קשרים הדוקים עם השולטאן ושריו. מועצה זו של "טובי העיר" החליטה בכל ענייני הקהל. תקנה שנקבעה נרשמה לדורות הבאים.

לא תמיד שימש רב-העיר גם כנגיד. לא אחת קרה שהשולטאן מינה אחד מן הסוחרים הקשורים עמו כנגיד על הקהל מטעם השלטון. לפעמים גרם מינוי זה, שכמובן בעשה בלי לשאול את דעת הקהל, לסכסוכים בין הרב והנגיד, כפי שנראה להלן.

ראשי הקהל היו אחראים מטעם המלך לחלוקת המס. סכום מסויים הוטל על הקהילה כגוף. ראשי הקהל היו חייבים לדאוג לחלוקה צודקת של המעמסה, והם היו צריכים לפשר בכל מקרה של סכסוך בעניין זה. הם היו שליחי הקהל לרשות בעת צרה - תפקיד שהיה לעיתים כרוך בסכנת נפשות. במקרים רבים כעס המושל על חברי המשלחת היהודית וצווה לאסרם ולהרגם(157).

הרבנים עשו הכל כדי לשמור על שלמות הקהילה, על מצבה הדתי והמוסרי. לא אחת היו נכונים להסתכן ואף למות מות קדושים כדי למלא את תפקידם. נביא לכך דוגמאות אחדות: הרב משה אלכלאץ, שחי בימי מולאי איסמעיל, שמע על יהודי שעבר לדת האיסלם, והוא שקל בדעתו אם לחזור ליהדות, אך הוא מהסס מיוון שאינו יודע אם עדיין ניתן לו לחזור בתשובה. אדם שחזר ליהדותו לאחר שהמיר דתו היה צפוי לעונש מוות. כל סיוע לכך היה כרוך בסכנה. למרות זאת כתב הרב משה לאותו יהודי שאפשר לו לחזור בתשובה. הדבר נודע לשלטונות והרב נהרג (158). רב אחר, ר' שמואל הלוי, שחי בימי המהומות שלאחר מות מולאי איסמעיל, נודע לו

על יהודי שנהג להלשין על יהודים אחרים כאילו מסתירים הם סכומים גדולים ואינם משלמים מס, ובזה גרם לגזילת רכוש ואף לשפיכות דמים. הרב הלך לפאס כדי לדבר אל ליבו שיחדל ממעשיו. הדבר נתגלה וביקשו לאסרו. למזלו הצליח לברוח לחוץ לארץ (159). הרב יצחק פינטו ממראכש (אף הוא חי בערך בימי מולאי איסמעיל) שמע על יהודיה שנישאה לנוצרי. הדבר עורר את חמתו, והוא גם חשש שיהיה בכך משום דוגמא רעה לבנות ישראל. הוא הלך, הרג את הנוצרי, פצע את האשה וברח לשונים (160).

הרבנים ניהלו את קהילותיהם בכל השטחים, החזיקו בתי כנסת ובתי מדרש בבתיהם, דרשו לפני הקהל ולימדו תלמידים, לימדו תורה וחיברו ספרים בכל מקצועות היהדות (ראה פרק מבוא א'). הם היו ממונים על ענייני הצדקה, ה"חברא קדישא", ובעיקר על ענייני המשפט. עם זה מצאו זמן לעסוק בדברים אחרים - מהם שהיו משוררים, או שכתבו קורות קהילותיהם, או שעסקו בחכמת הטבע (161). בקהילות הקטנות הפזורות ברחבי הדרום שימש כרגיל אדם אחד בתפקיד משולש: רב, שוחט ומלמד (162). היו גם רבנים נודדים, שדאגו לחייהם הדתיים של תושבי הכפרים, ובביקוריהם דרשו לפני הקהל, השיאו זוגות, ערכו ברי-מצווה, מלו בנים, לימדו ילדים ומבוגרים וכעבור זמן קצר קיבלו סכום מסויים והמשיכו לכפר אחר. רבנים אלה קיימו את היהדות באיזורים מרוחקים בקצות המדינה (163).

אישיות חשובה במלאח היה ה"שייך אל יהודי" -

ראש היהודים,הממונה מטעם השלטון על שמירת הסדר בשכונה. היה לו חבר עוזרים מזוייבים במקלות. הוא היה אחראי לבקיון השכונה ולמאסרם של מתפרעים ופושעים. השייך אל יהודי אוסף את המס לפי החלוקה בידי ראשי הקהל. "משכורתו" באה לא מידי ראש העיר, הפחה, שמימנה אותו, אלא מקנסות שהטיל על עברייניים: מעשנים בשבת, משתכרים בציבור, אנשים שפגעו בסמכותו וכדומה (164).

<u>בין הרב והנגיד</u> כאמור - לא תמיד היה שלום במחנה, וקרה שפרצו סכסוכים בין הרב לנגיד על הסמכות. נביא לכך שתי דוגמאות:

הרב יהודי אלבאז חי בעיר צפרו והיה רב העיר. בימיו היה איש שניתמנה נגיד על העדה מטעם המלכות. הנגיד ציווה לאסור יהודי אחד בבית הסוהר, מסיבה מסויימת. באותו הזמן ילדה אשתו של היהודי הזה בן. קרובי האיש באו לפני הרב וביקשו שיתערב למובת האסיר אצל הנגיד, ויבקש את שיחרורו כדי שיוכל להשתתף במילת בנו. הרב יהודי נעתה להם והלך לנגיד. אך הלה התעקש ולא רצה לשמוע לדברי הרב, ולא עוד אלא שזילזל בכבודו והעליבו. הרב חזר לביתו סר וזעף וקיבל על עצמו תענית. הוא צם כל אותו היום והמשיך בצומו גם בערב היום השני, ושכב על מיטתו בלי לאכול. לפתע קם משנתו ואמר לאשתו שמבקש הוא לסעוד. אמרה לו אשתו: מדוע עכשיו פתאום אתה מפסיק את צומך? והרב עצה לה: כבר הגיע כדור העופרת למקומו. אשתו לא הביגה את הדבר, והרב לא באר את דבריו.

למחרת בא גוי אחד, משבט ברברי שישב בקירבת מקום, לביתו של האסיר. הוא היה מיודד עם אותו יהודי, וכשנודע לו על לידת הבן, בא להביא לו מתנה. מיד כשנכנס שאל את בני הבית על ידידו, והם השיבו לו שהוא אסור בבית הסוהר בפקודת הנגיד. אמר להם הברברי: אלך לנגיד ואבקש שישחררוהו. ענו לו: כבר הלך החכם רבי יהודי ולא שיחרר, ועוד העליבו. הגוי כעס מאד על הפגיעה בידידו. הוא נפרד מן המשפחה ויצא את העיר כדי לשוב לביתו. והנה אירע המקרה שברגע שיצא משער העיר פגע בנגיד שהיה בדרכו לפאס, בעניני מסחרו. אמר לו הגוי: אתה הוא האיש שאסרת את ידידי? דע לך, שכל הפוגע בחברי לא ייענקה מעונש! מיד הוא כיוון את רובהו והרג את הנגיד.

כשנודע דבר מותו של הנגיד בתבמל צו המאסר והאיש יצא לחופשי עוד באותו היום, והשתתף בסעודת המילה (165).

והמקרה השני: "עוד שמענו שאירע בימי הרב (שאול סיריירו) שהיה איש אחד נגיד על היהודים ממעם הממשלה ולא היה נוהג עם היהודים כשורה. והגידו להרב (התלונגד עליו בפני הרב) פעמיים ושלוש, והוכיחו על פניו - ולא קיבל, ולא שב מדרכו הרעה. אזי אמר הרב להוכיחו ברבים, וביום שבת קודש שלח כרוז לקרוא בבתי כנסיות (שבכל העיר) שלעת המנחה יבואו לשמוע הדרוש מהרב, וכן היה, שבאו כל הקהל, וגם הנגיד היה בתוך הבאים. ודרש הרב ברבים דברי מוסר, ובתוך

דבריו הוכיחו על פניו ולא חת (פחד) ממנו, ונהפכו פניו כשולי קדירה (התביישו). ואחד תפילת המנחה הגיד (הנגיד) לאיזה בני אדם שעתיד לנקום מהרב, וגילו אוזן הרב (מסרו לו את דבריו). ובמוצאי שבת אחז בידו ספר ארבעה ועשרים ("תנ"ך") והטיל הגורל הידוע לעשות בספר הכ"ד, (כפי הנראה: פותחים את הספר פעמים אחדות ורואים באיזו אות מתחיל הדף הנפתח באופן מקרי) ועלה הגורל בארבעה דפים אותיות פיו"ם, ותיכף אמר לו מורנו הרב עמנואל סיריירו (חכם ממשפחתו של ר' שאול) שהמה ראשי תיבות (של הפסוק) "פתע יישבר ואין מרפא" (משלי ו': ט"ו). אזי שמח הרב ואמר: מובטח לו שלא יפחד ממנו. (כי הפסוק סימן רע לנגיד). למחרת, ביום א', בא שליח להרב ואמר לו לעשות לוויה למיטת הנגיד (בי מת). ואמר לו הרב: איך היה מעשה? ואמר לו שאחזו כאב (שבץ) הלב בלילה ומת" (166).

"לעשות צדקה ומשפט". ראשי הקהל, ובייחוד חכם העדה, היו ממונים על הדאגה לעניים. לכך תוקנו תקנות שונות. ממעם הקהל היו מחלקים קמחא דפסחא לכל הנצרכים. הכסף היה נאסף אצל בעלי היכולת על ידי הגזבר. היו מקומות שנהגו בהם לאסוף ככרות לחם בכל ערב שבת. כל משפחה שלא היתה עניה ממש תרמה כיכר או מחצית הכיכר, ושליחי הקהל היו מחלקים את הלחם לעניים ביותר.

מנהג שהיה מקובל בשכונת היהודים במראכש מבוסס על מנהג אבותינו בימי התלמוד. לסוחרי השמן היה בחנותם כלי מיוחד, ובכל פעם שמכרו לאדם מידה של שמן

ומזגו אותה לתוך הכלי שהביא, שמר את המידה הריקה על הכלי המיוחד כשהיא הפוכה. טיפות השמן המעטות שדבקו בדפנות מפטפו לתוך הכלי. השמן שנתאסף בדרך זאת, טיפין טיפין, באסף אחת לחודש על ידי שליחו של הגזבר ונמכר לטובת עניי העיר (167). מקורו של המנהג הוא בכך שהשמן הדבק לדפנות בעצם אינו שייך למוכר, כי כבר מכרו, אלא שברור שאין לקונה סבלנות לחכות עד שטיפת השמן האחרונה תיכנס לתוך הכלי שהביאו (168).

ברור שלא כל מפעלי הצדקה היו מאורגנים ממעם הכלל. רבות עשו היחידים בלי כל תקנות מחייבות. כבר הזכרנו את הזמנת העניים לסעודות מצווה מכל הסוגים: ברית, חתונה, הלוויה, נדר. בחגים עברו העניים מבית כנסת אחד למשנהו ואספו נדבות. בחול המועד או בתשעה באב, ימים בהם מרבים לעלות על קברי קרובים, מתאספים כל העניים בבתי הקברות, כי ביום זה רבה נדיבות-הלב. אנשים ההולכים לבית הקברות מכינים כבר מראש מלאי של כסף פרוטרום - ובכל זאת אין הוא מספיק. הזרזים שבעניים מתייצבים על הדרך המוליכה לבית הקברות ופורטים שטרות למטבעות - וכמובן שגם הם מקבלים פרוטות אחדות בשכרם (167).

עניינו הצדקה הם דאגת הצבור; עניינו המשפט הם בתחום תפקידו של הרב. סמכויותיו של הרב היו רחבות למדי, ובדרך כלל לא התערבו בהם השלטונות, הרב הורשה לשפוט כל משפט שבין יהודים, ואפילו בין

יהודי וגוי - בתנאי שאלה הסכימו. אם דרשו להישפט בפני השופט המוסלמי, עשו כדרישתם. הרב יכול היה להטיל קנס, ורק במקרה שהסכום היה גדול היה חייב למסור חלק ממנו לפחה, ראש העיר. הוא היה רשאי לאסור את העבריין בבית הסוהר של הפחה - המאסר בוצע בידי השייך-אל-יהודי - ואף לחייב אותו בעונש מלקות, ארבעים חסר אחת. העונש החמור ביותר שהיה בידי הרב להטיל על העבריין היה החרם. אדם שהוחרם גורש מבית הכנסת לעיני כל העדה, ומאז לא דיברו אתו ולא פנו אליו בשום ענין. רק מדרה בתשובה ותשלום קנס גבוה הביאו לביטול החרם (169).

מעשה שאירע לפני כמאה שנה במראכש: ערבי מוסלמי החליט לעלות לרגל למכה הקדושה. לפני שיצא הלך אל יהודי, שהיה ידידו הטוב, ומסר לו את רכושו לשמירה. שם היהודי היה יעיש חזן, והיתה לו חנות מכולת קטנה בקצה שוק התבואות, בשכונת היהודים. הם התנו ביניהם שאם ישוב הערבי תוך שנתיים - יקבל את כספו, ולא - יהיה הכסף כולו של היהודי.

את הכסף הכניסו לתוך כד גדול. היה זה סכום של כחמישים אלף פרנקים, כולו במטבעות כסף וזהב, שמילא את הכד רק בחלקו, ואת היתר מילאו בקמח תירס שהסתיר את הכסף.

כעבור עשרה חדשים חזר הערבי ממסעו ומיד הלך לבית היהודי כדי לקבל ממנו את כספו. אך היהודי הכחיש

שקיבל אי-פעם כסף לידיו, ואמר שאינגו מכיר אותו ואין לו כל קשר עמו.

הערבי כעס עד מאוד על היהודי. הוא קרא ליהודי הרחוב לעזרה, ואלה הובילו את השניים לפני הדיין הגדול ר' אברהם זריהן. הדיין שמע את תאור המקרה מפי שני האנשים, ובתברר שאין עדים. הוא חשב רגע, אחר כך קרא ליהודי הצידה ואמר לו: המשך להכחיש את הדבר!

זהו מה שאני עושה, אמר היהודי.

הבין הדיין שאמנם לקח היהודי את הכסף, והוא שאל אותו: כמה כסף לקחת ממנו? והרמאי ענה לו: סכום של כך וכך זהובים וכך וכך מטבעות כסף.

אחר כך לקח הדיין את הערבי הצידה ואמר לו: מצאנו את רכושך. השבח לאלוקי ישראל ולתורתו הקדושה!

הדיין ציווה על היהודי להחזיר מיד את הכסף, הטיל עליו קנס כבד ואחר כך הכריז עליו חרם לתקופה של חודש. כל הקהל געו בו על התנהגותו השפלה ועל הוצאת שם רע על ישראל בין הגויים ואיש לא דיבר אתו עד תום החודש (169).

מקרה זה של משפט צדק אפילו כלפי גוי אופייני הוא לחכמי ישראל, שאינם מכירים פנים במשפט. דוגמאות רבות נוכל למצוא לדין צדק שנעשה על ידי שופט מישראל, בכל התקופות ובכל המקומות. נביא כאן עוד

דוגמא של חכם ממרוקו: הרב משה בירדוגו, בשעה שהיה יושב בדין, היה משפיל את עיניו ואינו מביט כלל בבעלי הדין, לבל יבוא לידי כך שיטה לצד אחד מהם (170).

יהודי מרוקו היו מאוד מקפידים בשבועות בבית הדין, ובזהרים שלא להישבע אם אפשר לוותר על כך - ואפילו על אמת. דבר זה היה ידוע אף לשופטים הערביים, ועל פי רוב היו מאמינים ליהודי שנשבע על אמיתות דבריו. לעיתים קרה שכאשר הובא לפני השופט הערבי דיבר של יהודי, שלח אותו אל הרב להישבע לפניו.

לא לכל צורה של שבועה יש לה אותה מידה של חומרה. בשבועה פשוטה מצהיר בעל הדין בפני הרב על צדקתו. בשבועה בינונית עומד בעל הדין בבית הכנסת, לפני ארון הקודש הסגור. השבועה החמורה ביותר היא זו: בעל הדין מושיט את ידו מעל לספר תורה פתוח והוא חוזר אחרי הרב על דברי השבועה: ארור האיש המשקר בעמיתו. צורה זאת של שבועה היא נדירה ביותר, כי רבים היו מעדיפים להפסיד בדין ובלבד שלא יישבעו.

מעשה בבנו של השולטן מולאי אל חסן (מלך לפני פחות ממאה שנה), צעיר מהולל ובזבזן, שלווה סכומים גדולים מיהודים אחדים. הוא לא שילם את הריבית ואפילו לא החזיר את הקרן. היהודי פנו לשולטאן, והלה הודיע שהוא מוכן לשלם את חובות בנו, בתנאי שהמלווים יישבעו שאמנם נכונים הם הסכומים שדרשו. מכיוון שהיה מדובר בסכום גבוה, והיהודים היו בטוחים בצדקתם - הסכימו לכך. הטכס נערך כרגיל בבית הכנסת היהודי ע"י

רב הקהילה, בשעה ששליחי המלך עוקבים אחרי הדברים ממרחק מה. לאחר מכן שילם מולאי אל-חסן את החוב (171).

סיפורים שונים היו מהלכים על יהודי שהעיזו להישבע לשקר ובאו על עונשם בידי שמים. מעשה בגוי מתוניס שמסר סכום כסף גדול ליהודי, שתמיד נהג לקנות בשבילו סחורות. לגוי היה אימון רב ביהודי ואפילו לא טרח לקחת ממנו קבלה. פעם, לאחר שהגוי מסר לו סכום גדול, מעל היהודי באימון, לקח את הכסף והכחיש שקיבלו. לגוי לא היתה כל הוכחה בכתב. הוא תבע את היהודי לדין, ודרש ממנו שיישבע בשמו של הרב יהודה אבן עטר, מגדולי חכמי מרוקו באותו הזמן, ששמו היה ידוע ברחבי צפון אפריקה ואפילו בין גויים. בתחילה סרב היהודי, כי לא העיז להישבע לשקר. אך כשעמד הגוי על דרישתו, נאלץ להישבע או לוותר על גביתו. הוא נשבע אפוא בשם החכם שלא קיבל כלום מן הגוי, והשופט שיחרר אותו. היהודי הרשע הלך לביתו כשהוא שמח שהרוויח מן הגוי סכום עצום ועשה סעודה גדולה לבני משפחתו. באמצע הסעודה נכנס למרתפו למלא את כלי היין. במרתף זה שמר גם את כל אוצרות הכסף והסחורות שהיו לו, ובתוכם גם רכושו של הגוי. בין יתר הסחורות היו שם גם עצים וגפרית ושרף (הדבק שבעץ). כשיצא מן המרתף שכח שם נר דולק. תוך זמן קצר אחזה האש בבית והאיש יחד עם בני משפחתו וכל אוצרותיו נשרפו.

כשנודע הדבר לגוי שמח על כך שהיהודי הרשע בא על עונשו. הוא בא לפאס, עירו של ר' יהודה אבן-עטר, והביא עמו סכום גדול שרצה לתיתו לרב. אך הרב לא רצה לקבל את הכסף לעצמו וחילק אותו בין עניי העיר (172).

<u>ללמוד וללמד.</u> מתפקידיהם העיקריים של הרבנים היה חיזוק לימוד התורה. למרות הרדיפות והפרעות לא פסק לימוד התורה מעולם. בכל עיר ועיר היו תלמודי תורה לקטנים, ישיבות ובתי מדרש לגדולים. אפילו בכפרים הקטנים והמרוחקים לא נשארו הילדים בלי חינוך יהודי. אמנם תנאי הלימוד היו לעיתים קשים - חדרים בלתי מתאימים, ותשלום נמוך למלמד, שבקושי הצליח להתפרנס ממלאכתו. היו קשיים גדולים בהשגת ספרים הנחוצים ללימוד. כידוע לא היה דפוס עברי במרוקו, והיה צורך להביא ספרים מארצות אירופה, בעיקר מאיטליה. העברת ספרי קודש יהודיים היה אסור על פי חוקי הכנסיה הנוצרית ששלטה באירופה - והספרים הובאו בגניבה לערי החוף ובמכרו ליהודי שם בתשלום גבוה (173). למרות כל הקשיים האלה למדו רוב ילדי ישראל, וכמעט שלא היו יהודים במרוקו שלא ידעו לקרוא ולכתוב - בניגוד לערבים במדינה זאת.

בקהילות הגדולות היה קל יותר לארגן מוסדות לימודיים דאויים לשמם, מה שאין כן בעיירות ובכפרים. שם היה מספר היהודים קטן יותר, והקהילה לא היתה

מאורגנת כמו בעיר גדולה. עניני הלימוד היו שם עסק פרטי: המלמד לימד את הילדים וקיבל שכרו מן האבות. אך השכר היה זעום, ולא ניתן באופן קבוע ולכן הירבה המלמד לקבל תלמידים נוספים, כדי שיוכל להתפרנס. כמובן שרבוי התלמידים הביא לידי כך שאי אפשר היה ללמד אותם כראוי (174), ושאי-אפשר היה להגיע לרמה גבוהה. בכל זאת לא נמנעה התקדמותם של תלמידים מוכשרים. בני כפר שבלטו בכשרונותיהם נשלחו לישיבות בערים, והוחזקו על חשבון הקהילה העירונית ויכלו להשתלם בתורה (175).

הרבנים לא הסתפקו בדאגה לחינוך הבנים. הם עסקו גם בהוראה למבוגרים: הן בדרשותיהם בבתי הכנסת בימי חג ומועד והן על ידי ארגון "חברות זוהר" - קבוצות של כ-15 גברים - שלמדו באופן קבוע בהדרכת אחד הרבנים. (175).

נוסף לרבנים ולדרשנים היה עוד סוג של מפיצי תורה: השלוחים מארץ ישראל. שליחים אלה עיקר משרתם היתה איסוף כספים למען העניים ותלמידי החכמים שבא"י. אך השליחים לא היו אנשים סתם שהצטיינו בעריכת מגביות; היו אלה על פי רוב חכמים גדולים, שלא פעם הצליחו להשפיע רבות על הקהילות בהם ביקרו בדרשותיהם ובתקנותיהם החשובות. בואו של השליח מ"ירושלים" - זה היה ביטוי הרווח בפי יהודי מרוקו לארץ ישראל כולה- היה מאורע גדול. הוא היה מתארח בביתו של ראש הקהל. נכבדים וחכמים היו מתדיינים ביניהם על הזכות

לארחו לסעודה זאת או אחרת. המונים היו מתקהלים בבית הכנסת שבו דרש לפני הציבור. מיד עם בואו היו ראשי הקהל מכינים רשימה, שבה מפורט גובה הסכום שעל כל בעל-בית למסור לשליח, למען ישוב ארץ ישראל. הכסף נאסף על ידי השייך-אל-יהודי. לאחר שישב זמן מה בעיר עצמה היה השליח עובר לעיירות ולכפרים שבסביבה ולא היה כפר, ולו הקטן ביותר, שלא תרם כפי יכלתו.

לא פעם אירע שהשליח, שתשש כוחו מחמת רוב מסעותיו, נפטר בהיותו במרוקו. הוא נקבר במקום שנפטר, ומאז נחשב בין הצדיקים, שעולים לקבריהם להתפלל ולבקש ישועה ורפואה מה' בזכות הקדוש (176).

אי-אפשר ללמד בלי ללמוד. ואכן, חכמי מרוקו, כחכמי ישראל בארצות אחרות, הצטיינו באהבת התורה, בשקידתם בלימוד ובפוריותם בחיבור ספרים בכל מקצועות היהדות. על ההתמדה בלימוד מספר הרב יוסף מימראן, מחכמי מכנאס, את המעשה הבא: פעם ישב בביתו, בשעה מאוחרת בלילה, ועסק בתורה. הוא התקשה בעניין אחד, ומרוב רצונו לרדת לעומקו של דבר החליט ללכת מיד לביתו של הרב רפאל בירדוגו, על אף השעה המאוחרת. הוא מצא אותו ער, יושב ליד שולחנו ולומד תורה. שערותיו היו קשורות בחוט אל הקיר, שאם יירדם וירכין ראשו, ימשוך החוט בשערותיו ויתעורר. רגליו היו מקופלות על הכסא, ומתחת לכסאו היתה קערת מים, שאם יירדם ויפשוט רגליו אל מתחת לשולחן ייכנסו למים ויתעורר - ויוכל להמשיך בלימודו! (177).

ואשר לספריהם של חכמי מרוקו: "כל חכמי המערב רובם ככולם חיברו ספרים... ומרוב עוניינו איבדנום... והועם שמשם (נתקלקלו) לרוב יושנם ולרוב הגליות, ואין הדפוס מצוי במערב, וחסרון כיס (עוני) קשה, ועוד כמה פעמים נשללו יהודי המערב משכניהם הרעים ונטלו מהם כלי חמדתם ואבדו מהם כמה ספרים וכמה כתבי יד" (178). ולמרות זאת עדיין קיימים מאות ספרים שנכתבו על ידי חכמי מרוקו - מהם בדפוס ומהם בכתב-יד.

<u>היהודי והמלאח</u>. היהודים הוכרחו לחיות במלאח הן כדי שייקל לשמור עליהם בעת הסכנה, והן כדי להדגיש את נחיתותם לעומת אדוני הארץ, המוסלמים. גם לנוצרים, שהיו שבואים על המוסלמים לא פחות מאשר היהודים, נקבע מקום במלאח. המלאח, שהיה מוקף חומה, לא הוגדל בדרך כלל, ובמשך השנים, כשגדל מספר התושבים, רבתה הצפיפות, הבתים הוגבהו עוד ועוד, הרחובות נעשו צרים מרוב בנינים שהוקמו. הצפיפות גרמה ללכלוך, הלכלוך למחלות. ובכל זאת נקשר כל יהודי קשר אמיץ למקום מושבו. במקום זה נולד, גדל, למד, נשא אשה והוליד בנים. כאן ישבה כל משפחתו. בעברו ברחוב הכיר את רוב האנשים, ידע כל פינה וכל בית. כל סימטה, כל בנין, והאגדות הקשורות בו, אגדות המספרות על רדיפות ועל תשועות, על מעשי גבורה וקידוש השם, על ניסים ועל פלאי הצדיקים שבכל דור ודור. כאן השער שדרכו ברח הרמב"ם וכאן הבית שגר בו; הנה בית כנסת שנחרב בידי פורעים, וכאן מצבת קבורתה של צדקת

שמתה בעיניים - אך לא המירה דתה. בעברו בבית הקברות היהודי הוא קושר קשר לדורות שעברו - הנה קברות בני משפחתו, דור אחרי דור; הנה קבורים גדולי חכמי העיר, בעלי תורה ומופתים. כאן נהגה אמו להתפלל בימי צרה, ושם המצבה השחוקה מרוב ירושן של שליח שבא מארץ ישראל לפני הרבה הרבה שנים - יש אומרים בימי בית שני...

המלאח מעורר זכרונות בכל מקום ומקום. בתי הכנסת ובתי המדרש, חנויותיהם של הצורפים ושל הבשמים, בתי המלאכה הזעירים של הסנדלרים ושל הנפחים - הכל מוכר וידוע ובית. קשה, קשה מאוד לעזוב מקום שבו אדם נולד וחי, שמשפחתו ישבה בו דורי-דורות.

שכונת היהודים על חיי הקהילה והחברה המפותחים שבה, לימוד התורה ושמירת הדת, חיי המשפחה ההדוקים - אלה עמדו להם ליהודי מרוקו ועזרו להם להתגבר על כל צרה וכל משבר. על אלה נשענו במשך מאות שנים של שעבוד, השפלה ודיכוי, ובהם מצאו נחמה ועידוד.

9. שרים, חכמים, קדושים

יהודים בעמדות מפתח. למרות הדיכוי שממנו סבלו יהודי מרוקו, הם תפסו מקום חשוב במדינה המרוקאית. בידם התרכז חלק גדול מן המסחר והמלאכה. בעלי מלאכה יהודיים היו מפורסמים כמומחים במקצועם (179). עיקר היבוא והיצוא היה מרוכז בידי יהודים. הם שקנו את הסחורות מידי הצוצרים בערי החוף, דאגו להעבירה לשיירות בלידי מזויין אל פנים הארץ, ומכרוה בארצות רחוקות, בסודן וברחבי מדבר סחרה. משם הביאו נוצות בגות-יעצה, דונג, עורות ופרוות למכירה בארצות אירופה (180). חלקם היה רב בפיתוח הארץ. ממעמי הסוכר הגרחבים שבאיזור סוס בדרום מרוקו, ניטעו בידמתם של יהודים מפליטי ספרד (78).

גם בחיים המדיניים מילאו היהודים תפקיד ראשון במעלה. בכל הדורות היו יהודים מראשי השרים ויועצי המלך. הם - הודות לכשרונותיהם ולידיעותיהם בשפות - נבחרו כצירי הממלכה בארצות חוץ, וכצירי מדינות חוץ בחצר השולטאן. תפקידים אלה נתמלאו לרוב על ידי בני המשפחות המיוחסות והעשירות ביותר, מגדולי הסוחרים, שהוציאו מביניהם לא אחת גם חכמים ידועי שם. משפחות כאלה היו למשל טולידאנו, אבן-עמר, בן-זמירו, שהעמידו מתוכם אנשי מדינה ומסחר מצד אחד, וגדולי תורה מצד שני. בזכיר לדוגמא משפחה מכובדת בשם פאלאש או פאלאג'י. בימי שלטונם של השריפים מבני

סעד מילאו רבים מבני משפחה זאת תפקידים חשובים: מהם היו צירים בהולנד, טורקיה ודניה; מזכירים ומתורגמנים בחצר השולטאן; סוכני המיסים והמכס בנמל החשוב סאפי (181).

דוגמא אחרת, מתקופה מאוחרת יותר, הוא השר והמדיצאי שמואל סומבל, איש זה, שהיה בקי בשפות והצטיין בכשרונותיו, נתמנה לשליחו של השולטאן מולאי מוחמד בן עבדאללה (מלך לפני כמאתיים שנה) כשליחו האישי לממשלת דניה. לאחר שהצליח בשליחות זאת וחזר למרוקו, עלה שם לדרגת וזירו של השולטאן, ומילא תפקיד מרכזי בהסכמים המסחריים והמדיניים של מלך מרוקו עם מדינות הנוצרים, צרפת, ספרד, דניה ועוד (182).

על אף עמדותיהם המכובדות של יהודים אלה הם יכלו לעזור רק מעט לאחיהם. הניגוד בין מצבם המדוכא של רוב היהודים והכבוד הרב שנפל בחלקם של יחידים היה בולט. נוכל להדגים זאת על ידי המקרה הבא: כשהגיע לעיר סאפי צירה של ממלכת צרפת עם פקידיו, לשם שיחה עם השולטאן, נישאו הבאים על כתפיהם של סבלים יהודיים, שהעבירו אותם מן האניה אל החוף. עבודה זו הוטלה עליהם במסגרת עבודות הכפייה שהיהודים באותו הזמן היו חייבים בהם (זכור את הדברים של ר' יוסף בן נאיים על תליית הפושעים על ידי יהודים, ועבודות דומות). כאשר הביאו היהודים את האורחים המכובדים אל החוף - נתקבלו שם על ידי

בציגר הרשמי של מלך מרוקו, "המפקח על הכספים של הקיסר המקורב לו ביותר" – היהודי שמואל סומבל! (182). ברור שכאן שהשולטאן לא בחר בפקידים יהודיים כסימן ליחס טוב אליהם; פשוט לא היו אחרים שעלו עליהם בידיעות ובהתאמה לתפקיד. אך הזלזול בשאר בעיגר, ומצבם הכללי של היהודים כאילו הזכיר לנכבדים את העובדה שהם עלולים לרדת בכל רגע, ובפרט אם יבסר להיטיב עם בני עמם על ידי ניצול מעמדם הרם. לעולם לא ידעו מה ילד יום, ולא אחת ירדו לפתע ואחריתם היתה מרה מאד (183).

זכור המקרה של הוזיר חרון, שנרצח יחד עם האחרון במלכי בני-מרין; או של היועץ מרדכי אשריקי שנשרף בידי מולאי יזיד. שמואל סומבל הושלך פעמיים לבית הסוהר ולבסוף הורעל בפקודת המלך (182). על יוסף מימראן, שהיה יועצו של מולאי איסמעיל, מספר שהמלך ציווה לדרסו על ידי סוס משתולל, בהעמידו פנים כאילו היתה כאן תאונה. נכבד אחר ממשפחה זו נרצח על ידי אחד מבניו של שולטאן זה, שלא קיבל על כך כל עונש (184). ובוודאי שאין זו רשימה מליאה...

<u>גדולי תורה.</u> כשם שהצטיינה יהדות מרוקו בשריה החשובים, כן רבו חכמי התורה שבה. בשני שטחים אלה כאילו המשיכה במסורת המפוארת של יהדות ספרד. הזכרנו בפרקים קודמים רבים מחכמים אלה, כגון ר' אברהם אזולאי, ר' יצחק עוזיאל, ר' יעקב חאגיז ואחרים. כמובן שלא נוכל להזכיר את כולם, ואפילו

לא את כל החשובים שבהם. זה דורות רבים שלא פסקו גדולי תורה ממרוקו. קמו בה אלפי חכמים, שלא רק הנהיגו את קהילותיהם הם, אלא קהילות גדולות וחשובות בארצות אירופה, אסיה ואפריקה, ובתוכן ארץ-ישראל. במקום להביא רשימות של שמות ושל ספרים (185) בעסק בהרחבה באחד מן הידועים שבחכמי מרוקו, הרב חיים אבן-עטר, בעל "אור החיים".

רבי חיים נולד בעיר סאלי, הסמוכה לרבאט, למשפחה מיוחסת מצאצאי מגורשי ספרד. בזמן הגירוש נתפלגה המשפחה - בחלקה עברה להולנד ובחלקה פנתה למרוקו. בין בני המשפחה שבמרוקו קמו גדולי תורה ושרים. ר' יעקב אבן עטר חיבר פירוש לרש"י; ר' יהודה אבן-עטר (סיפרנו עליו בקשר לאדם שנשבע בשמו לשקר!) היה אב בית הדין בפאס. משה אבן-עטר, נכדו של ר' יהודה, היה משרין של מולאי ישמעאל. ר' חיים-אבן-עטר בנו של ר' יהודה, היה תלמיד חכם יודע שיש כל ימיו ברבאט ועסק בתורה. הוא היה סבו של בעל "אור החיים", שנקרא חיים על שמו (186).

בילדותו למד ר' חיים הצעיר מסבו, ר' חיים הזקן: "וישבתי ללמוד תורה מפי מורי ורבי הרב המפורסם אדוני זקני" (187). כבר בצעירותו בלט בכשרונותיו וחיבר ספר בשם "חפץ ה'" - חידושים למסכתות אחדות של הש"ס. ספר זה נדפס באמסטרדאם שבהולנד. ר' חיים נשא לאשה את בת השר ר' משה אבן עטר, ממשפחתו, ומאז היה מתגורר בבית חותנו ועוסק

בתורה. כל היום ורוב הלילה למד, והתבודד מכל חברה. לא היה לו כל קשר לעניני מסחר וכספים - לכל דאג חותנו. והבה הובחתה עליו מכה לפתע פתאום: ר' משה, איש העסקים והמדיניות, מת, ור' חיים ירש את רכושו. פרצה מחלוקת משפחתית על הון זה, שרבים תבעו בו חלק. באו גם אנשים שונים שטענו שהנפטר היה חייב להם סכומים שונים. הממשלה אף היא תבעה את חלקה - חלק נכבד מאוד. ר' חיים לא היה סוחר ולא התמצא בעניני כסף. הצליחו להוציא ממנו את כל הירושה, והוא נשאר בלא כלום, ולא זו בלבד, אלא חוסר יכלתו לספק את דרישותיה הכספיות של הממשלה הביאה עליו מאסר. "דלקוני בתפיסה (מאסר), במסירה ועלילה ...ביד שר צבא אכזרי ... ואני בתוך עמקי ים הצרות - תפיסות על עסקי ממון ועל עסקי נפשות" (188), כפי שכותב הרב בעצמו. ידידיו פנו למלך - מולאי איסמעיל - והצליחו להביא לשחרורו של הרב תוך התחייבות שיעזוב את העיר. ר' חיים עבר למכנאס, ומשם לפאס. שם באה עליו ועל שאר היהודים צרה חדשה: היה רעב כבד בארץ, המחירים עלו והדבר גרם לשוד בבתי היהודים, שסבלו מן הרעב וההתנפלויות כאחד. רבים מתו ברעב; אחרים ברחו מפאס למטראן שבצפון, וביניהם ר' חיים. ועל כך הוא כותב: "ונדדתי מעיר לעיר ונתקיים בי: הנמלט מן הפחד יפול אל הפחת" (לפי ישעיהו כ"ד: י"ח) (188).

<u>עליה לארץ.</u> כל הצרות האלה עוררו בלבו של ר' חיים את הרעיון לעלות לארץ ישראל: "והאיר ה' עיני שכלי - אין זה אלא לקום ולעלות אל מקום חשבתי בו, הוא מקום

השכיבה, עיר הרמה, עיר החביבה (היא ירושלים) ...
ואזרתי כגבר חלצי, סיכנתי עצמי סכנות גדולות, דרך
מדבר באתי בו עד כי הביאני ה' פה עיר ליוארני
(ליוורנו שבאיטליה) יגן עליה אלוקים, לעלות דרך
כאן לארץ חפצתי". (188). לאורך החוף הגיע בשיירה
לאלג'יר ומשם לאיטליה. אגדות שונות נפוצות על
הסכנות שאירעו לו בדרך ושמהן ניצל הודות לחסידותו,
שבזכותה שמר עליו ה' שמירה מיוחדת. מסופר שאנייתו
נשברה בלב ים, והוא ניצל בנס בעלותו על אחד מקרשי
הספינה. כעבור שלושה ימים הוטל על החוף בארץ מדבר.
אריה עמד להתנפל עליו, אך כשראה שלפניו עומד איש
קדוש - ברח, לקיים את הפסוק: "וחיית השדה השלמה
לך" (איוב ה': כ"ג). הוא נקלע לתוך מאורתם של
ארבעים שודדים, וכמעט נהרג. ברגע האחרון ממש הכיר
אותו אחד השודדים - תלמידו לשעבר שיצא לתרבות רעה!
- והצילו, לאחר שהרב הראה לו דרך לחזור בתשובה.
סוף דבר הגיע בשלום לעיר ליוורנו, קהילה חשובה
באיטליה ובה בתי דפוס עבריים גדולים. אנשי העיר
כבר שמעו את שמעו, ועזרו לו בהדפסת שני ספריו,
האחד "פרי תואר" - ספר ויכוחים עם החכם ר' חזקיה
די סילווא בעניני הלכה; והשני פירושו הידוע
לתורה, "אור החיים". פירוש זה, המודפס עד היום
בכל הוצאה גדולה של החומש, זכה לפירסום גדול, ועל
שמו נקרא ר' חיים אבן-עטר בכינוי: "בעל אור החיים",
"וקראתי שם החיבורי הזה "ספר אור החיים", כי התורה
נקראת אור, (והוספתי עליו את השם "חיים", כי) ...

שם זה מיוחס לבורא עולם הנקרא "חיים" ... ולתורה שנקראה "חיים", ...ולצדיקים הנקראים "חיים". - ברוך ה' השם חלקנו בחיים" (188).

<u>בארץ ישראל.</u> בליוורנו עסק הרב בעניין צוסף, כהכנה לכסיעתו ארצה: בדעתו היה לייסד בירושלים ישיבה בשם "כנסת ישראל", ולצורך זה ארגן ועד של חכמים ואנשי ציבור בליוורנו, שקיבלו על עצמם לדאוג לכלכלת הישיבה. לאחר שסיים את הכנותיו אלה שם פניו לדרך עם תלמידיו ומשפחותיהם, יחד כשלושים נפש. הכוונה היתה להגיע דרך אלכסנדריה ליפו, ומשם לעלות לירושלים. אבל באותו הזמן היתה מגיפת דבר נוראה בירושלים וביפו, ורב החובל פנה לעכו, ושם ירדו לחוף. כשבה ישבו ר' חיים וחבורתו בעכו, עלו לקברי הקדושים שבגליל וביקרו בטבריה. כשהמצב בירושלים חזר לתיקונו עזבו את עכו והתיישבו ישיבת קבע בירושלים.

בישיבת "כנסת ישראל" שנפתחה על ידי הרב בירושלים נתקבלו רק תלמידים גדולי תורה - בסך הכל אחד-עשר תלמידי חכמים ועוד ארבעה בחורים שהצטיינו בכשרונותיהם. בין הבחורים האלה היה ר' חיים יוסף דוד אזולאי, נכדו של ר' אברהם אזולאי מפאס, שעל עלייתו שמענו באחד הפרקים הקודמים, (סוף פרק 7). תלמיד זה כותב על רבו: "ואני הצעיר זכיתי הייתי בישיבתו הרמתה (הגבוהה, החשובה) ועיני ראו גדולת תורתו, עוקר הרי הרים, וקדושתו הפלא

ופלא. ...וחכמתו ביכרת מספריו, אך זה אחד מעשרה מחכמתו ורוחב ליבו" (189). בישיבה נקבעו סדרים קבועים, ולמדו בה בכל יום משנה, גמרא, זוהר והלכה פסוקה. במוצאי שבת למדו לפי סדר זה כל הלילה. עם זה הספיק לחבר ספר נוסף בשם "ראשון לציון" ובו חידושים על הש"ס והשולחן-ערוך ופירושים לחמש המגילות.

רק כשנה ישב ר' חיים בירושלים, ובגיל 47 נפטר. ספריו החשובים, ובייחוד דרך חיים שכולה אמרה קדושה, פירסמו את שמו הרחק מעבר לגבולות ארץ-ישראל. רבות סיפרו על עצומותו כגון במקרה הבא: בספרו "פרי תואר" חלק על דעותיו של ר' חזקיה די סילוא. כשעלה לירושלים הלך והשתטח על קברו של חכם זה וביקש ממנו מחילה, באמרו שכל כוונתו היתה לשם שמים, ולא בתכוון לפגוע בו או לזלזל בכבודו.

אגדות רבות סיפרו על ניסים שארעו לר' חיים, בעל "אור החיים". אחד הסיפורים האלה מתאר מסע שערך ר' חיים ושבו הגיע לארץ מושבם של עשרת השבטים. עוד מספרים מעשה בתאבה שגדלה בחצר בית מדרשו של הרב. כשהיו הפירות מבשילים היו ילדי הגויים ממפסים עליה וברוב רעש והמולה היו קוטפים מפירותיה. הרעש הפריע לר' חיים בלימודו; הוא גער בתאבה ומיד בעשו כל פירותיה אבק. מאז, בשעה שפירות התאבה עומדות להתבשל - הופכות הן לאבק ועפר.

ר' ישראל, הבעל-שם-טוב, היה מבני זמנו של ר' חיים אבן-עטר, והוא ידע היטב על גדולתו וקדושתו. כל ימיו השתוקק להיפגש עמו, ולבסוף גמר אומר לעלות לארץ-ישראל כדי להתראות עם ר' חיים פנים אל פנים. הוא יצא לדרך והגיע עד קושטא - אך מסיבות שונות לא היה יכול להמשיך בדרכו ונאלץ לחזור. במקומו שלח ארצה את גיסו ר' אברהם גרשום מקיטוב ואמר לו ללכת ללמוד בישיבתו של ר' חיים. אבל כשהגיע ר' גרשום ארצה כבר לא היה הרב בין החיים. אנשי ירושלים ספרו לו "מזה האיש (ר' חיים אבן-עטר) פלאי פלאות, והיה חסיד גדול, וחריף ובקי בנגלה ובנסתר, והיו כל הכמי ירושלים בפניו כקוף בפני אדם", כפי שכתב ר' גרשום באחד ממכתביו.

בהלוויתו השתתפו כל תושבי ירושלים. הוא נקבר על הר-הזיתים, ועל מצבתו נחקק בין היתר:

"והארץ האירה מכבודו כאשר
האירו שבעת הנרות. ...מוציא
לאור כל תעלומה. ...הרב
המופלא וכבוד ה' מלא...
כבוד מוריגו הרב חיים
אבן-עטר ז"ל".

פירושו לתורה התחבב ביחוד על החסידים, תלמידי הבעל-שם-טוב, שאמר פעם על ר' חיים שהוא "ביצוץ של משיח". רבים מן החסידים בפולין, רוסיה ורומניה היו לומדים בכל שבת את הפרשה עם פירוש "אור החיים" (190).

<u>שליחה של ארץ-ישראל.</u> ר' חיים אבן עטר נולד במרוקו ועלה ארצה, ושם מקום קברו. היו גם מקרים, אם כי נדירים יותר, של חכמי ארץ-ישראל שיצאו למרוקו ושם נקברו. חכמים אלה היו בדרך כלל שליחי היישוב היהודי בארץ, שיצאו לשם על מנת לאסוף כסף למען תלמידי החכמים בארץ הקודש. אחד מן הידועים שבשליחים אלה הוא ר' עמרם בן דיוואן.

ר' עמרם בן דיוואן נולד בירושלים, ועבר לגור בחברון. משם נשלח על ידי הקהילה למרוקו, כשד"ר - (שלוחא דרבנן) - שליחם של תלמידי החכמים. יהודי מרוקו קיבלוהו בשמחה, הן בזכות ארץ-ישראל והן בזכות עצמו, כי היה בקי בתורה ועסק גם בקבלה. לאחר שהשלים שליחותו במרוקו חזר לחברון, והמשיך שם בחייו הרגילים, שהיו מוקדשים בעיקר ללימוד תורה. פעם התעורר בליבו רצון עז לבקר במערת המכפלה פנימה - דבר שהיה אסור ליהודים. הוא התחפש כערבי והצליח לחדור לתוך המערה ולהתפלל בה, ואף יצא בשלום. ואולם פגיעתו בחוק המוסלמי נודעה לפחה - אולי על ידי חוסר זהירותם של אחד היהודים שגילה את הסוד, ושמא ידו של מלשין היתה בזה. עונש קשה היה צפוי לר' עמרם. למזלו נודע לו הדבר ברגע האחרון ממש. בחשכת הלילה נמלט מחברון יחד עם בנו הצעיר חיים. הוא פחד לחזור לירושלים, עיר מולדתו, פן תשיגנו יד הפחה. אבה יפצה? ארצות שלטון הטורקים רחבות וגדולות, ואם יצווה השולטאן לתפסו - תישמע פקודתו מהרי הבלקן ועד תימן, מבבל ועד

אלג'יריה. צריך לנדוד רחוק יותר! מיד עלה בדעתו לברוח למרוקו, שהיא ידועה לו ממסעו כשד"ר והיא מחוץ לשלטון הטורקים. הוא הצליח להגיע בשלום עם בנו למרוקו, ובתקבל בהתלהבות. בכבדי הקהל התחרו ביניהם על הזכות לארחו; לבסוף ישב בביתו של הרב מנשה אבן דנאן, מראשי קהל פאס (191). לחכם זה לא היו אלא בנות, והדבר גרם לו צער רב. בו בזמן שהרב עמרם היה בביתם נולדה לו בת נוספת. ר' עמרם יעץ לו שיקרא לבת זאת בשם פאדינה, שהוא בערבית: גמרנו, כלומר: גמרנו מללדת בנות. ואמנם נולדו לו לאחר מכן רק בנים (193).

ר' עמרם לא התכוון לשבת בפאס בחיבוק ידיים. הוא יצא למסע על פני מרוקו לשם הרבצת תורה ברבים ולשם איסוף כספים למען יישוב ארץ־ישראל. בכל מקום נתקבל בהערצה, כי שמו יצא לתהילה כחכם וכבעל מופתים. בנו הלך אתו במסעותיו.

בהיותו בעיר צפרו, הסמוכה לפאס, התאכסן אצל משפחת אלבאז. למשפחה זו לא היו בנים כלל, וביקשו מן הרב שיתפלל עליהם. ר' עמרם מילא את בקשתם ואמר להם שה' שמע את תפילתם ובעוד שנה יוולד להם בן, ויקראו לבן עמרם על שמו. הרב עצמו לא זכה לראות את הבן שנולד, כי ביומיים בפטר. הבן נקרא על שמו, כפי שאמר, וכשגדל היה גדול בחכמה, חיבר ספרים ופירושים לתורה וכתב שירים - הוא הרב עמרם אלבאז הידוע מצפרו.

כשעדיין היו בבית משפחה זאת בצפרו חלה ר' חיים, בנו של ר' עמרם, מחלה קשה. כשהוטב לו מעט מחליף בתאורה לאכול תאנים. היה זה אמצע החורף, וברור שתאנים לא היו בנמצא. אף על פי כן אמר ר' עמרם לבעל הבית שילך לקנות תאנים בשוק. "אמר לו בעל הבית: רבי, מאין אוכל לקנות לך תאנים, שלא הגיע זמנם ואינם בנמצא כלל!

אמר לו: על כל פנים, לך וקנה תאנים מן השוק.

ובעל הבית יצא לשוק, שלא היה יכול למרות את פי הרב, אבל בדעתו היה שבוודאי יחזור ריקם. הוא יצא לשוק ובא גוי אחד; אמר לו: תקנה ממני מעט תאנים?

השיבו: שוטה אתה! וחשב בדעתו שאולי זה הגוי שמע שאמר לו הרב לקנות תאנים, ומתלוצץ עליו, ולא אבה לשמוע דבריו, ועם כל זה אמר לו: יש לך תאנים?

והוציא מתחת בגדיו חמישה תאנים יפות וטובות שגמרו בישולם, ובתפלא האיש מזה וקנה אותם ממנו והביאם לבן הרב ואכלם ומילא תאוותו, וזה היה לפלא".

המחלה של בנו הלכה והחמירה, וביכר היה שאי אפשר יהיה לרפאותו בדרך הטבע. עמד ר' עמרם והתפלל לה' שיקח את נפשו תחת נפש בנו, כי הוא זקן ושבע ימים ובנו צעיר. תפילתו של האב נתקבלה; ר' חיים הצעיר החלים. זמן מה עוד המשיכו במסעותיהם. בהגיעם לעיירה אזין הסמוכה לוודאן (קרוב לאל קצר אל כביר) חלה

ר' עמרם באותה מחלה שהיתה לבנו, ותוך ימים אחדים נפטר. הוא נקבר באותו מקום, וקברו הפך למרכז לעליה לרגל מכל רחבי מרוקו, ביחוד בל"ג בעומר. אלפים נוהרים באותו היום לוזאן, מי ברגל ומי ברכב. רבות מספרים על ניסים שארעו על קברו - על חולים שנתרפאו, עוורים שנפקחו עיניהם, אלמים שפתחו פיהם ומשותקים שהניחו קביהם והלכו לביתם. עקרות רבות נפקדו לאחר תפילה על קבר הצדיק. שמו נודע עד לקצוות המדינה. שירים נתחברו לכבודו, כגון השיר הבא שחיברו ר' דוד בן חסין המשורר, המושר בפי עולי הרגל:

"אערוך שיר מהללי,
לפני יוצר מחוללי,
לכבוד חכם שמחת גילי,
אשכול הכופר דודי לי.

דבש ונופת בפיהן,
רך וטוב מעבהו,
מאל אשאל ישמרהו,
ישמע מהיכלו קולי.

זכות משה ואהרון,
תגל ותשמח גם תרון,
בקרית ארבע היא חברון
עם כל ישראל קהלי".

בנו ר' חיים בן דיוואן, המשיך במפעל אביו. אף הוא נדד על פני ערים וכפרים, לימד תורה ואסף

כספים למען היישוב. הוא נפטר בסביבות מרכש ונקבר מדרום לעיר זאת, בעיירה אנראז. אף קברו הפך למקום עליה לרגל להמונים (192).

האישים שהזכרנו הם מעטים מתוך הרבה והרבה שרים, חכמים וקדושים שקמו ליהודי מרוקו במשך הדורות. להזכיר כל מעשיהם ותולדותיהם לא היו מספקים ספרים רבים.

10. ארבעים שנות תמורה

ערבים מבחוץ. בפרקים האחרונים עסקנו במצבם של יהודי מרוקו תחת שלטון השריפים. בחזור עתה לתאור תולדותיה הכלליות של המדינה המרוקאית. ראינו (בסוף פרק 6) כיצד ירדה מדינה זו משה משה מאז מותו של מולאי איסמעיל. השולטאנים לא הצליחו לשלוט בארץ שלטון של ממש. איזורי הספר היו בידי שבטים ברבריים עצמאיים, ואלה פשטו מדי פעם לתחום שלטונו של המלך. זכורה החלוקה של מרוקו, שהזכרנוה בדבריגו, ל"ארץ האוצר" ול"ארץ חופשית" שאינה מעלה מס.

תקופות של ירידה ושל אבדרלמוסיא לא היו תופעה חדשה בתולדות מרוקו, כפי שראינו בפרקים קודמים. לאחר ימי השפל היה מופיע שליט חזק - מן השושלת המולכת או ממשפחה אחרת - והיה מחזיר את הסדר על כנו. יתכן שדבר זה היה קורה גם בפעם הזאת - אלא שבינתיים חלו שינויים גדולים במצבה הבינלאומי של מרוקו.

במשך מאות שנים היו מלחמות בין מרוקו ובין ארצות אירופה, כשפעם מנצחת ספרד או פורטוגל, ופעם - השולטאן המרוקאי. שני הצדדים השתמשו באותן השיטות ובאותם סוגי הנשק. גם סדרי המדינה היו דומים בעניינים רבים. אולם במאה - מאתיים שנים האחרונות עבר על אירופה תהליך של התפתחות עצומה

בשטח התעשייתי והמינהלי. דרכי שלטון חדשות הביאו לניצול מלא יותר של הכוחות שעמדו לרשות המדינה. הוקמו מפעלי תעשיה כבירים, נסללו כבישים, הונחו מסילות ברזל. הקמת בתי ספר וחוק חינוך חובה הביאו לעליה ברמת התושבים ועל ידי כך לחיזוקה של המדינה בכל השטחים - הכלכלי והצבאי כאחד. מדינות אירופה החזקות הגבירו את מאמציהן להשתלט על שטחים נרחבים באפריקה ובאסיה.

באותו הזמן לא חלה התפתחות דומה במרוקו. המריבות והמלחמות הפנימיות לא איפשרו תהליך של התקדמות כלכלית ותעשייתית. חכמי הדת המוסלמיים התנגדו לכל חידוש - ללימוד מדע כללי (שהוא יסוד ההתפתחות הטכנית), להנהגת סדרי שלטון חדשים (דבר שהיה מצמצם במידה רבה את כוח השפעתם). בשעה שארצות אירופה כוסו ברשת של מסילות ברזל - התנהלו במרוקו שיירות של חמורים וגמלים; כאשר נסללו כבישים גדולים ורחבים בארצות המתקדמות, לא היו ה"שריף-אס-שולטאן" - "דרך המלך" שבמרוקו אלא דרכי עפר צרות, שלא היו ראויים לשימוש בעונת הגשמים.

בינתיים נכבשו ארצות אפריקה זו אחר זו בידי מדינות אירופה. כל שכנותיה של מרוקו כבר הפכו למושבות ולארצות חסות: בחוף הצפוני היו סאוטה, מליליה ועוד ערים אחדות בידי ספרד; מדרום למרוקו השתרע האיזור ריו-דה-אורו, אף הוא בשלטון ספרדי. אלג'יריה, שממזרח למרוקו, עברה לשלטון הצרפתים. איזור הסחרה,

בדרום-מזרח, נכבש אף הוא בהדרגה על ידי צרפת.
רק בגלל סיבה אחת במבעה השתלטות האירופית על
מרוקו: התחרות המעצמות ביבן לבין עצמן.

<u>הסכמים על חשבון מרוקו.</u> המעצמות העיקריות באירופה
היו באותו הזמן - לפני מלחמת העולם הראשונה - אנגליה,
צרפת, גרמניה ואיטליה. ביחס למרוקו היתה עוד מדינה
בעלת השפעה: ספרד, שמלחמותיה וקשריה עם מרוקו נמשכו
מאות בשנים, והיא התחזקה בערי-החוף הצפוניות.
בין מדינות אלה התנהלו הדיונים על עתידה של מרוקו
- כמובן בלי לשאול את פי העם המרוקאי או את השולטאן.
מבחינה מעשית היתה ידה של צרפת על העליונה. היא
שלטה באלג'יריה ובמדבר סחרה, הגובלים במרוקו. היא
ניצלה כל הזדמנות להגברת השפעתה במדינה זו - הן
בדרכי שלום והן בכוח הצבא. משלחת צבאית צרפתית
אירגנה למען השולטאן המרוקאי מולאי אל-חסן חיל
תותחנים; פועלים צרפתיים עסקו בהרחבת נמל קזהבלנקה.
כאשר גרצה אזדה צרפתי במראכש - כבשו הצרפתים את
איזור וג'דה שבגבול אלג'יריה. לצניגי צרפת היתה
השפעה הולכת וגוברת. יהודים רבים, ביחוד מבין
משפחות הסוחרים העשירות, רכשו לעצמם אזרחות צרפתית.

השתלטותם של הנוצרים השגואים עוררה את זעם
העם. שנאת הזרים הלכה וגברה. בגי משפחת המלוכה
קאשימו זה את זה בבגידה ובמכירת המולדת לידי
הנוצרים. חכמי הדת פתחו במסע הסתות. פרצו מרידות

בחלקים שונים של המדינה, והשולטאן לא הצליח להתגבר עליהן. פעמים אחדות נאלץ השולטאן להתפטר והוחלף על ידי אחר ממשפחתו. דבר זה לא הועיל להשקטת הרוחות. ראש שבט מרוקאי לקח בשבי תייר אמריקאי, ובזה גרם לסכסוך דיפלומטי בין מרוקו לארצות הברית. האמריקאים נאלצו לשלם כופר גבוה כדי לשחרר את האיש. המון מוסת התנפל על פועלי נמל אירופיים בקזהבלנקה והרגו מהם תשעה אנשים. בעקבות מעשה זה פלש צבא צרפתי לתוך העיר וכבש את כל האיזור.

אילולא התנגדות המעצמות היו הצרפתים כובשים את מרוקו כולה. אך אנגליה וגרמניה איימו בנקיטת אמצעים. קיסר גרמניה, וילהלם השני, ביקר שנים אחדות קודם לכן בטנג'יר כדי להוכיח שאף לגרמניה זכויות במרוקו. והאיטלקים, שרצו לקבל לידם את טוניס, ורגזו מאוד כאשר מדינה זו קיבלה חסות צרפתית, עשו כל מה שביכולתם כדי למנוע השתלטות צרפת גם במרוקו.

אך מרוקו היתה חשובה מאוד לצרפת, שרצתה בשטח שלטון רצוף ומלוכד בכל אפריקה הצפונית: טוניס, אלג'יריה ומרוקו; והמרכזית: סהרה וסודן. לכן כרתו שורה של הסכמים חשאיים עם המעצמות האחרות. לאיטלקים הבטיחו שלא יתנגדו כאשר אלה ינסו לכבוש לעצמם את לוב, שהיתה שייכת לטורקיה; לאנגלים נתנו יד חופשית במצרים תמורת יד חופשית במרוקו; לספרדים הובטח איזור שלטון במרוקו הצפונית. הגרמנים הרגישו שצרפת עומדת להגשים את תכניותיה, לאחר שסולקו רוב המתחרים. כדי להדגיש שגרמניה אינה מוכנה לוויתור -

נשלחה ספינת מלחמה לנמל אגאדיר. פעולה זאת הביאה להגברת המתיחות בין שתי המדינות, וחששו למלחמה. ברגע האחרון הושג הסכם: צרפת נתנה לגרמניה שטח עצום (המתקרב בגדלו לשטח מרוקו עצמה) מתחום שלטונה בקונגו הצרפתית. הסכסוך נגמר ומעתה לא היה לצרפתים אלא להתגבר על התנגדותם של תושבי מרוקו עצמם.

<u>בחסות צרפת.</u> המהומות במרוקו לא פסקו כל אותן השנים. השולטאן הרגיש שלא יוכל להחזיק מעמד. השבטים התקוממים בכל חלקי המדינה, וצבא צרפתי מחזיק בקודות שונות, באיזורי הגבול ובנמלים. לבסוף נאלץ להסכים לחסות צרפת על המדינה. ההסכם נערך בין הציר הצרפתי וביין מולאי חפיד, השולטאן, בעיר פאס, בשנת 1912. הסכם זה נתן לצרפתים מעמד חוקי בארץ; אבל הוא לא נתן להם שלטון של ממש, כי השלטון כבר מזמן לא היה בידי השולטאן. מיד עם חתימת ההסכם התגברו המהומות. שייכים ברבריים הכריזו על עצמאותם והשתלטו על איזורים נרחבים. במקומו שונים נערכו פרעות ביהודים. בפאס התנפלו על בית כנסת והרגו את רב העיר (194), ולבסוף שרפו את בתי המלאח. צבא של 20,000 ברברים עלה על עיר זו, ורק לאחר קרב אכזרי הצליחו הצרפתים לנצחם ולפזרם.

למעלה מעשרים שנה התנהלו קרבות מרים בחלקים שונים של מרוקו. בעמל רב עלה בידי צבא צרפת לכבוש את איזורי ההר והמדבר, הקשים לגישה ועוד יותר

לכיבוש. למרות השימוש בנשק מודרני ובכל הכוחות העומדים לרשות מעצמה גדולה כצרפת, נמשך הכיבוש שנים כה רבות. באותו הזמן השתדלה גם ספרד להשתלט על האיזורי הצפוני שהוקצב לה לפי ההסכם. באיזור זה קם מנהיג ברברי אמיץ ומוכשר בשם עבד-אל-קרים, ששלט בהרי הריף שבצפון, והספרדים לא יכלו להצחו. הוא אף גם בכיבוש האיזור הצרפתי, ובמשך תקופה מסויימת בשקפה סכנה לכיבוש פאס על ידי השבטים שבהנהגתו. רק מאמץ צרפתי-ספרדי משותף הביא לכניעתו של מנהיג זה, שנכנע לצרפת והוגלה לאי מרוחק. כדי להצחו נייסה צרפת צבא של 150.000 איש, מלבד הצבא הספרדי!

מראשית כניסתם החלו הצרפתים בפיתוח המדינה, ועם השלמת הכיבוש התרחבו מפעלי הפיתוח מאד. הונחו מסילות ברזל וכבישים אלפי קילומטרים של כבישים רחבים וטובים. ניבנו גשרים, בתי חרושת, בנייני מידות. הנמלים הורחבו, הוקמה תעשייה מודרנית, הוחל בניצול המכרות, פותחו שיטות חדישות בחקלאות ובדייג. היצא הלך והתרחב. הצרפתים עודדו את התיירות הן על ידי השלטת סדרים תקינים והן על ידי בניית בתי מלון רפתחת דרכים נוחות לפנים הארץ. הרגבר ביטחון החיים והרכוש. בשטחים רבים התקרבה מרוקו לדרכי הארגון של מדינות אירופה.

יחד עם זה יש לציין את זהירותם של הצרפתים בכל יחסיהם עם תושבי הארץ. אף על פי שהיו השליטים

למעשה, ויכלו לעשות כרצונם - התחשבו ברגשות התושבים ככל שיכלו. דרך זו היתה דרכו של המושל הצרפתי הראשון, הגנרל ליאוטי. הוא הורה שלא לפגוע בשלימות הערים המוסלמיות. אמנם לא היה מנוס מהקמת מבנים חדשים - אך אלה הוקמו במרחק מה מן העיר העתיקה. העיר המוסלמית, על בנייניה וארמונותיה, על מסגדיה ובתי מדרשיה המקודשים למוסלמים - כל אלה לא נפגמו על ידי הקמת מבנים בסגנון חדיש בשכבותם. במכנאס יש מרחק של למעלה מחצי קילומטר בין השכונות העתיקות והחדשות, ובניהן מפרידים גנים ציבוריים, כך הדבר גם בפאס, במראכש ובמקומות אחרים. אידורים תעשייתיים, תחנות רכבת, מחנות צבא - כל אלה הורחקו מן העיר המוסלמית. על ידי כך לא התעוררה התנגדותם של שומרי המסורת, והם נתרצו לשלטון הזר ביתר קלות.

גישה זאת ניכרת בכל, ונהגו ממנו גם היהודים. כך למשל הוכר מעמדם של בתי הדין הרבניים בכל הנוגע לענייני אישות (195). דוגמא אופיינית ליחסם של השלטונות הצרפתיים לערכיהם המקודשים של תושבי מרוקו אפשר למצוא בהתנהגותו של הגנרל ליאוטי בעצמו. על ידי תקנותיו לטובת הארץ והתחשבותו בתושבים היה אהוב **על המוסלמים מאוד**. כשחלה, תקפה את הכל דאגה מרובה, ובמסגדים התפללו לרפואתו. לאחר שהחלים, הוזמן להיות נוכח בשעת התפילה לשלומו במסגד הגדול שבפאס - דבר שלא הותר לשום נוצרי או יהודי מעולם. אך ליאוטי, שהבין שתמיד ישנם קנאים שיתנגדו לדבר

כזה, הסתפק בכך שעלה על מדרגות המסגד והשתחווה שם (196). במדריכים לתיירים אירופיים מוזהרים המבקרים שלא להיכנס ואף לא להתקרב למקומות הקדושים שהכניסה בהם אסורה. אותה מידה של התחשבות נהגו גם ביחס ליהודים. בזמן שלטון המוסלמים קרה לא אחת, שביתן צו לפנות בתי קברות ולהעביר עצמות צדיקים לבית קברות חדש, - דבר שגרם להתמרמרות ולצער בקרב היהודים. כנגד זה, כשנבנה כביש סמוך לקברו של הקדוש הרב מסעוד בר מימונא בסאפי, והדרך היתה צריכה לעבור בשטח הקבר - ניתנה הוראה מטעם השלטון לשנות מעט את התכנית כדי שלא לפגוע במקום קדוש ליהודים, ועוד נבנו קיר מגן בין הקבר ובין הכביש, כדי שלא להפריע לעולי הרגל (197). עד כדי כך הקפידו הצרפתים על דרכם זו, שבמקומות רבים נבנו את בנייניהם בסגנון המקומי, לפחות מבחינה חיצונית.

<u>היהודים בשלטון צרפת</u>. ההשפעה האירופית, ובייחוד הצרפתית, ניכרה היטב בציבור היהודי, וזאת עוד זמן רב לפני כניסתם של הצרפתים, כאשר הוסב מצבם של יהודי אירופה המערבית, התמסרו להטבת תנאי חייהם של אחיהם בארצות האחרות, כגון אירופה המזרחית, אפריקה הצפונית, ארצות המזרח ובכללן ארץ-ישראל. יהודים נכבדים מאנגליה, צרפת וארצות הברית ביקרו אצל שליט מרוקו וביקשו ממנו שייטיב את מצבם של היהודים. ניתנו הבטחות שונות, שברובם לא קויימו, הן מחוסר רצון והן מחוסר יכולת מצד השולטאן. הביקור הידוע ביותר מסין

זה הוא ביקורו של השר משה מונטיפיורי מאנגליה. שר זה תפס מקום נכבד בחיי הציבור האנגליים והיהודיים, וערך מסעות שונים - לסוריה וארץ-ישראל, לרומניה, לאיטליה ועוד - להטבת מצב היהודים על ידי שיחות עם שליטים ושרים (198). מונטיפיורי נפגש עם השולטאן, מולאי מוחמד, והלה נסכים בעקבות שיחה זאת להכריז על שיוויון-זכויות מלא בין יהודים ומוסלמים במרוקו. אמנם גם הפעם לא היתה להכרזה תוצאה של ממש.

באותו הזמן פעלו כבר גורמי השפעה אחרים: לצניבי חוץ היו זכויות מיוחדות, ולכן השתדלו משפחות הסוחרים להשיג - לעיתים בדרך של קנייה - את זכות האזרחות האנגלית, הצרפתית, הספרדית וכד'. היו גם ששלחו את בניהם ללמוד בארצות חוץ. שנים אחדות לפני ביקורו של מונטיפיורי במרוקו הוקמה בצרפת חברה בשם "כל ישראל חברים" (בצרפתית: "אליאנס איזראליט אוניברזל") שמטרתה לשפר את מצב היהודים בעולם כולו על ידי עזרה פוליטית, תרבותית וכלכלית. חברה זו פעלה גם במרוקו, והקימה בתי ספר חדישים ליהודי טנג'יר, פאס, מוגאדור, מראכש ועוד ערים אחרות. בתי ספר אלה, שבהם למדו בשפה הצרפתית, היו למקור השפעה צרפתי חשוב מאוד. כמובן שלא בנקל הוקמו מוסדות אלה, כי גם בין היהודים היו רבים שהתנגדו להם, ובצדק, על שהם מתעלמים מן המורשת התרבותית-דתית של היהדות. ובכל זאת היתה לבתי ספר אלה השפעה

חיובית: בעקבותיהם באו חכמי מרוקו הנאמנים למסורת אבות ותיקנו את מוסדות החינוך - תלמודי תורה וישיבות - בהתאם לדרישות הזמן. כך הוקמו למשל בתי הספר "אוצר התורה" ו"אם הבנים" בפאס, צפרו, מוגאדור ובמקומות רבים אחרים.

על חדירת ההשפעה הצרפתית לתוך הציבור היהודי במרוקו עוד לפני הכיבוש נוכל ללמוד מן המקרה הבא: כאשר בערך המצעד של צבא צרפת עם כניסתו למראכש, בכיכר דז'מא-אל-פנא, הכיכר המרכזית של העיר, הופתעו החיילים לשמוע קבוצת ילדים השרה את ההמנון הצרפתי. התברר שהיו אלה ילדי בית ספר "כל ישראל חברים" שהוקם למעלה מעשר שנים קודם בואם של הצרפתים.

לאחר בואם של הצרפתים הוסב מצבם של היהודים בהדרגה: ועד הקהילה הוכר רשמית ותפקידיו הוגדרו (בעיקר: טיפול בחינוך, בית הכנסת, צדקה); הוקנה מעמד חוקי לבתי הדין הרבניים בשטח האישות. נעשה רבות למען שיפור התנאים במלאח - ריצוף רחובות, הקמת מבנים, התקנת ברזים, דאגה לבריאות. היהודים הורשו לגור מחוץ למלאח, ורבים התיישבו בשכונות החדשות שהוקמו על-ידי הצרפתים. ההתפתחות הכלכלית שבאה עקב השלטת סדרים תקינים בסדינה הביאה ברכה רבה ליהודים. התפתחות זו ניכרה בעיקר אצל יהודי העיר. רבים מיהודי הכפרים, שנודע להם על ההקלה במצבם של יהודי העיר, התחילו לנדוד לערים, ובעיקר לקזבלנקה, שתוך ארבעים שנה הפכה מעיירה בת 25.000 תושבים (ובתוכה קהילה יהודית קטנה

מאוד) לעיר בת קרוב ל-700.000 תושבים, ובתוכם 80.000 יהודים.

עם כל הטובה ששלטון צרפת הביא ליהודים אין להתעלם כמובן גם מבקודות של צל: רבים מבני הנוער התחילו בחיקוי מנהגיהם של הצרפתים, שהתיישבו לרוב בערי הארץ. על ידי כך הגיעו לעזיבת הדת היהודית ומסורת אבותיהם. הקשרים בין צעירים מישראל ומצרפת הביא אף למקרים של נשואי תערובת. רבים עבדו במפעלי תעשייה צרפתיים, ובאו על ידי זה לחילול שבת ויום-טוב ולאכילת מריפה. ההשפעה הזרה החלישה את קשרי המשפחה ואת סמכותם של האבות ושל הרבנים, שלא יכלו עוד להתנגד למעשי הבנים ולהחזירם למוטב. קרה במרוקו מה שקרה בארצות אירופה: הרדיפות וההשפלות במשך מאות בשנים אך חיזקו את הציבור היהודי והגבירו את התנגדותו להשפעות מן החוץ, ואילו יחסם הטוב של הצרפתים הביא לערעור המסורת ולהחלשתה בקרב רבים.

<u>סקנת כליה ופעמי הגאולה</u>. תהליכי ההתפתחות, הן התיובית והן השלילית, נמשכו במרוקו באין מפריע למן ראשית שלטון צרפת. הצרות הקשות שבאו על יהודי אירופה עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה לא פגעו בהם, ונראו רחוקים מאוד. אך הגרמנים התקדמו במהירות מסחררת: כבשו את צרפת והקימו בחלקה הדרומי שלטון שהיה למובת גרמניה. בסוף 1942 עמדו הגרמנים לכבוש את כל צפון-אפריקה. באותו הזמן התנפל מסע ההשמדה נגד יהודי אירופה במלוא המרץ. הגרמנים כבר עסקו

בהכנת ההשמדה של יהודי ארצות צפון אפריקה כולם. בערכו רשימות של שמות וכתובות כדי להקל על ריכוז היהודים. לפי התכנית היו צריכים להקים מחנה השמדה, דוגמת אושוויץ, במדבר סהרה. אך הפעם לא הספיקו הגרמנים לבצע את זממם. צבא אמריקאי נחת על חוף מרוקו, ותוך ימים אחדים נוצחו הגרמנים ועוזריהם מבין הצרפתים והערבים. יהודי מרוקו ניצלו משואה. ולזכר המאורע קבעו יום "פורים שני", שנקרא "פורים היטלר" (ב' בכסלו תש"ג). כדי לברך על הנס שאירע להם חיברו יהודי קזאבלנקה "מגילה" מיוחדת: "ויהי בימי היטליר הצבע, הוא הקאפוראל המושל על כל גרמניא, שבע עשרה מדינות. בימים ההם, כעלות האכזר הזה על כס ממשלתו אשר בברלין הבירה ... עשה משתה ... לכל רעיו חיל גרמניא הנאצים האכזרים וגדולי הפאסיסת(פאשיסטים) אשר לפניו. ...ארור היטלר, ארור מוסוליני, ארור טויו (גנראל יפני, מבעלי בריתם של הנאצים) ... ארורים כל הרשעים" (199).

שנים אחדות לאחר סיום מלחמת העולם השניה הגיעה למרוקו הבשורה על הקמת מדינת ישראל. הידיעה עשתה לה כנפיים והגיעה לכפרים המרוחקים ביותר. שליחים מישראל באו למרוקו לארגון העליה ונתקבלו בהתלהבות. יהודים רבים מכרו רכושם בהפסד גדול, עזבו את הבתים, בהם ישבו הם ואבותיהם לפניהם, והתכוננו לעליה לארץ-הקודש. הקשר בין יהודי מרוקו וארץ ישראל היה תמיד הדוק (ראה נספח ב'), ודבר זה נתן את אותותיו. תוך שנים

אחדות עלו למעלה ממאה-אלף נפש לישראל, והתיישבו בעריה ובכפריה. זרם העליה הלך והתחזק, ויתכן שבסופו של דבר כמעט שלא היו נשארים יהודים במרוקו, כמו שאירע בקהילות אחרות (כתימן, עירק). אלא שבינתיים נשתנה המצב במרוקו: תמה תקופת החסות הצרפתית במרוקו זמנה בעצמאות. חירותם של המוסלמים הביאה לאבדן חירותם של ישראל; זמן קצר לאחר קבלת עצמאותה הופסקה העליה בגזירת השלטון החדש. עד היום נשארו במרוקו כמאתים אלף יהודים (200).

נספח א': היהודים במרוקו כיום

מאבקם של המרוקאים לעצמאות. שנותיה הראשונות של מדינת ישראל - שנים שבה עלו יותר ממאה אלף יהודים ממרוקו לארץ - היו שנותיה האחרונות של צרפת במרוקו. ההתנגדות לשלטון צרפת לא פסקה מעולם בקרב חלקים גדולים של הציבור המוסלמי במרוקו. למעלה מעשרים שנה התנהלו קרבות עקובים מדם בין כוחות צבא צרפתיים ובין לוחמי חירות ערביים וברבריים. כאשר התגברו הצרפתים על ההתנגדות בכוח הנשק עמדו בפני מאבק קשה יותר בתחום הפוליטי. את מקום השבטים תפסה תנועה לאומנית. הדבר החל מיד לאחר נצחונו הסופי של הצבא הצרפתי במרוקו, כאשר קבוצה של משכילים מרוקאיים - ברובם תלמידי מוסדות חינוך אירופיים - תבעה תיקונים בדרכי הממשל בארץ. אמנם נכון שחידושיהם של הצרפתים היו לטובת המדינה, ושמרוקו התפתחה תוך זמן קצר בכל השטחים. אך עם זה נדחקו רגליהם של תושבי מרוקו המוסלמיים: אדמה חקלאית טובה נמסרה למתיישבים צרפתיים; המשרות הממשלתיות החשובות נמסרו לפקידים צרפתיים. הוקמו בתי ספר לדוב - אך רק מעטים מהם לתושבי המקום; רוב המרוקאים נשארו בבורותם. התביעות לתיקון המצב לא נתמלאו על ידי הצרפתים, וכתוצאה מכך פרץ מרד - שנים אחדות לפני מלחמת העולם השניה - שדוכא במהירות ובאכזריות. לאחר סיום מלחמת העולם גבר לחצם של המרוקאים על

צרפת. כעת לא הסתפקו עוד בתיקונים אלא דרשו עצמאות מלאה. בראש המאבק עמדה מפלגת איסתקלל - מפלגת העצמאות - שהשולטאן מוחמד החמישי היה מתומכיה. הצרפתים תבעו מן המלך להכריז על התנגדותו ללאומנים. כאשר סרב השולטאן לתמוך בצרפת - הורד מכסאו והוגלה. מעשה זה, שהדגיש בבירור שהצרפתים הם אדוניה של מרוקו ועושים בה כרצונם, עורר זעם בקרב המוסלמים. התחילו פעולות טרור - מיקוש רכבות, שריפת מחסנים, החרמת סחורות צרפתיות. הצרפתים השיבו בגיוס כוחות צבא מוגברים, באסרים ובטרור נגדי. הם ניצלו את התנגדותם של הברברים (תחת הנהגתו של הפחה אל-גלאווי) נגד הערבים. אך לבסוף לא יכלו להחזיק מעמד. גם הברברים לא נשארו נאמנים לצרפת ועשו יד אחת עם דורשי העצמאות. הצרפתים נאלצו לוותר: מוחמד החמישי הושב על כנו ומרוקו קיבלה את עצמאותה.

<u>היהודים ותנועת העצמאות</u>. יהודי מרוקו חששו מאוד מפני עזיבת הצרפתים. רק מעטים מבין היהודים היו שותפים למאבקם של המרוקאים לעצמאות. רובם העדיפו את שלטונם המתוקן של הצרפתים. היה פחד בלב היהודים שעם החזקת השלטון לידי המוסלמים ישללו מהם את זכויותיהם וישובו לדכא אותם כפי שהיה בראשונה. מקרים של פגיעה ביהודים וברכוש יהודי בימי המאבק נגד צרפת הגבירו פחד זה, שהלך וגבר עם התקרבות המועד להכרזת העצמאות. רבים לא חיכו, אלא ברשמו לעליה. בשנת 1954 עלו 10.000 מיהודי מרוקו

ארצה; ב-1955 עלו 26.000; ב-1956 - 35.000. אך רבים החליטו להישאר, או על כל פנים, לדחות את יציאתם, מתוך תקוה שאפשר יהיה להמשיך בחיים ברגילים אף לאחר צאתם של הצרפתים. בייחוד סמכו על השולטאן מוחמד החמישי, שהיה ידוע ביחסו הטוב ליהודים. השולטאן, ובעקבותיו פקידים גבוהים שונים, הכריזו על שיוויון גמור בין יהודים ומוסלמים לאחר קבלת העצמאות.

הגיע היום של העבקת העצמאות למרוקו - ונראה היה שהצדק עם אלה שבטחו בשלטון החדש. דבר לא בשתנה. העליה במשכה כרגיל. לא היו פרעות ולא גזירות. לא זו בלבד - אלא ערכם של היהודים במעמדם במדינה עלה עוד; רבים מן האירופים שבו לארצותיהם, בעיקר לצרפת, והורגש מחסור בבעלי מקצוע בכל השטחים. מכיוון שציבור המשכילים המוסלמי היה קטן, נתמלאו משרות רבות על ידי יהודים. חברים יהודיים היו באסיפה המייעצת, ובבתי המשפט, רבים מן הפקידים הגבוהים במשרדי הממשלה היו יהודים. יותר מכל עשתה רושם חיובי בחירתו של יהודי כשר בממשלה: הד"ר בן-זקן שנתמנה כשר-הדואר.

<u>שינוי הדרגתי לרעה.</u> לאט לאט, ובלי כל הכרזות רשמיות, בשתנה יחס השלטונות כלפי היהודים לרעה. חדשים מספר לאחר קבלת עצמאותה באסרה העליה ה"קבוצתית" (בהיתר יציאה אחד לקבוצה גדולה) ממרוקו. 8.000 יהודים שעשו כבר את כל ההכנות לעליה וציפו לספינה - נשארו במחנה באזימור, ורק הודות להתערבות הקונגרס היהודי העולמי הותרה עלייתם. אולם קשה היה לעכב את העליה בבת אחת,

אלפים בבר מכרו את רכושם והתחילו בנדידה לגמלים, בלי ארגון רשמי. מצד אחד - המשיכה הכבירה של ארץ ישראל, שלא פסקה מלהשפיע על יהודי מרוקו במשך דורות רבים; מצד שני - הפחד להישאר במדינה מוסלמית; שני הגורמים יחד פעלו להגברת הנדידה מן הערים והכפרים שבדרום אל גמלי הצפון - למרות איסור העליה. בתחילה התעלמו השלטונות מתנועה בלתי-חוקית זאת. רבים הצליחו לעבור את הגבול לאלג'יריה או לעבור בסירות לג'יברלטר - ומשם בעזרת הסוכנות היהודית להגיע לארץ. אבל הממשלה המרוקאית התחילה לגלות התנגדות פעילה יותר. קבוצת עולים נאסרה בדרך לסאפי והועמדה למשפט; וזמן קצר אחריהם - נאסרה קבוצת עולים בסביבת נאדור, בדרכם למליליה. וכל זאת - בלי איסור רשמי על יציאת יהודים מן הארץ. לפי החוק מותר לכל יהודי לבקש היתר יציאה לשם יציאה לחוץ-לארץ. אך חוק לחוד ומציאות לחוד. יהודי המגיש בקשה אינו בטוח. הוא בשלח מפקיד לפקיד, עוברים חדשים, וההיתר איננו ניתן. ברור שרבים נאלצים לעבור על החוק ולצאת באופן בלתי-חוקי, בייחוד מבין אלה שכבר מכרו את רכושם - בהפסד גדול! - והתכוננו לעליה; או מבין אלה שמשפחתם יצאה כבר והם נשארו בודדים.

<u>השפעת מדינות ערב.</u> בימתיים חלו גם שינויים ניכרים בפוליטיקה החיצונית של מרוקו. בתחילה התרחקה מדינה זו מהשפעת מדינות ערב, ובייחוד של מצרים,

והיתה קרובה למערב. במשך השנים שינתה מרוקו את כיוונה. באה התקרבות למצרים והתגברות ההשפעה הרוסית. מרוקו הצטרפה לליגה הערבית, ובאה על ידי כך בברית עם שונאי ישראל המושבעים. השולטאן ביקר במצרים ובמדינות ערביות אחרות. מלכי סעודיה, עירק (לפני ההפיכה) וירדן ביקרו במרוקו. שיא ההתקרבות בין מרוקו למצרים הגיע בימי ביקורו של שליט מצרים, ג'מאל עבדול נאצר, בקזאבלנקה.

בה במדה שמרוקו התרחקה מן המערב והתקרבה למזרח ולמדינות ערב - הורעו היחסים שביבה לבין יהודיה. הציונות הפכה לתנועה בלתי חוקית, וכל ארגון יהודי - אפילו ארגוני צדקה! - הוחזק בעיני השלטונות בחשוד בציונות. נותקו קשרי הדואר בין יהודי מרוקו וקרוביהם שבישראל, השר היהודי פוטר. ככל שעלה מספרם של בעלי תעודות-הגמר מבין המוסלמים, הוחלפו פקידים יהודים במרוקאים. עולים שנתפסו - נשפטו בעוון חמור של "פגיעה בבטחון המדינה" - הכרוך בעונש גדול. השלטונות החלו להצר את צעדיהם של סוחרים יהודיים על ידי עיכוב רשיונות, קנסות וכדומה. אנשים שונים הועמדו למשפט בעוון ציונות, ודאת על יסודות קלושים ביותר. יהודי נכבד במכנאס נאסר משום שמצאו בביתו לוח ישן של הקרן הקיימת לישראל. רק תודות למאמצים גדולים והוצאות רבות - ביניהם תשלום שוחד! - הצליחו לשחררו. העתונות פירסמה - ומפרסמת - מאמרי השמצה נגד ישראל, הציונות והיהודים. במקומות רבים, כתוצאה מלחץ ואיומים,

באלצים הורים להסכים לנשואי בנותיהם עם מוסלמים. בימי ביקורו של נאצר באסרו צעירים יהודיים חובשי כיפות שחורות ונאשמו בכך שחבשו את הכיפות לאות אבל! אחרים נאסרו על שום שצבע בגדיהם היה כחול או לבן - צבעיו של דגל ישראל. בגישות בלתי פוסקות ממררות את חיי היהודים, ואין פלא שרבים מוכנים להסתכן במאסר ולנסות לצאת מן המדינה. כך אירע שקבוצת עולים עלתה בחשאי על ספינה רעועה, שלא היתה בהוגה בידי ספן מנוסה, וניסתה להגיע לספרד. סערה תקפה את הספינה; היא נשברה וכל יושביה - 43 במספר! - טבעו.

אי-אפשר למנות את הפגעים שמצאו לאחרונה את יהודי מרוקו. ברור עתה שאין להם עתיד במדינה, בה ישבו הם ואבותיהם לפניהם אלפי שנים, בטרם היות האיסלם בעולם. עיני הכל נשואות לישראל, ואנו נוכל רק לקוות ולהתפלל שבקשתם - בקשתנו תימלא במהרה בימינו (201).

קשרים הדוקים. כפי שהזכרנו במקומות שונים בפרקים הקודמים לא ניתק הקשר בין יהודי מרוקו לבין ארץ ישראל מעולם. אהבת הארץ היתה אחת המעלות שבה הצטיינו יהודי מרוקו מאז ומתמיד. אהבה זאת מוצאת את ביטויה בספריהם של חכמי מרוקו; בתרומותיהם הכספיות של יהודי מרוקו לתמיכה בישוב ארץ-ישראל; בהערצה שרחשו לשליחי ארץ-ישראל בחייהם ולאחר מותם; וביחוד בעליה ארצה, שנמשכה בכל הדורות. על אהבת ארץ ישראל נוכל ללמוד מדבריו של ר' חיים אבן עטר בספרו "אור-החיים": לירושלים הוא קורא "מקום השכינה, עיר החביבה על אלוקי עולם" (188); "אין לך מקום שייקרא מהור זולת ארץ הקדושה" (124); "אין לשמוח אלא בישיבת הארץ" (202).

העליה לארץ היתה משני סוגים: עליה לרגל, לביקור במקומות הקדושים; ועליה להתיישבות קבע. עליה מן הסוג הראשון היתה כמובן ביחוד בזמנים כתיקונם, כאשר יכול היה אדם לעזוב את ביתו ואת משפחתו במרוקו, לנסוע ארצה ולחזור. עליה מן הסוג השני היתה פעמים רבות - אם כי לא תמיד! - תוצאה של רדיפות. כך למשל עזבו יהודים רבים את מרוקו בימי רדיפות האלמוחדים. אמנם מאלה התיישבו רק מעטים באופן קבוע בארץ. היו אלה ימי מסעות הצלב; הארץ היתה חרבה ורבו בה המלחמות. רבים שהתכוונו להתיישב בה נאלצו למצוא לעצמם מקלט בארצות הסמוכות. הרמב"ם ישב זמן קצר בעכו

וירד למצרים; המשורר ר' יהודה בן עבאס מפאס והחכם ר' יוסף אבן עקנין מסאוסה (ראה בסוף פרק 4) התיישבו בחלב שבסוריה הצפונית, שבה שלטו הטורקים.

כאשר שקטה הארץ במקצת, לאחר גירושם הסופי של הצלבנים, התרחב בה היישוב היהודי, ובתוכו הקהילה "המערבית" - יוצאי ארצות צפון-אפריקה שממערב למצרים. בין היהודים המערביים תפסו יהודי מרוקו מקום בראש. עוד לפני גירוש ספרד ישבו בירושלים כשלוש מאות משפחות "מערביות", ובמספר הזה גם בצפת. בצפת היה בית כנסת מיוחד ליוצאי מרוקו, שהיה ידוע בשם בית כנסת של אליהו או של המערביים; בית כנסת זה נודע בתקופה מאוחרת יותר בשם "בית הכנסת של האר"י, הספרדי".

לאחר שהטורקים כבשו את ארץ ישראל רבו בה המתיישבים יוצאי "ארצות המערב". באותה תקופה באו גם מוסלמים רבים ממרוקו ארצה, כדי לבקר במקומות הקדושים שבה, ומהם שהתיישבו בירושלים. בעיר זאת התפתחה במשך הזמן שכונה מרוקאית, ומבין תושביה נבחרו המשרתים בקודש במסגד עומר. למרוקאים שבארץ היו קשרים קבועים עם משפחותיהם בארץ מולדתם, קשרי משפחה וקשרי מסחר. על ידי כך היה קשר קבוע באגרות ובשיירות בין מרוקו ובין ארץ-ישראל - ומכך נהנו גם יהודי מרוקו, שהצטרפו למוסלמים במסעם. גם ליהודי מרוקו היו קשרי מסחר עם יהודי ארצות המזרח.

גל חדש של יהודים מסרוקו הגיע ארצה לאחר גירוש ספרד. תחילה התיישבו רבים מן הפליטים בסרוקו, שקיבלה אותם בספר פנים יפות. אך תקופת גירוש ספרד היתה תקופה של חוסר יציבות בסרוקו - ירידת שושלת בני מרין ועליית בני ווטאס - ולכן החליטו רבים מן הפליטים לא להישאר בסרוקו, אלא לעזבה בהזדמנות הראשונה ולעבור לארץ ישראל. בין העולים בתקופה זאת היו ר' דוד בן זמרא ור' יעקב בירב (ראה סוף פרק 5).

<u>חכמים ושליחים.</u> כמובן שאי-אפשר לציין אלא שמות אחדים של אישים ידועים. אך למעשה עלו יהודים רבים מסרוקו - מהם חכמים ומהם סוחרים ובעלי מלאכה. בין החכמים נזכיר עוד את ר' אברהם אזולאי ואת ר' חיים אבן-עטר (ראה סוף פרק 7) שעלו ארצה בתקופות שונות. בין תלמידיו וחבריו של האר"י הקדוש היו אחדים מחכמי מרוקו. קהילות מערביות היו קיימות בירושלים, בחברון, ביפו, בצפת, בטבריה, בחיפה ובעכו. ליהודים אלה היתה השפעה גדולה בקהילותיהם. לא אחת נבחרו חכמיהם לרבני הקהילה כולה. בצפת ובטבריה היתה השפעתם רבה עד כדי כך שהיהודים דוברי ספניולית למדו לדבר בערבית בניב המיוחד ליהודי מרוקו ולבסוף נשכחה מהם שפתם הראשונה. גם כשבחרו קהילות אלה בשד"רים, שליחי הקהל, שיצאו להפיץ תורה ולאסוף תרומות בארצות חוץ בחרו לא אחת בחכמי המערב. כך נשלח ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) לארצות רבות באסיה, באפריקה ובאירופה; ר' יוסף ממאן מטטואן יצא כשליחה של צפת לפרס

ולבוכארה. בבואו לבוכארה (כיום ברוסיה האסיאתית הדרומית) מצא את היהודים שרויים בבורות גמורה, בכל הנוגע ליהדות. הוא החליט להתיישב שם ישיבת קבע ותוך מאמצים עצומים עלה בידו להפיץ את ידיעת התורה בקרב יהדות זאת. שישים ואחת שנה חי בבוכארה ושם נפטר. הוא הוא אשר השפיע על רבים מיהודי בוכארה לעלות ארצה. על שם מוצאו ממרוקו מכונה חכם זה לרוב ר' יוסף מוגרבי או מערבי.

שליח ידוע אחר היה ר' רפאל אוחנא שנולד במכנאס והתיישב בסבריה. כשליחה של קהילה זאת ביקר בבוכארה, בארצות צפון אפריקה, בסוריה, בעירק ובהודו (203).

<u>חידוש הישוב והתישבות חקלאית</u>. הישוב היהודי ביפו ובחיפה, שבמשך זמן רב נתבטל, חודש על ידי יהודים עולי מרוקו ואלג'יריה. רבים מיהודים אלה היו בעלי אזרחות צרפתית, ומכיוון שהיו בטוחים בהגנתו של ציר צרפת בארץ, העדו להתיישב בערים שהיו מיושבות ערבים בלבד. רוב המשפחות היהודיות הוותיקות שביפו ובחיפה היו ממוצא מערבי.

בכפר שפרעם שבגליל התחתון היה ישוב חקלאי ותיק מילידי הארץ. ישוב זה נתדלדל ועמד להתבטל. באותו הזמן (לפני כ-120 שנה, שנת 1840) עלתה קבוצה של 30 משפחות ארצה. ספינתם נטרפה סמוך לצידון, אך הם ניצלו והתיישבו בשפרעם, שבה עסקו בעבודת אדמה, כחמישים שנה החזיקו מעמד. כתוצאה מהתקפות השכנים נחמעט הישוב והגיע למספר של 6 משפחות. שוב, ברגע

האחרון ממש, הגיעה קבוצה חדשה של עולים חקלאים ממרוקו שמנתה 12 משפחות. המשפחה היהודית האחרונה עזבה את שפרעם עם כיבוש הארץ על ידי האנגלים ב-1917!

בירושלים לא היתה העדה המערבית מאורגנת יפה, עד שבא החכם ר' דוד בן-שמעון מרבאט. חכם זה ארגן את הקהילה, הקים בה מוסדות בדומה לאלה המקובלים בערי מרוקו, ייסד תלמודי תורה וישיבות. כאשר ראה שצר המקום בירושלים העתיקה רכש מגרש מחוץ לחומה - המגרש הראשון שנרכש בידי יהודים, מה שעתיד היה להיות ירושלים החדשה! - ועליו הוקמה שכונת "מחנה ישראל" הקיימת עד היום. בראשית המנדט הבריטי היו בארץ כ-8,500 יהודים מערביים, רובם ממרוקו. (בסך הכל היו אז בארץ, מכל העדות - 150.000 יהודים, ולפי זה היוו המערביים אחוז נכבד!) על הישוב בירושלים ידוע לנו שרובם של היהודים המערביים היו בעלי מלאכה, ומיעוטם סוחרים, מורים, רופאים ותלמידי-חכמים.

סקירה קצרה זאת, נוסף על הנאמר כבר בפרקים השונים שנזכרו, דיה כדי להעמידנו על הקשר החזק והרצוף שבין יהודי מרוקו לארץ - קשר שחודש וחוזק בימינו אלה, עם העליה ההמונית ממרוקו. (204).

צירופי מקורות והערות

כפי שכבר צויין בהקדמה, מכוונת חוברת זאת לציבור הרחב של מורים ותלמידים ולא לחוקרי ההיסטוריה. מבחינה מדעית אפשר לציין בה ליקויים רבים: חוסר שיווי משקל במקום המוקדש לתיאור מאורעות שונים; הפרזה בהבאת סיפורים ומעשיות; חוסר הבחנה בין מקורות מהימנים ומפוקפקים ועוד ועוד. למרות זאת הבאנו את צירופי המקורות - ומאת מסיבות שונות: א) להראות שקיים חומר רב על יהדות זאת, אלא שאינגר ידוע ברבים; 2) לאפשר בדיקת העובדות לכל המעוניין בכך, אם לצורך לימוד ואם לצורך תיקון טעויות. מגמתנו לא היתה "להמציא" היסטוריה, אלא להביא היסטוריה המובאת לרוב בצורה יבשה ומקוטעת במקורות רבים, מפוזרים וקשים לגישה - בדרך קלה ומעניינת לפני ציבור המחבכים והתלמידים.

בצירופי המקורות הובא בכל מקום מראה המקום המדוייק, עם ציון העמוד, פרט לספרים העיקריים המפורטים בציון הראשון. ספרים אלה כוללים כל אחד את כל תולדות היהודים במרוקו, והם מסודרים בסדר המאורעות ההיסטוריים. המעיין יוכל על נקלה למצוא את המקום הדרוש לו, ואילו לנו היה קשה מבחינה טכנית לציין את העמודים.

הספרים עצמם נמצאים רובם ככולם בספריות השונות שבקרית האוניברסיטה בירושלים - במכון בן-צבי, בספריה למדעי המזרח, למדעי היהדות

ובספריה הכללית. השתמשנו רק בחלק קטן מכל מה שנכתב על יהדות זאת. ביבליוגרפיה מפורטת, הכוללת מאות ספרים ומאמרים על יהדות סוניס, אלג'יריה ומרוקו, אשר נערכה בידי מר אברהם הטל, התפרסמה ב"ספונות", ספר השנה של מכון בן-צבי, ספר ה', תשכ"א; וחלק שני בחוברת מיוחדת מטעם מחלקת הארגון של ההסתדרות הציונית.

ה ע ר ה: בציוני המקורות השתמשנו בקיצורים הבאים:

"מבא השמש" = "מארץ מבא השמש"

"מחקר" = "מחקר לתולדות היהודים והיהדות במרוקו"

"בצל" = "בצל האיסלם"

"צפון אפריקה" = "יהדות צפון אפריקה" לח"ז הירשברג, פרט למקום שצויין במפורש שהכוונה לספר אחר.

"יהודים מפורסמים" = "יהודים מפורסמים במרוקו הישנה והחדשה".

כל הספרים נזכרים בביבליוגרפיה, הבאה אחרי ציוני המקורות, לפי א"ב של שם הספר. הביבליוגרפיה העברית כוללת את הספרים הלועזיים.

(1) ספרים על תולדות יהודי מרוקו: "יהדות צפון אפריקה" לח"ז הירשברג, הוצאת צה"ל; חוברת בסדרה על עדות ישראל. "בצל האיסלם", לח"ז הירשברג, סדרת עיונים ט"ו-ט"ז, הוצאת המחלקה לעליית ילדים ונוער.

ירושלים תשי"ד, פרק ד'. "נר המערב - תולדות ישראל במרוקו" להרב יעקב טולידאנו. "מחקר על תולדות היהודים והיהדות במרוקו", לפרופסור נחום סלושץ. פריס 1906 (בצרפתית). בספרים אלה השתמשתי הרבה בכתיבת החוברת הזאת.

(2) ראה "אור החיים" ויקרא ו': ב'. - קטעים נבחרים בהמשך החוברת, בפרק 7.

(3) בסוף הפרק "מלכי רבנן" לר' יוסף בן-נאיים - ירושלים תרצ"א - שהוא אנציקלופדיה לחכמי מרוקו וחיבוריהם, מובאת רשימה הכוללת את שמותיהם של מאות ספרים שנכתבו ע"י חכמים אלה - והרשימה בודאי שאינה כוללת כל מה שנכתב!

(4) הקטעים שבמרכאות הם מתוך ההקדמה לספר "מלכי רבנן", ופירוש הסיבות מבוסס על אותה הקדמה.

(5) ר' חיים אבן-עטר הדפיס ספרו "אור החיים" בליוורנו שבאיטליה - ראה הקדמתו לספר. ספרים של ר' וידאל הצרפתי ור' יהודה אבן-עטר נדפסו בוורשה. הרב שלום בוזגלו נפטר בלונדון בלכתו להדפיס ספרו שם. ספר של הרב שמואל צרפתי נדפס באמסטרדם שבהולנד. - הפרטים האחרונים - מתוך "מלכי רבנן" לפי שמות הרבנים.

(6) "משא בערב" לשמואל רומאנלי, ורשה תרפ"ו (1926), ע' צ"ד. תאור פרעות בימי מולאי יזיד. 1789 - 1792. ידיעות על ביזת ספרים גם ב"מלכי רבנן" ערכים

יהודה הכהן, וידאל הצרפתי הב' ועוד.

(7) "קינה של דוד בן אהרון אבן חוסין על סבלות יהודי מרוקו, ב-1790". ד' קאופמן, ב"מאסף למחקרים יהודיים" (בצרפתית), כרך ל"ז, פרסי 1898 ע' 120. הובאו רק קטעים קטנים, בלי ציון ההשמטות.

(8) "מלכי רבנן", ערך משה בן חמו הא'.

(9) אחד החכמים האלה הוא למשך ר' יוסף בן נאיים, בעל הספר "מלכי רבנן" שהוזכר לעיל. על עבודתו באיסוף ספרים ובהעתקתם אפשר לקרוא ב"מארץ מבא השמש" לח"ז הירשברג, בהוצאת המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ירושלים תשי"ז ע' 74. - ספרים רבים, שהגיעו בדרכים שונות ארצה, נשמרים בספרייה הלאומית ובמכון בן-צבי בירושלים.

(10) רדב"ז למשנה תורה, הלכות מלכים ה': ז'.

(11) קביית ספרים על ידי אשכנזים ואנגלים נזכרת ב"מלכי רבנן", למשל בערכים מרדכי מדרעא וחיים בן-חביב.

(12) לפי "האנציקלופדיה הגדולה" כרך 23, פריס (בצרפתית).

(13) תאור המעשה וכל המובאות שבקטע הם מתוך "לתולדות היהודים במרוקו" לאריה טויבר, "קרית-ספר" א' ע' 66-67.

(14) עיקר פעולת האיסוף נעשית בידי מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון. אשר לחומר על יהדות צפון אפריקה - רישומו נערך בידי מר א' הטל שהוזכר

בהקדמה לחוברת ובהקדמה לציורי המקורות למעלה.

(15) מכילתא בא י"ח / תורה שלמה בראשית י': מ"ו.

(16) ירושלמי שביעית ו' / ספר האגדה לביאליק-רבניצקי "דביר" תשמ"ז ע' פ' סע' ג'. שני המדרשים ביחד גם במדרש רבה, דברים ה': י"ג.

(17) הפרטים הגיאוגרפיים נלקטו מתוך אנציקלופדיות, אטלסים, תאורי מסעות, תמונות, ספרי גיאוגרפיה ומאמרים בעתונות.

(18) על קבר המיוחס לדניאל הנמצא ליד צפרו, בסביבות פאס, מוסר ל' וואגו בספרו "עלירת לרגל יהודיות מוסלמיות במרוקו", פריס 1948, ע' 51 (בצרפתית). הדבר נזכר גם ב"מארץ מבוא השמש" ע' 94. - על שאר האגדות שהוזכרו כאן - בהמשך.

(19) מאגדות המוסלמים. מתוך "מבחר הקוראן", הוצאת החברה לספרות נוצרית להודו; לונדון ומדרס 1896, ע' 61. (באנגלית)

(20) הפסוקים שבמרכאות הם מתוך הקוראן, י"ח: ג"ט - ס"ג.

(21) המעשה כולו מובא בספר "בדרומה והטראדה" מאת רנה בסה, פריס 1901, בהקדמה, ע' י' - י"א. (בצרפתית). לפי המשך הסיפור בפרק י"ח בקוראן נפגש משה באותו מקום עם אליהו הנביא וערך אתו מסע, בו עשה אליהו מעשים מופלאים שונים, ובין היתר בנה קיר, שלפי המסורת הערבית המקומית

עוסד עד הירם בעיר תלמסאן. אותו מעשה נמצא גם במקורותינו, בשינויים: ראה "היבור יפה מהישועה" לר' נסים מקיירואן, מהדורת הירשברג, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ד פרק ב'; ו"עושה פלא" לר' יוסף שבתי פרחי, ספר ראשון. בשניהם ההולך עם אליהו הוא ר' יהושע בן לוי.

(22) "נדרומה והטראדה" הקדמה ע' י"ג. הכוונה כנראה ל"דג משה רבינו", הנראה כאילו הוא חצוי לשנים. לפי אגדה אחרת הוא נבקע על ידי מטהו של משה בשעת קריעת ים-סוף. (יהושע מרגולין, "זואולוגיה" חלק ב', על דג-הסנדל).

(23) ידועה האגדה על קומתם העצומה של יוצאי מצרים - בבא בתרא ע"ג ע"ב / ספר האגדה ע' תרי"ז טור ב'.

(24) "נדרומה והטראדה" הקדמה ע' ח', י"ד; ובגוף הספר, ע' 74 - 77. - בתב"ך מסופר שיהושע מת "ויקברו אותו... בהר אפרים", יהושע כ"ד: ל'. - על מסעותיו ומלחמותיו של יהושע בארצות רחוקות ישנן גם אגדות עבריות: ראה, גינצבורג, "אגדות היהודים" (באנגלית) כרך ו', בהערות על יהושע ע' 169 ו-179, או: "ממקור ישראל" למ"י בן גריון, הוצ' "דביר" תשי"ב, חלק א' ע' ס"ז - "ריש קטיעא"; ו"עושה פלא" ספר א' - "מעשה יהושע עם מלך ארמיניה". - על קברו של יהושע בארץ ישראל ראה "ממקור ישראל" חלק ב' ע' קס"ג.

(25) מקורות ערביים ורומיים נזכרים ב"נדרומה והטראראה", הקדמה, ע' י"ג.

(26) "שמונה שנים באסיה ובאפריקה" - בנימין השני, הנובר 1859, ע' 251 - 252. (באנגלית).

(27) האגדה על מסע יואב לצפון אפריקה ועל המצבות שהציב בפוצה מאוד. אחדים מן המחברים המזכירים אותה הם: הרב טולידאנו ב"בר המערב" פרק א'; פרופסור בחום סלושץ במאמרו: "הבחוצים" ב"כנסת לזכר ביאליק" תרצ"ו; ובספרו "האי פליא", הוצאת דביר לעם, תל-אביב 1957 ע' 147; בנימין השני בספרו, במקום הנזכר בהערה הקודמת; ח"ז הירשברג ב"מארץ מבוא השמש" ע' 72 (הגיע עד פאס) ו-164 (עד מוגאדור, ומציאת הטבעת).

(28) "מארץ מבוא השמש" ע' 100.

(29) "יהדות צפון אפריקה" ע' 4.

(30) "מארץ מבוא השמש" ע' 161.

(31) "האי פליא", ע' 144.

(32) סנהדרין צ"ד ע"א.

(33) מדרש רבה שיר השירים ב': י"ט.

(34) הפירוש סמטריא - מרוקו מובא ב"מחקר על היהודים והיהדות במרוקו", לסלושץ. הדבר מסופק: בתרגום האנגלי של מדרש רבה למ' סימון, הוצאת סונצינו, מתרגמים: האיזור בין הויסלה והוולגה, כלומר:

אירופה המזרחית; פירוש אחר הוא: בדימביה!

(35) ספרי האזינו. ודומה לכך: "בגדי גבל אכעיסם" - אותו פסוק, דברים ל"ב: כ"א - "אלו בני ברבריא ובני מרטניא שהולכים ערומים בשוק" - יבמות ס"ג ע"ב.

(36) בעיקר מודגשת דעה זו בספריו של פרופסור סלושץ על יהודי צפון אפריקה. ראה למשל "האי פליא" ספר שביי, פרק ד'.

(37) מדרש רבה, איכה, פתיחתא ה'.

(38) "אבירת תרשיש" מצור - ראה למשל ישעיהו כ"ג: א'. - המסורת של יהודי ג'רבה - מתוך "האי פליא" ע' 142.

(39) מבחות ק"י.

(40) ירושלמי סוכה ה': א' // על פי "האי פליא" 140.

(41) דעתו של ר' מבשר, המובאת על ידי אבן-עזרא ליונה א': ג'. - וכן בתרגום בשבעים: קרת חדשת, לפי סלושץ, הערה (40).

(42) "האי פליא" ע' 19. חלק משבריים אלה היו אנשי-צבא משבט אפרים. - שם 19 - 21.

(43) על היהודים במצרים ראה למשל "ישראל והעמים" לפרופסור יעקב כ"ץ, חלק א' פרק י"א.

(44) "אוצר הפולקלור היהודי" לבתן אוסיבל, הוצאת קראון, ניו-יורק 1957. על הפאלשים - ע' 536. על יהודי הודו - ע' 540. (באנגלית).

(45) "יהדות צפון אפריקה".

(46) כמו (45); וכן: "האי פליא" ע' 147.

(47) חכם זה נזכר למשל בירושלמי כלאים ח': א' ושבועות ג': א'. - על פי "אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים" לד"ר מרדכי מרגליות, הוצאת צ'ציק.

(48) על המרד הרומאים והקהילות היהודיות באפריקה הרומית: "יהדות צפון אפריקה"; "מחקר על היהודים והיהדות במרוקו"; "נדרומה והסהארה", בהקדמה ע' ס"ו. על עתיקות יהודיות - גם ב"מארץ מבוא השמש" ע' 23, 136.

(49) "נר המערב" פרק א'.

(50) על השבטים היהודיים ועל גזירות הרומים-הנוצרים -"מחקר על היהודים והיהדות במרוקו" חלק א', וכן במאמר "הבחוצים", שביהם לפרופ' סלושץ.

(51) "תולדות אפריקה" מאת ש"א ז'ילייז, "הוצאות אוניברסיטאיות של צרפת", פריס 1958, ע' 56.

(52) מדרש רבה בראשית ע"ה: ס'.

(53) "תולדות אפריקה" ע' 47.

(54) על עזרת היהודים והשבטים הברבריים לוונדלים - "נר המערב" פרק א'; "תולדות אפריקה" ע' 55. על נדידת העמים באירופה ובאפריקה - "אנציקלופדיה של תולדות העולם", ויליאם לנגר, הוצאת מיפלין,

בוסטון 1952 (באנגלית), ע' 143-145.

(55) "אנציקלופדיה של תולדות העולם", ע' 145; "מחקר על היהודים והיהדות במרוקו", חלק א'.

(56) "בר המערב" פרק א'. מסורת זו אמנם מפוקפקת מאד - ראה "מארץ מבוא השמש" 168-169. מכל מקום - עצם הידיעה על פרעות בימי הבידזנטים מבוססת על מקורות מאותו הזמן.

(57) "יהדות צפון אפריקה"; "בר המערב" פרק ב'; "מחקר על היהודים והיהדות במרוקו".

(58) על ייהוד שבטים ברבריים - בספרים שבהערה (57); האגדה על קבוצת הרבנים - "עליות-לרגל יהודיות מוסלמיות במרוקו", ע' 102.

(59) "יהדות צפון אפריקה"; "תולדות ספרד ופורטוגל" מאת ויליאם אסקינסון, הוצאת פינגווין 1960 ע' 43. (באנגלית).

(60) מדרש תהלים מזמור כ"ה. יש בוסחאות שונות: עבתיים, גונבתיים. ראה ההערות במדרש תהלים הוצאת שלמה באבער למזמור זה. הפירוש: גונבתיים - גנבים הוא לפי גרץ (חלק ה' ע' 45) ולפי המילון של יסטרוב - 1097 ב'.

(61) "מחקר על תולדות היהודים והיהדות במרוקו", הערה בחלק ב' ע' 1, על פי הסופר המוסלמי אל קיירואני.

(62) "מחקר על תולדות היהודים והיהדות במרוקו" (להלן בקיצור: "מחקר").

(63) "הבחורים"; "מחקר"; ו"האי פליא" ע' 145-147. בספר האחרון יש דיון על אגדות הנפוצות הן בקרב יהודי תימן והן אצל יהודי צפון אפריקה - אולי סימן למוצא משותף. אגדה על קריאתו של עזרא הסופר לשוב לארץ ישראל (ראה "דמויות בתרבות ישראל" ע' 7) ידועה אצל יהודי תימן, ג'רבה, ספרד ומרוקו. מקורות שונים מובאים ב"ממקור ישראל" למיכה יוסף בן גריון, הוצאת "דביר", תל-אביב תשי"ב, כרך ב' ע' מ"ג-מ"ד, וישנן דוגמאות אחרות של אגדות משותפות.

(64) מלחמת דהיה אל כהינא - בעיקר על פי "אנציקלופדיה מעין ישראל" - כרך "גדולים בישראל", מאת ש"פ קלעי. וכן עפ"י "צפון אפריקה", "בצל האיסלם" ע' ג"ג; "מחקר";

(65) "מארץ סבא השמש" ע' 21; "באדרמה והטראורה" ע' 14 בהקדמה; "בצל האיסלם" ע' ג"ב.

(66) "הבחורים"; "צפון אפריקה"; "מסעות בנימין השני" - במהדורה גרמנית, הנובר 1858, ע' 254-255. בספר זה - ידיעות על שבטים יהודיים במאה ה-19. בימי כיבוש מרוקו על ידי הצרפתים, משנת 1910 בערך, הוכרחו בני שבטים אלה לעזור לערבים במלחמתם נגד הצרפתים (לפי "הבחורים").

(67) "בצל האיסלם" ע' כ'.

(68) על עזרת היהודים בכיבוש ספרד: "בר המערב"; "מחקר".

(69) רוב הפרטים על מלחמות הערבים - לפי "אנציקלופדיה של תולדות העולם"; ולפי "אטלס לתולדות האיסלם" להרי הזרד, פריבסטון יוניברסיטי פרס, 1952 (באנגלית). המדריך ימצא סיכום קצר ב"ישראל והעמים" לפרופ' יעקב כ"ץ, חלק ב', פרקים י"ט-כ'.

(70) על אידריס הראשון - "צפון אפריקה"; "בצל האיסלם" ע' ג"ד; "מחקר". על קברו של אידריס: "מארץ מבוא השמש" ע' 136. (להלן בקיצור: "מבוא השמש").

(71) בספרים שונים כתוב שכבר אידריס הראשון החל בבניין העיר. כאן רשמתי לפי האנציקלופדיה העברית, ערך "אדריסיים", ולפי 'מדריך כחול-מרוקו", הוצ' השם, פריס 1954, ע' 322.

(72) "מבוא השמש" ע' 83-86; תארים בעתונים ובאטלסים; תמונות. על הקמת שכונה יהודית בפאס - "מחקר" ו"יהדות צפון אפריקה".

(73) "יהדות צפון אפריקה"; "אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים".

(74) "יהדות צפון אפריקה"; - על ההשפעה על יהודי השבטים - "מחקר".

(75) "יהדות צפון אפריקה"; "מחקר"; ובעיקר: "אנציקלופדיה לגדולי ישראל" למרדכי מרגליות, הוצאת יהושע צ'צ'יק, ערכים: דונש בן לבראט, יהודה אבן חיוגי, יהודה אבן קוריש, יונה אבן ג'נאח.

(76) האנציקלופדיה העברית, ערך "אדריסיים".

(77) "מבא השמש" ע' 21.

(78) "מחקר".

(79) "בצל האיסלם" ע' כ', כ"א; ל"ד; "הערבים", אדוורד אטיה, הוצאת פליקן 1958, ע' 38-39 (באנגלית).

(80) "אור החיים" לויקרא ו': ב'.

(81) "תולדות היהודים" לפרופסור ה' גרץ.

(82) שנת החג'רה היא 622, ושנת השמד שנקבעה על ידי יוסוף בן תשפין - 1106. לפי מנין הנוצרים עברו פחות מ-500 שנה, אך לפי המנין המוסלמי, שלפיו יש בכל שנה 354 ימים (ולא 365 כמו בשנה נוצרית) הרי שנת 1166 היא שנת 500 בקירוב. לוח המשווה את התאריכים הנוצריים והמוסלמיים ניתן ב"אטלס לתולדות האיסלם" ע' 44-45. - מעבה דומה היתה בפי עבד אל מומן, מנהיג האלמוחדים - ראה "תולדות היהודים" לגרץ.

(83) על פי גרץ, "אנציקלופדיה מרוקו", "בצל האיסלם" ע' ב"ו, "מחקר", "אגרות הרמב"ם" מאת מרדכי דב רבינוביץ, הוצאת "רמב"ם לעם" - מוסד הרב קוק, מברא לאגרת השמד.

(84) על פי "בר המערב" ע' 28 - 31; ראה גם "מבא השמש" ע' 110.

(85) "הבחוצים".

(86) מתוך "בר המערב" ע' 35-36. ורר אחר הוסיף בתים לשיר זה ובו מקונן על הערים האחרון שחרבו - ראה ההמשך ב"בר המערב" וכן ב"האי פליא" ע' 151.

(87) "מאמר קידוש השם" להרמב"ם.

(88) "בצל האיסלם" ע' ב"ו.

(89) "יהדות לוב" בהוצאת ועד קהילות לוב, 1960, ע' 377 / על פי "מסעי בארץ לוב" לפרופ' סלושץ, ח"א ע' 90.

(90) "אגרות הרמב"ם, מבא ל"אגרת השמד"; "המורה לדורות" מ' אוריין, הוצאת מוסד הרב קוק, תשס"ז, ע' 32 ואילך.

(91) ר' אברהם אבן דואד בספרו "סדר הקבלה" / על פי "אגרות הרמב"ם" ע' י"ח-י"ט.

(92) ראה "אנציקלופדיה לגדולי ישראל", מרדכי מרגליות, ערך יוסף אבן-עקנין.

(93) בנוסח תימן - שיבויים קטנים. במחזורים רבים נרשם במערת שפירוש זה נכתב על ידי שלושה אחים: שמואל, יהודי ועבאס - ראה למשל במחזור נוסח הספרדים בהוצאת צלאח מנצור, במקום ר' שמואל בן יהודה עבאס. - "מלכי רבנן", ערך מו"ה יהודה אבן עבאס.

(94) "אגרות הרמב"ם ע' כ"ג; "המורה לדורות" 39,32-40; גרץ, אגדות על ישיבתו של הרמב"ם בפאס וסיבת

בריחתו - ברבעון "ידע-עם" כרך ב' ע' 197. - מובא גם ב"ספורי עדות" בהוצאת המחלקה לתרבות תורנית ע' 3 - 5.

(95) "אטלס לתולדות האיסלם"; "בצל האיסלם" ע' ב"ז; "אנציקלופדיה של האימפריה הצרפתית - מרוקו".

(96) "אנציקלופדיה של האימפריה הצרפתית-מרוקו".

(97) "מחקר"; "בצל האיסלם"; "מסה להסברת המלאח", יוסי בנש; "צפון אפריקה"; "נר המערב".

(98) שאלות ותשובות ר' יצחק בר ששת סימן קנ"ג / על פי "יהדות צפון אפריקה", ע' 38.

(99) "מחקר"; "עליות לרגל יהודיות-מוסלמיות במרוקו"; "אנציקלופדיה של האימפריה הצרפתית - מרוקו".

(100) "בצל האיסלם" ע' ב"ז.

(101) "עליות-לרגל יהודיות-מוסלמיות" ע' 53.

(102) "נר המערב".

(103) "מבא השמש ע' 143-144; "צפון אפריקה".

(104) "גילוי הפורטוגיזים וכיבושיהם ויחסם ליהודים", ד"ר מ' קאיזרליגג. (בגרמנית).

(105) מספר "פרח הלבנון" / על פי "מבא השמש" 115. בקשר לכך יש להזכיר שגם במקומות אחרים לא נהגו ה"ספרדים" שראו עצמם מיוחסים, לשאת נשים מבין האשכנזים, כמו בהולנד ובאנגליה. ראה סיפול

הומורוסטי בנושא זה בספר "מלך השבורים" לישראל זנגביל.

(106) "מלכי רבנן", ערך מו"ה אברהם אבן זימרא הא'.

(107) "מבא השמש" ע' 76.

(108) "אנציקלופדיה לגדולי ישראל" ערך ר' אפרים אנקאווה; "מבא השמש" ע' 76.

(109) "אנציקלופדיה לגדולי ישראל" ערך ר' יעקב בירב; "מורי דעה" לאביעזר בורשטיין, הוצאת צירוני תנ"ך, ע' 121.

(110) "מלכי רבנן" ערך מו"ה שמעון לביא; "שם הגדולים" לחיד"א, ערך שמעון לביא - משם המובאה על פעלו של ר' שמעון בטריפולי; "יהדות לוב" ע' 403 - 405, ומשם בקטע מתוך שיר לכבוד ר' שמעון לביא; "זמירות של שבת" לנפתלי בן מנחם, ירושלים תשי"ט, ע' מ"ב וקנ"ב.

(111) "אנציקלופדיה לגדולי ישראל", "אנציקלופדיה עברית", ו"שם הגדולים" - ערך ר' דוד בן-זמרה.

(112) "האנציקלופדיה הגדולי", ערך מרוקו, כרך 23 (בצרפתית).

(113) "האנציקלופדיה הגדולה"; "אנציקלופדיה של האימפריה הצרפתית - מרוקו"; "אנציקלופדיה של תולדות העולם"; "תולדות היהודים" לגרץ; "תולדות

ספרד ופורטוגל" ע' 159; "בר המערב"; "מחקר"; "מבא השמש" ע' 19, על השפעת המרבוטים.

(114) המכתב מתוך "בר המערב" ע' 93-94; ראה גם בספר המועדים בעריכת ד"ר יום-טוב לוינסקי, פורים, רשימת ימי פורים שבי, ב' באלול.

(115) "האנציקלופדיה של האימפריה הצרפתית-מרוקו"; "האנציקלופדיה הגדולה"; "תולדות אפריקה" ע' 74 ו-87; "מבא השמש" ע' 137.

(116) "גדולי הפורטוגיזים"; "לתולדות יהודי מרוקו", קייזרליגג, ע'407; "מחקר".

(117) המעשה באבן-משעל נפוץ בנוסחאות רבות ושונות, וקשה מאד לברר מה הן העובדות ומה דברי אגדה. הסיפור, בצורה זאת או אחרת, נזכר ב"אנציקלופדיה של האימפריה", "מחקר", "בר המערב", "מבא השמש" ע' 67-68; במאמר "יהודים מפורסמים במרוקו הישנה" למאיר טוליאנו, ברבעון "מחקרים ימ-תיכוניים" חורף 1959 (בצרפתית); ב"ענף הזהב" לפריזר, מהדורה מקוצרת, כרך א' ע' 376 (באנגלית); מאמר ארוך הדן בצדדים האגדיים וההיסטוריים באופן מקיף הוא "אגדת היהודי אבן-משעל" לפייר דה-סנבל, ב"הספריס" לשנת 1925, ע' 137 ואילך (בצרפתית).

(118) "יהודים מפורסמים במרוקו הישנה"; "מבא השמש" ע' 131.

(119) "מבא השמש" ע' 68; "נר המערב"; "אגדת היהודי אבן-משעל".

(120) לפי מאמרים בעתונות לועזית.

(121) "מלכי רבנן" ערך מו"ה יצחק בן-נאיים. דוגמא אחרת: הרב משה בן חמו שנהרג על ידי שודד בדרך ולא הובא לקבורה - שם, ערך מו"ה משה בן-חמו השני.

(122) "מבא בערב" ע' צ"א.

(123) תמצית ההיסטוריה - לפי אנציקלופדיות שונות; איזורי המס - "מבא השמש" ע' 99.

(124) פירוש "אור החיים" לויקרא ו': ב'.

(125) מתוך ההקדמה לספר "מלכי רבנן".

(126) "מעשיות ברבריות ממרוקו", א' לאו, פריס 1949, ע' 57 (בצרפתית). בספר ישנם סיפורים נוספים על פחדנותם של היהודים, למשל בע' 45.

(127) לפי תיאורי תיירים במרוקו: "בצל" ע' צ"ח - ס"ב; "מסה להסברת המלאח" ע' 58; "לתולדות יהודי מרוקו בזמן הקדום והחדש" לקאיזרלינג, ע' 403 - 404.

(128) מקרים רבים מובאים ב"מלכי רבנן", למשל: "נכנס לו (לר' משה בן מאמאן) גוי אחד לביתו והוא יושב לבדו, ותקע בו סכין והרגו" - ערך מו"ה משה בן-מאמאן, בשנת 1763, במכנאס.

(129) מעשה המרחץ - "מסה להסברת המלאח" ע' 59; מעשה שוק התמרים - שם ע' 224.

(130) "משא בערב" ע' ס"ד.

(131) "יהודים מפורסמים במרוקו היושבה".

(132) על פי מקור מאותה תקופה - "נר המערב" ע' 98.

(133) "נר המערב" ע' 180. "ספר המועדים", פורים, ע' 310; "מלכי רבנן" ערך מו"ה ידידיה מונסונייגו.

(134) "נר המערב"; "מלכי רבנן" ערך מו"ה יהודה אברבנאל; תאור ספרותי ממאמרו של ר' יהודה אברבנאל מובא בספר "זכרונות בית דוד", ספר ראשון, "האוצר", מעובד בידי אליעזר שמיינמן, הוצאת "יזרעאל", תל-אביב; ובספר "בני ישראל בגבורתן" לשלמה אשכנזי, הוצאת צ'צ'יק, תש"ו ע' קל"א, עם ציוני מקורות.

(135) המעשה הובא כאן בקיצור, בעיקר על פי "מבא השמש" ע' 73. ביתר פירוט - ראה בסוף ספר "מלכי רבנן". עיבודים ספרותיים: מאת פרופסור י' קלויזנר, מובא ב"הליכות", מקרא לשנת הלימודים השישית, הוצאת טברסקי, תל-אביב תש"י, ע' 118; מאת הסופר היידי משה דלוז'נובסקי, בספרו "בצות הקדר", הוצאת אחיאסף, תל-אביב תשי"ד, ע' 54; מאת שלמה אשכנזי בספרו "בני ישראל בגבורתן", ע' קכ"ד, עם ציוני מקורות מפורטים.

(136) "נר המערב"; "משא בערב" ע' צ"ד (משם הקטע המצוטט); "עליות לרגל יהודיות מוסלמיות במרוקו".

(137) "מלכי רבנן" ערך מו"ה מסעוד בן זכרי.

(138) "משא בערב" ע' צ"ה. בכל זאת היו מעטים שהסירו דתם מגודל הצרות, כפי שר' דוד חסין כותב בשיר שחלק ממנו הובא בפרק זה: "צר ומצוק מצא אותם // עד מהם המירו דתם / ומהם מסרו נפשם / על קדושת רם ונישא" (7).

(139) דוגמאות רבות ב"נר המערב" ע' 159 - 161.

(140) "מלכי רבנן" ערך מו"ה אברהם אזולאי השני; "אנציקלופדיה לגדולי ישראל", ו"שם הגדולים", ערך ר' אברהם אזולאי.

(141) "מלכי רבנן" וה"אנציקלופדיה לגדולי ישראל", ערך ר' יצחק עוזיאל.

(142) "אנציקלופדיה לגדולי ישראל" ערך ר' יעקב חאגיז; "נר המערב" ע' 109.

(143) "מלכי רבנן" ערך מו"ה אהרון פרץ; "האי פליא" ע' 154. - על ר' מסעוד אלפאסי מספר שבדרך אירע לו נס ורכב על אריה עד לתוניס; ראה בספר "פלאי הצדיקים" שבדפס בג'רבה, שנת תרצ"ה; מובא גם ב"סיפורי עדות" ע' 10.

(144) בקשר למוראות הגירוש ראה גם את הקטעה הבא:

"לגולה מספרד בדרך לפיס (פאס) אירע דבר, אשר כמוהו לא נשמע. כי בא ערבי אחד וראה בערה יפה מבנות ישראל, ולעיני אביה ואמה בא עליה והלך לו. ולאחר כחצי שעה שב, ואת הרומח שבידו תקע בבטן הנערה.

אמרו לו: אי אכזר! למה כך עשית? והשיב, כי ירא, שמא נשארה הנערה מעוברת, ויהיה הנער בדת היהודים.

שמעו נא וראו, הן היתה כזאת בכל העולם או נשמע כמהו?" - שבט יהודה 91 / על פי "ממקור ישראל" למיכה יוסף בן גריון, הוצאת דביר תשי"ב, חלק ב' ע' ק"י.

(145) התאור והמובאה לפי "מבא השמש" ע' 72; תופעה דומה ישנה בבתי הערבים בפאס. "ידועות דירות מפוארות וגדולות, לעיתים בעלות גגים יפים, שמבחוץ אין דבר המעיד על כך" - "המדריך הכחול" - מדריך לתיירים במרוקו, הוצאת השם, 1954, ע' 320 (בצרפתית).

(146) "מלכי רבנן", ערך מו"ה דוד בן חסין.

(147) תאור החתונה בעיקר על פי "חתונה יהודית במרוקו" מאת הצייר הצרפתי איזין זלקרואה, מתוך "כתבים" חלק א', "מחקרים אסתיטיים". צייר זה גם צייר תמונה של חתונה יהודית במרוקו; כן בעזרתי ב"החתונה היהודית ברבאט", לנמאף, מתוך "מאסף למסורות עממיות" 1919 ע' 197; וב"מסה על

האתנוגרפיה המסורתית במלאח" לאלי מלכה, רבאט 1946, המביא תאורים מפורטים על מנהגי יהודי מרוקו. כל הספרים שבזכרון - בצרפתית.

(148) עלפי "במזל דלי" לש' בן-שבת, בחוברת "שבועות" הוצאת המחלקה לתרבות תורנית, ע' 63.

(149) על פי "מבא השמש", ע' 77 - 81.

(150) מסה להסברת המלאח" ע' 56.

(151) תאור של עליה לרגל ב"מבא השמש" ע' 157. וראנו מציין בספרו "עליות לרגל יהודיות מוסלמיות במרוקו" כמאה צדיקים המשותפים ליהודים ולמוסלמים, וישנם רבים המיוחדים רק ליהודים!

(152) דוגמא אחת מרבות - "מבא השמש" ע' 154. מאמר על "הילולות ל"ג בעומר" במרוקו מאת אברהם אלמלאליח נמצא ב"הד המזרח", כרך ה', מ"ז באייר תש"ו ע' 6. נזכיר עניין זה עוד בקשר לר' עמרם בן דיוואן, בפרק הבא: "ולשמע אוזן כי החכם הנזכר (ר' שאול אבן דנאן, מחכמי פאס, מת 1819) הרגו אותו יהודי המחוז הנזכר (עיית עתאב, באמלס הגבוה, צפונית מזרחית לדמנאת) ...ולרוב סכלותם ופתיותם(מיפשוטם) אמרו שבנוף (איזור) שלהם אין שם שום קבורת צדיק להשתטח על קברו בעת צרה, וכשראו החכם הנזכר בא לפניהם - הרגו אותו, או המה בעצמם או גוי שלוחו, כדי לקברו במחוז ההוא להשתטח על גבי מצבת קבורתו. - השם הטוב יכפר בעד!" - "מלכי רבנן", ערך מו"ה שאול אבן דנאן.

(157)"צפון אפריקה"; "בר המערב"; "מסה להסברת מלאח" ע' 220.

(158) "מלכי רבנן" ערך מו"ה משה הכוהן אלכלאז.

(159) "בר המערב" ע' 134.

(160) "מלכי רבנן" ערך מו"ה יצחק פינטו. הרב "חתך חותמה של האשה הנואפת"!

(161) בתי כנסת בבתים פרטיים - ראה "מבא השמש" ע' 134; חכם משורר - ר' דוד חסין, שנזכר פעמים אחדות בחוברת זאת - וראה "מלכי רבנן" בערכו; חכמים שעסקו ברישום תולדות הקהילה היו רבים, ועיין למשל "מבא השמש" ע' 79, 92. - בטבעו: למשל ר' יעקב קטן, שחקר עשבים ואבנים והכין רפואות - ראה "בר המערב" לפי הספתח; וכן החכם ר' יוסף באיים החי בימינו - "מבא השמש" ע' 74.

(162) "מבא השמש" 101.

(163) "מסה להסברת המלאח" ע' 41. פרטים מלאים יותר במאמרו של י"ד צמח בשנתון "הספריס" 1928 ע' 385 (בצרפתית).

(164) "מסה להסברת המלאח" ע' 57, 67, 220; "בצל" ע' ס'.

(165) "מלכי רבנן" ערך מו"ה יהודה אלבאז. חי בשנים 1770 - 1847. הסיפור מורה על עוד שני עניינים

אחרים: א' - יחסי ידידות בין גויים ליהודים, תופעה רגילה על אף הרדיפות; ב' - ברברי פשוט יכול היה להרוג יהודי בכבד ללא חשש של עונש. פתגם ערבי-מרוקאי אומר: "אפשר להרוג שבעה יהודים ולהיפטר מעונש"! - ידען מעריב תשכ"א ע' 35.

(166) "מלכי רבנן" ערך מו"ה שאול סיריו הא'. חי 1566-1655, בפאס. השאלה לעתיד על פי התנ"ך (ואצל הערבים - על פי הקוראן) היא נפוצה, ויש לה צורות רבות. כך נוהגים למשל לפתוח ספר ולתת לילד שם על פי השם הראשון שנפגשים בו. והשווה: "אמר ר' יוחנן: השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו - הרי זה נבואה קטנה" - ברכות נ"ה ע"ב; והפסוקים שאמרו התיבורקות להמן - אגדת אסתר / ספר האגדה ע' קי"ח צד ימין; ורמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודת כוכבים י"א: ה'.

(167) "מסה להסברת המלאח" ע' 210 - 213.

(168) למקור מנהג זה של מיצוי מידות השמן ראה המעשה באבא שאול בן בטנית במשנה ביצה ג': ה' ופירוש ר' עובדיה מברטנורה; וכן בגמרא ביצה כ"ט ע"א ורש"י שם.

(169) "מסה להסברת מלאח" ע' 229-230. המעשה בר' אברהם זריהן אירע ב-1853.

(170) על פי פירוש "אור החיים" לר' חיים אבן-עטר, דברים א': י"ז. החכם ר' משה בירדוגו חי במכנאס בערך ב-1750.

(171) "מסה להסברת המלאח" ע' 223 - 230.

(172) "מלכי רבנן" ערך מו"ה יהודה אבן עטר. חכם זה נולד בפאס ב-1660 ושימש בה כדיין.

(173) "מבא השמש" ע' 161.

(174) על פי תאורו של חכם יהודי בן ימינו החי במרוקו. מובא ב"מבא השמש" ע' 95.

(175) "מסה להסברת מלאח" ע' 122.

(176) "מסה להסברת מלאח" ע' 216; "מבא השמש" ע' 151. וראה בפרק הבא על ר' עמרם בן דיוראן.

(177) "מלכי רבנן" ערך מו"ה רפאל בירדוגו. חכם זה חי בשנים 1747 - 1822.

(178) "מלכי רבנן" ערך מו"ה וידאל הצרפתי השני. ועמדנו על ענין זה בהרחבה בפרק המבוא הראשון.

(179) כך מספר למשל על ר' יהודה אבן עטר שעסק בצורפות והכלים שעשה נשמרים עד היום ככלים יקרי מציאות. - "מלכי רבנן" ערך מו"ה יהודה אבן עטר הראשון.

(180) "מבא השמש" ע' 173. גם בממלכות המוסלמיות-כושיות שבסודאן המערבית (מאלי וגבה ועוד) ישבו סוחרים יהודים - "תולדות אפריקה" ע' 73.

(181) על מדינאים וראשי-סוחרים מיהודי מרוקו: "בר המערב", "מבא השמש" ע' 138, 163; "בצל" ע' ס"ב; "יהודים מפורסמים"; "לתולדות היהודים" -

קאידרלינג; "מקורות לא עבריים לחקר תולדות יהודי מרוקו", מאת דוד קורקוס-אבולעפיה, ב"מחקרים ופעולות" ג', הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים תש"ך, ע' 21 ואילך.

(182) "שמואל סומבל - מדינאי יהודי שבשכח", מאת פרופ' בצלאל רות, ב"מחקרים ופעולות" ג' בהוצאת מכון בן-צבי, ירושלים תש"ך, ע' 13. בזכר כמו כן ב"מחקר"; וב"מסה להסברת מלאח" ע' 23.

(183) "בצל" ע' ס"ב.

(184) "מבא השמש" עמוד 131.

(185) רוב חכמי מרוקו וספריהם נזכרים בספר "מלכי רבנן".

(186) יהודי מרוקו, שלא כאשכנזים, נוהגים לקרוא ילד על שם סבו גם כשהסב בחיים.

(187) מתוך ההקדמה ל"חפץ ה'" שכתב ר' חיים אבן-עטר. בפירושו מביא הרב דברים בשם זקני, כמו בבראשית ח': כ"א.

(188) מתוך ההקדמה לפירוש "אור החיים".

(189) "שם הגדולים" לחיד"א, ערך מהר"ר חיים עטר.

(190) העובדות וקטעי האגדות אל "אור החיים" בלקטו מתוך הספרים הבאים: "מקור חיים" לד"ר יעקב באכט, דראה אביטש תרנ"ח; "תולדות רביבו חיים אבן עטר", ר' ראובן מרגליות, לבוב; "רבי חיים

אבן-עמר, עלייתו לארץ ישראל" לבנימין קלאר, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"א; "אנציקלופדיה לגדולי ישראל" ו"מלכי רבנן" בערך ר' חיים אבן עמר; "שם הגדולים" לחיד"א בערך ר' חיים אבן-עמר ודרשות הר"ן; ההקדמה לפירוש "אור החיים", במקראות גדולות; "מורי דעה" לאביעזר בורשטיין; "בר המערב" ע' 154 ואילך; "אוצר המעשיות" להרב ראובן יעקב בעצה, ירושלים תש"ך, חלק ראשון ורביעי; "אגדות ארץ ישראל" לד"ר זאב וילנאי; "ממקור ישראל" למיכה יוסף בן גרירן; חלק ד', ע' קס"ז, קכ"ה - קל"ב, קע"ו.

(191) משפחה זו היא מן המכובדות ביותר במרוקו, ורבים מבניה שימשו כרבנים ראשיים בפאס ובמרוקו כולה, עד ימינו אלה. המשפחה מתייחסת על הרמב"ם. - "מבא השמש" ע' 146.

(192) הדברים שהובאו על ר' עמרם בן דיוואן ובנו הם מתוך הספרים הבאים: "מלכי רבנן", ערך מו"ה עמרם אלבאז ומו"ה עמרם בן דיוואן (משם המעשה בתאנים המובא כלשונו); "מחברות" בהוצאת חברת "כל ישראל חברים", יוני 1957, מספר 109 ע' 5 (בצרפתית); "עליות לרגל יהודיות מוסלמיות במרוקו" ע' 49 - 52; "תהילה לדוד", ספר שיריו של ר' דוד בן חסין, קזבלנקה 1931 (משם השיר לכבוד ר' עמרם; הובא קטע קטן בלבד בלי ציון

ההשמטות; "הילולות ל"ג בעומר" לאברהם אלמליח; תאור על עליה לרגל לקבר ר' עמרם ראה "מבא השמש" ע' 94; לר' חיים - שם ע' 156 - 160. - הרבה מקברי הקדושים משותפים ליהודים ולמוסלמים, ובטוש ויכוח על אישיותו של הקבור בהם. עשרות דוגמאות מובאות בספר "עליות לרגל" הנזכר, לוואבו. דוגמאות דומות בארצות מוסלמיות אחרות, ראה למשל "יהדות לוב" ע' 414 - 415, ויש דוגמאות גם בארצנו.

(193) אצל יהודי לוב - "כשבולדו בבית זו אחר זו בנות, קוראים לאחרונה "איזזה", הייבו "די בזה". ד"ר יהודה ברגמן בספרו "הפולקלור היהודי", הוצאת מס, תשי"ג ע' 25.

(194) "מלכי רבנן" ערך מו"ה ר' חיים דבאן.

(195) על עבודתם של בתי-דין אלה ראה "מבא השמש" ע' 146 - 148.

(196) "צפון אפריקה" בסידרת "העולם בצבעים", בעריכת דורה אוגריזק (באנגלית), ע' 102.

(197) על קבר ר' מסעוד - "מלכי רבנן" בערך מו"ה מסעוד בר מימונא. שיבוי התכבית הוליד אגדה: "ולפי הנשמע שלא יכלו לזוז אותו ממקומו". על העברת קברים עיין בספר זה, למשל בערכים מו"ה רפאל בירדוגו ושמואל אלבאז.

(198) בין פעולות של משה מונטפיורי לטובת ישוב ארץ-

ישראל ידועה הקמת טחנת הרוח בימין-משה, סמוך לקבר דוד, בירושלים. ימין משה, וכן שכונות אחרות בירושלים ובתל-אביב קרויות על שמו.

(199) "ספר המועדים - פורים" בעריכת ד"ר י"ר לוינסקי, ע' 309, 320.

(200) המקורות לפרק 10, בנוסף לאלה שכבר צויינו: "אנציקלופדיה של תולדות העולם"; "המדריך הכחול"; "צפון אפריקה" של אוגריזק; "צפון אפריקה" של הירשברג; "מבא השמש" (על החיבור היהודי במרוקו, ועיין שם פרטים נוספים) ע' 95 - 97, 226; "מסה להסברת מלאח" פרק י"ז; "בר המערב"; ומאמרים בעתונות לועזית על מרוקו. על דרך עלייתם של תושבי כפר בהרי האטלס ותהליך התישבותם בארץ - ראה "מגמות", רבעון לחקר בעיות הילד, בהוצאת מוסד שאלד למען הילד והנוער, המאמר "דפוסי תרבות ודרכי הסתגלות של עולים מהרי האטלס" למרגוט קולס, כרך ז' מספר 4.

(201) על תנועת העצמאות המרוקאית: "אנציקלופדיה לתולדות העולם" ומאמר בטיים 22.4.57 (באנגלית). כמעט כל יתר הפרק לקוח ממאמריו של קרלוס דה נסרי בירחון "אינפורמציה יהודית", בטאונו של הועד היהודי האלג'ירי למחקר חברתי. המאמרים נתפרסמו בגליונות מספר 88, 89, 90, 102, 109, 110, 127, מיוני 1957 עד פברואר 1961. המחבר עצמו היה מבעלי התקוות הטובות, שהאמינו בכוונות

הטובות של מרוקו העצמאית. במשך השנים באה ההתפכחות.

(202) "אור החיים" דברים כ"ו: א'.

(203) על ר' יוסף ממאן ור' רפאל אוחנא - לפי הקדמתו של אברהם יערי ב"מסע בארץ הקדם" לאפרים ניימרק, הוצאת לוין אפשטיין תש"ז, ע' כ"ב וכ"ז.

(204) הפרק על יהודי מרוקו וארץ ישראל הוא ברובו לפי שני הספרים הבאים: "כתבי (הנשיא) יצחק בן-צבי", כרך ה', ע' 49 - 58, הוצאת "מצפה" תל-אביב תרצ"ז; ו"המושבה המערבית בארץ ישראל" לפרופסור נחום סלושץ, ב"גנזך מרוקאי" כרך ב' פריס 1904 ע' 229 (בצרפתית). כן נעזרתי ב"לוח ארץ ישראל" תרס"ט מאת אברהם משה לונץ, ע' 53 - 88. על התיישבותם של יהודי מרוקו בחיפה, בשפרעם ובמחנה ישראל שבירושלים עיין ב"מדריך ארץ ישראל" לד"ר זאב וילנאי במפתח לפי שמות אלה.

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

הספרים והמאמרים מסודרים לפי סדר א"ב של שמם. שמות הספרים והמאמרים שבלועזית תורגמו לעברית. ליד שמותיהם של הפרסומים הלועזיים צויין מספר, מספר זה מפנה את המעיין לביבליוגרפיה הלועזית, המסודרת אף היא לפי סדר הא"ב. בביבליוגרפיה צויינו רק ספרים שבעזרתו בהם לצורך כתיבת החוברת. ספרים לעיון נוסף בנושאים מסויימים או להשוואה הובאו אך ורק בציוני המקורות.

- אגדות ארץ ישראל, ד"ר זאב וילנאי, הוצאת קרית-ספר, ירושלים תשי"ד.
- אגדת היהודי אבן משעל (18), פייר דה-סנטיבל, בספר השנה "הספריס", ע' 137 (בצרפתית).
- אגרות הרמב"ם, בעריכת מ"ד רבינוביץ, בסידרת "רמב"ם לעם", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך.
- אוצר המעשיות, הרב ראובן יעקב נעמן, ירושלים תש"ך.
- אוצר הפולקלור היהודי (4), נתן אוסיבל, הוצאת קראון, ניו-יורק 1957 (באנגלית).
- אור החיים, פירוש לתורה של ר' חיים אבן-עטר. נדפס בחומשים "מקראות גדולות".
- אטלס לתולדות האיסלם (3), הרי הזרד, פרינסטון יוניברסיטי פרס, 1952 (באנגלית).

- אינפורמציה יהודית (14) בשאון הועד-היהודי האלג'ירי למחקר חברתי (בצרפתית).

- אנציקלופדיה לגדולי ישראל, מרדכי מרגליות, הוצאת יהושע צ'צ'יק.

- אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, מרדכי מרגליות, הוצאת יהושע צ'צ'יק.

- אנציקלופדיה מציון-ישראל, כרך "גדולים בישראל", בעריכת ז' אריאל, הוצאת יוסף שרברק, תל-אביב.

- אנציקלופדיה של האימפריה הצרפתית, כרך "מרוקו" (8), בעריכת איז'ן גרנייה, פריס, מהדורה שישית (בצרפתית).

- אנציקלופדיה של תולדות העולם (2), ויליאם לנגר, הוצאת מיפלין, בוסטון 1952 (באנגלית)

- במזל דלי, ש' בן-שבת, חוברת "שבועות" בהוצאת משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ע' 63.

- בצל האיסלם, ח"ז הירשברג, סדרת "עיונים" בהוצאת המחלקה לעליית ילדים ונוער, חוברת מ"ו-מ"ז, ירושלים, תשי"ד.

- גילויי הפורטוגיזים וכיבושיהם ויחסם ליהודים (6), ד"ר מ' קייזרלינג, ב"ירחון להיסטוריה ולמדע היהדות", לייפציג 1858, כרך 7, ע' 433 (בגרמנית).

- האי-פליא, פרופ' בחום סלושץ, הוצאת דביר לעם, תל-אביב 1957.

- האנציקלופדיה הגדולה (17), פריס (בצרפתית)

- הבחוצים, פרופ' נחום סלושץ, ב"כנסת לזכר ח"נ ביאליק" תרצ"ו ע' 443.

- התרבה היהודים ברבאט (19), נטף, ב"מאסף למסורות עממיות", 1917, ע' 197 (בצרפתית).

- הילולות ל"ג בעומר (במרוקו), אברהם אלמאליח, ב"הד המזרח" כרך ה', גליון ט"ז באייר תש"ו ע' 6.

- המושבה המערבית בארץ-ישראל (16), פרופ' נחום סלושץ, ב"גנזך מרוקאי" כרך ב', פריס 1904, ע' 229(בצרפתית)

- הערבים (25), אדוורד אטיה, בהוצאת פנגווין, 1958, (באנגלית).

- הקדוש מוזאן: רבי עמרם בן דיוואן (20), יעקב אלחדד, ב"מחברות" בהוצאת חברת "כל ישראל חברים", יולי 1957, מספר 109, ע' 5 (בצרפתית)

- זמירות של שבת, ערוכות ומפורשות על ידי בפתלי בן מנחם, הוצאת המועצה למען השבת, ירושלים תשי"ט.

- חתונה יהודית במרוקו (28), איז'ן דלקרואה, מתוך "בתבים", חלק א', "מחקרים אסתיטיים" (בצרפתית).

- יהדות לוב, בהוצאת ועד הקהילות לוב, תש"ך.

- יהדות צפון-אפריקה, ח"ז הירשברג, בסידרת "יהדות התפוצות" בהוצאת מסכ"ל/קציץ חיבור ראשי, עגף השכלה, צה"ל.

- יהודים מפורסמים במרוקו הישנה (15), מ' טולידאנו, ב"מחקרים ים-תיכוניים", חורף 1959 (בצרפתית).
- ישראל והעמים, פרופ' יעקב כ"ץ, הוצאת ספרי תרשיש.
- כתבי (הנשיא) יצחק בן-צבי, כרך ה', הוצאת מצפה, תל-אביב, תרצ"ז, ע' 49.
- לוח ארץ-ישראל, אברהם משה לונץ, שנת תרס"ט, ע' 53.
- לתולדות היהודים במרוקו, אריה טויבר, ב"קרית-ספר" כרך א'.
- לתולדות היהודים במרוקו בזמן הקדום והחדש (30), ד"ר מ' קייזרלינג, ב"ירחון להיסטוריה ולמדע היהדות" ברסלאו 1861, כרך 10, ע' 401 (בגרמנית).
- מארץ מבוא השמש, ח"ת הירשברג, בהוצאת המחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ירושלים תש"ז.
- מבחר הקוראן (24), בהוצאת החברה לספרות נוצרית להודו, לונדון ומדרס 1895 (באנגלית).
- מדריך ארץ-ישראל, ד"ר זאב וילנאי, בהוצאת "תור", ירושלים 1952 - 1954.
- מדריך כחול - מרוקו (12), בהוצאת השט, פריס 1954 (בצרפתית).
- מורי דעה, אביעזר בורשטיין, הוצאת אברהם ציוני, תש"ך.

- מחקר על תולדות היהודים והיהדות במרוקו (11), פרופ' נחום סלושץ, פריס 1906 (בצרפתית).
- מלכי רבנן, ר' יוסף בן-נאיים, ירושלים תרצ"א.
- ממקור ישראל, מיכה יוסף בן-גרירון, בהוצאת מוסד ביאליק ודביר, 1952.
- מסה לאתנוגרפיה מסורתית במלאח (9), אלי מלכה, רבאט 1946 (בצרפתית).
- מסה להסברת המלאח (10) יוסי בנש, בלי ציון מקום ושנת דפוס (בצרפתית).
- מסע בארץ הקדם, אפרים ניימרק, עם הקדמה מאת אברהם יערי, הוצאת לוין-אפשטיין תש"ז.
- מעשיות ברבריות ממרוקו (5), א' לאו, פריס 1949 (בצרפתית)
- מקורות לא-עבריים לתולדות יהודי מרוקו, דוד קורקוס-אבולעפיה, ב"מחקרים ופעולות" בהוצאת מכון בן-צבי, חוברת ג', ירושלים תש"ך, ע' 18.
- מקור חיים, ד"ר חיים נאכט, דראהאבישש תרצ"ח.
- משא בערב, שמואל רומאנלי, ורשה תרפ"ו.
- נדרומה והטראדה (21), רנה בסה, פריס 1901 (בצרפתית).
- נר המערב - תולדות ישראל במרוקו, הרב יעקב משה טולידאנו, ירושלים תרע"א.
- סיפורי עדות, בהוצאת משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשכ"א.

- ספר המועדים - פורים, בעריכת ד"ר יום-טוב לוינסקי, בהוצאת אגודת עזרא שבת בתל-אביב, על-יד "דביר", תשי"ד.

- עליות לרבי יהודי ות-מוסלמיות במרוקו (23), ל' וואנו, פריס 1948 (בצרפתית).

- עבף הזהב (26); ג', ג' פרייזר, מהדורה מקוצרת, הוצאת מקמילן ושות'פיו, לונדון 1960 (באנגלית).

- צפון אפריקה (22) בסידרת "העולם בצבעים" בעריכת דורה אוגריזק, ניו-יורק (באנגלית).

- קיבה של דוד בן אהרון אבן חסין על סבלות יהודי מרוקו ב-1790 (27), ד' קאופמן ב"מאסף למחקרים יהודיים", כרך ל"ז, פריס 1898 (בצרפתית).

- רבי חיים אבן עטר - עלייתו לארץ-ישראל, ד"ר בנימין קלאר, בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"א.

- שם הגדולים, ר' חיים יוסף דוד אזולאי.

- שמואל סומבל, מדינאי יהודי שנשכח, פרופ' בצלאל רות ב"מחקרים ופעולות" בהוצאת מכון בן-צבי, חוברת ג', ירושלים תש"ך ע' 13.

- שמונה שנים באסיה ובאפריקה (7), בנימין השני, הנובר 1859 (באנגלית).

- תהילה לדוד, ר' דוד בן חסין, קזבלנקה 1931.

- תולדות אפריקה (13), ש"א ז'יליין, הוצאת אוניברסיטאית של צרפת, פריס 1958 (בצרפתית).

- תולדות היהודים (מהדורה עממית מקוצרת) (29),
ד"ר ה' גרץ, בהוצאת לויט, וינה וברלין (בגרמנית).

- תולדות ספרד ופורטוגל (1), וילים אסקינסון,
בהוצאת פנגוויין (1960 (באנגלית).

- תולדות רביבו חיים אבן עטר, ר' ראובן מרגליות,
לבוב.

1. A History of Spain and Portugal, William C. Atkinson, Penguin Books, 1960.

2. An Encyclopedia of World History, William L. Langer, Houghton Mifflin Company, Boston 1952.

3. Atlas of Islamic Hisotry, Harry, W. Hazard, Princeton University Press, 1952.

4. A Treasury of Jewish Folklore, Nathan Ausubel, Crown Publishers, New York 1957.

5. Contes Berberes du Maroc, E.Laoust, Paris 1949.

6. Die Portugiesischen Entdeckungen und Eroberungen in Beziehung zu den Juden, Dr. M. Kayserling, Monatsschrift fur Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Leipzig 1858, Band 7, S.433.

7. Eight Years in Asia and Africa, J.J. Benjamin, Hanover 1859.

8. Encyclopedie de l'empire Francois - Maroc, Eugene Guernier, Sixieme Edition, Paris

9. Essai d'ethnographie traditionelle des Mellahs, Eli Malka, Rabat 1946.

10. Essai d'explication d'un Mellah, Jose Benech.

11. Etude sur l'histoire des Juifs et du Judaisme au Maroc, Nahum Slousch, Paris 1906.

12. Guide Bleu - Maroc, Librairie Hachette, Paris 1954.

13. Histoire de l'Afrique, Ch.-Andre Julien, Presses Universitaires de France, Paris 1958

14. Information Juive, Organe du Comite Juif Aherien d'Etudes Sociales.

15. Juifs Celebres du Vieux Maroc, Meyer Toledano, Etudes Mediterranees Hiver 1959.

16. La Colonie des Maghrabim en Palestine, Nahum Slousch, Archives Marocaines Vol.2, Paris 1904, p.22g

17. La Grande Encyclopedie, Paris

18. La lejende du juif Ibn Mechal, Peirre de Cenival, Hesperis 1925 p.137

19. Le Mariage juif a Rabat, Nataf, Revue des Traditions Populaires 1919, p.197.

20. Le Saint d'Ouezzane: Rabbi Amram Ben Diouane, Jacob Elhadad, Les Cahiers de l'Alliance Israelite Universelle, Juin 1957. No. 109, p.5.

21. Nedromah et les Traras, Rene Basset, Paris 1901.

22. North Africa, World in Colour Series, edited by Dore Ogrizek, New York.

23. Pelerinages judeo-musulmans du Maroc, L. Voinet, Paris 1948.

24. Selections from the Koran, The Christian Literature Society for India, London and Madras 1896.

25. The Arabs, Edward Atiyah, Penguin Books, 1958.

26. The Golden Bough, J.G. Frazer, Abrdiged Edition, Macmillan and Company, London 1960.

27. Une elegie de David B, Aron Ibn Houssein sur les souffrances des Juifs au Maroc, en 1790, D. Kaufmann, Revue des Etudes! Juires, Tome 37, Paris 1898, p.120.

28. Un mariage juif au Maroc, Eugene Delacroix, Oeurres Literaires 1, Etudes! Esthetiques.

29. Volstuenlich Geshichte der Juden, Prof. Dr. H. Graetz, K. Loewit Verlag, Wien-Berlin.

30. Zur Geschichte der Juden in Marocco aus alter und neuer Zeit, Dr. M. Kayserling, Monatsschrift fur Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau 1861, Band 10, S.401.

תאריכים

התאריכים מובאים ראשית לפי סדר העניינים בפרקי החוברת; ולאחר מכן ניתנת רשימת תקופות השלטון במרוקו לפי הסדר ההיסטורי.

א. תאריכים לפי סדר הפרקים

<u>לפרק 1, ראשית הישוב היהודי במרוקו.</u> בערך 1200 לפני ספירת הנוצרים - יציאת מצרים. בערך 1000 - שלטון דוד ושלמה. 814 ייסוד קרתגו או קרת חדשת, בירתם של הצידונים והכנענים בצפון אפריקה. בערך 780 - 880, ימי עמרי, יהוא - התקפות ארם על ישראל. 744 ואילך - עלית אשור. 722 חורבן ממלכת ישראל. 605 שלטון בבל ביהודה. 586 חורבן ממלכת יהודה, חורבן בית ראשון, תחילת גלות בבל. - יובה הגביא חי בערך ב-825, עמוס ויואל בימי חורבן ישראל, 722. - 164 - 175 שלטון אנטיוכוס הרשע בארץ ישראל. 323 - 332 שלטון אלכסנדר מוקדון. 30 - מצרים תחת שלטון רומי. 74 - לוב תחת שלטון רומי.

מכאן ואילך התאריכים הם אחרי ספירת הנוצרים אלא אם כן מצוין במיוחד לפה"ס. 70 חורבן בית שני. 146 לפני הספירה - חורבן קרתגו ע"י רומי. 115-117 מרד יהודי לוב והאיזורים הסמוכים בימי טריגוס קיסר.

בערך 100 לפני הספירה עד 100 אחרי הספירה - התפשטות אימית של רומי בכל ארצות צפון אפריקה. 312 הקיסר הנוצרי הראשון של רומי, קונסטנטין. בערך 400 גדידת העמים באירופה; גרמנים, גותים וונדלים פולשים לשטחי רומי. 429 פלישת הוונדלים לצפון אפריקה. 439 כיבוש קרתגו על ידי הוונדלים. 455 מסע הוונדלים לרומי. 533 בצחדף הביזנטים על הוונדלים. 500 ואילך הגותים בספרד עוברים לדת הנוצרית הקתולית. 693 קשר לכיבוש יהודי של ספרד.

<u>לפרק 2, הכיבוש הערבי בצפון אפריקה.</u> 630 כיבוש מכה על ידי מוחמד. 635 הערבים כובשים את סוריה, 640 את ארץ ישראל, 642 את מצרים, 670 את מוניס, ובאותה השנה ייסוד העיר קיירואן. 708 - 711 בצחונות על הברברים והתקדמות לאורך החוף. 711 - 715 כיבוש ספרד. - 628 בצחון מוחמד על יהודי חייבר. 530 חורבן ממלכת תימן היהודית. 682 - 703 מלחמות דהיה אל כהינא ובצחונם של הערבים. 705 - 789 שלטון החליפים מבית אומיה(דמשק) ומבית עבאס (בגדד) בצפון אפריקה. 710 פלישת טאריק לספרד. 732 חדירת המוסלמים לצרפת ומפלתם. 789 אידריס הראשון עולה לשלטון - ייסוד מרוקו העצמאית. 793 - איחדיס השני.

<u>לפרק 3, המרכז היהודי במרוקו.</u> 807 ייסודה של העיר פאס. 1025 - 1051 ר' שלמה בן-יהודה גאון ישיבת ארץ ישראל. 1013 - 1103 ר' יצחק אלפאסי. בערך 900 ר' יהודה

אבן גוריים. בערך 950 ר' דונש בן לבראט. בערך 990 ר' יהודה אבן חיוג'. 993 - 1055 ר' שמואל הנגיד. 995 - 1050 ר' יונה אבן ג'נאח. 1032 כיבוש פאס בידי הברברים ופרעות ביהודים. 985 - 1056 שלטון ראשי שבט ברבריים. 1056 ראשית כיבושיהם של האלמורבידים. 1061 - 1106 המלך יוסוף בן תשפין. 1086 נצחונו על אלפונסו מלך ספרד. בריחת מוחמד ממכה 622, וראה הערה מספר (82).

<u>לפרק 4, חורבן ושמד.</u> 1125 עבדאללה אבן טומארט חוזר למרוקו. 1130 - 1163 עבד אל מומין. 1130 - 1147 כיבוש מרוקו על ידו. בערך 1130 חורבן ממלכת היהודים בדרע. ר' יהודה הכהן אבן שושן נהרג בערך 1160. - 1159 הרמב"ם מגיע לפאס. 1165 בורח ממרוקו. 1160 - 1226 ר' יוסף אבן עקנין. 1184 - 1199 אבו יוסוף יעקוב אל מנצור. 1150 ייסוד רבאט. 1212 נצחון נוצרי בספרד. בערך 1248 קץ שלטון האלמוחדים.

<u>לפרק 5, תושבים ומגורשים.</u> 1216 ראשית כיבושיהם של בני מרין. 1248 כיבוש פאס על ידם. 1358 ואילך ירידה הדרגתית של בני מרין, התגברות מהומות, התקדמות של הנוצרים, (להלן מובאים תאריכי הכיבוש הספרדי:) כיבושי פורטוגל: 1415 סאטה; 1471 טנג'יר וארזילא; 1502 מאזאגאן; 1508 סאפי; 1513 אזימור ואגאדיר. 1575 ייסוד קזבלנקה על ידי פורטוגל. כיבושי ספרד: 1497 מליליה; 1580 טנג'יר מידי פורטוגל. - 1326 - 1407 ר' יצחק בר-ששת. 1465 רצח השולטאן

עבד אל חק ווזירו היהודי חרון. 1474 - 1480 שלטון הנסיך אל ג'וטי לבית אידריס. 1480 - 1566 שלטון שושלת בני וואטאס. 1492 כיבוש ממלכת גרנדה בידי הנוצרים, וגירוש היהודים מספרד. 1437 - 1508 דון יצחק אברבנאל. 1496 - גירוש היהודים מפורטוגל. 1359 - 1442 ר' אפרים אנקאווה. 1391 בריחתן למרוקו, ומשם לאלג'יריה. 1475 - 1546 ר' יעקב בירב. 1488 - 1575 ר' יוסף קארו. בערך 1490 - 1585 ר' שמעון לביא. 1549 מגיע לטריפולי. בערך 1480 - 1574 ר' דוד בן זמרה. 1543 - 1572 האר"י הקדוש.

<u>לפרק 6, ממלכת השריפים</u>, 1556 כיבוש סופי של אלג'יריה בידי הטורקים, לאחר מלחמות רבות. כיבוש נוצרי של ערי החוף ראה תאריכים לפרק 5. 1510 ראשית עלייתם של בני סעד. 1541 - 1542 גירוש הפורטוגיזים מאגאדיר, סאפי ואזימור. בערך 1550 שלטון בני סעד ברובה של מרוקו. 1557 - 1573 שלטון מולאי מוחמד. 1573 - 1578 שלטון עבד-אל-מליך. 1557 - 1578 המלך סבסטיאן מפורטוגל. 1578 קרב אל קסר אל כביר ("קרב שלושת המלכים"). עבאס אחמד, המכונה אל-מנצור ואל דהבי - מלך 1578 - 1603. - 1588 כיבוש ארזילה מידי ספרד. (באותה שנה מפלת ה"ארמדה". 1591 המסע לתימבוכתו. 1603 עד בערך 1650 - "שנות הבלבול". 1610 לרש במסרת לספרדים. 1633 שלטון מולאי שריף בתאפילאלת - ראשית עלייתם של השריפים הפילאליים. 1664 - 1672 מולאי אר רשיד. 1672 - 1727 מולאי איסמעיל. 1689 כיבוש לרש,

ו-1692 כיבוש ארזילה מידי ספרד. 1662 - 1684 שלטון אנגליה בג'מייקה. 1684 כיבושה בידי מולאי איסמעיל. 1643 - 1715 לואי ה-14 מלך צרפת. 1748 - 1789 מולאי מוחמד. 1792 - 1822 מולאי סלימן. 1873 - 1894 מולאי אל-חסן. 1769 פורטוגל ערזבת את מאזאגאן. 1882 שלטון אנגלי במצרים, ו-1902 בדרום אפריקה. 1885 שלטון מלך בלגיה בקונגו. 1830 ראשית הכיבוש הצרפתי באלג'יריה. 1861 ראשית הכיבוש האנגלי בניגריה.

<u>לפרק 7, גלות ישמעאלים</u>. 1696 - 1743 ר' חיים אבן-עטר. 1822 - 1859 מולאי עבד אר רחמן. 1912 ראשית שלטון צרפת. 1729 - 1748 (בהפסקות אחדות כתוצאה ממלחמות אחים) מולאי עבדאללה. 1873 - 1894 מולאי אל-חסן. בערך 1603 - 1627 מלחמות עבדאללה וזידאן, בני אל-מנצור. 1611 הצלת יהודי פאס מידי מולאי עבדאללה. 1578 קרב שלושת המלכים - פורים הנוצרים. 1840 נצחון עבד אר רחמן - פורים ירידת המקלעים. 1830 ואילך כיבוש אלג'יריה בידי צרפת. 1839 הריגת ר' יהודה אברבנאל ומות בני משפחתו. 1834 הריגת זולייכה הצדקת. 1789 מותו של סידי מוחמד. מות אל-מנצור 1603. מות מולאי איסמעיל 1727. בערך 1730 מות ר' יצחק בן באיים. 1789 - 1792 מולאי יזיד. בערך 1730 - 1790 ר' דוד בן חסין. 1792 - 1822 מולאי סלימאן. 1570 - 1643 ר' אברהם אזולאי. ר' יצחק עוזיאל בפטר 1620. - 1724 - 1806 ר' חיים יוסף דוד אזולאי. 1604 - 1557 ר' מנשה בן ישראל. 1620 - 1674 ר' יעקב חאגיז.

1620 - 1689 ר' משה גלאנטי. 1739 ר' חיים אבן-עטר יוצא למרוקו.

<u>לפרק 8, זאת נחמתי מעניי.</u> 1730 - 1790 ר' דוד בן חסין. 1719 הריגת הרב משה אלכלאז. בערך 1725 בריחת ר' שמואל הלוי, ור' יצחק פינטו. 1770 - 1847 הרב יהודה אלבאז. 1566 - 1655 הרב שאול סיריירו. בערך 1850 ר' אברהם זריהן. 1873 - 1894 מולאי אל חסן. 1555 - 1632 ר' יהודה אבן עטר. 1747 - 1822 ר' רפאל בירדוגו.

<u>לפרק 9, שרים, חכמים, קדושים.</u> 1520 - 1674 שלטון בני סעד. בערך 1720 - 1782 שמואל סומבל. 1748 - 1789 מולאי מוחמד. 1465 רצח הוזיר חרון. 1789 עליית מולאי יזיד לשלטון והריגת מרדכי אשריקי. 1672 - 1727 מולאי איסמעיל. 1696 - 1743 ר' חיים אבן עטר. 1555 - 1632 ר' יהודה אבן-עטר. 1739 ר' חיים אבן עטר יוצא מסרוקו. 1741 עולה לארץ ישראל. 1659 - 1698 ר' חזקיה די סילווא. 1724 - 1806 ר' חיים יוסף דוד אזולאי. 1700 - 1760 ר' ישראל בעל שם טוב. 1747 בסיעת ר' אברהם גרשון מקיטוב לארץ-ישראל. 1763 ר' עמרם בן דיוראן יוצא לשליחותו הראשונה למרוקו. 1782 או 1798 נפטר במרוקו. 1799 - 1856 ר' עמרם אלבאז. 1730 - 1790 ר' דוד בן חסין.

<u>לפרק 10, ארבעים שבות תמורה.</u> 1727 מות מולאי איסמעיל. 1497 ספרד כובשת את מליליה, 1580 את סאוטה ואת סנג'יר, 1885 את איזור ריו דה אורו מדרום למרוקו.

1830 צרפת כובשת את אלג'יריה, 1893 את תימבוכתו בסחרה, 1907 את איזור וג'דה ואת קזבלנקה וסביבתה. 1905 ביקור הקיסר הגרמני בטנג'יר. 1881 חסות צרפתית במוניס. 1900 הסכם צרפתי-איטלקי על מרוקו ולוב. 1904 הסכם צרפתי-אנגלי על מרוקו ומצרים, והסכם צרפתי-ספרדי על חלוקת מרוקו. 1911 ספינת מלחמה גרמנית באגאדיר, ומתן שמה בקונגו לגרמנים. 1912 ראשית השלטון הצרפתי במרוקו. 1907 - 1912 מולאי חפיד. 1912 - 1934 השתלטות הצרפתים על כל חלקי מרוקו. 1912 - 1927 מולאי יוסוף. 1921 - 1926 מלחמת עבד אל קרים בספרדים ובצרפתים. 1920 מסילת ברזל ראשונה במרוקו. 1933 פתיחת קו הדיכבת ממרוקו למוניס. 1912 - 1925 תקופת כהונתו של הגנרל ליאוטי כמושל מרוקו. 1864 ביקור מונטפיורי במרוקו. 1859 - 1873 מולאי מוחמד. 1860 ייסוד חברת כל-ישראל-חברים בפריס. 1862 בית ספר כי"ח בטנג'יר, סטואן, 1883 בפאס, 1888 במוגאדור, 1900 במראכש. 1914 - 1918 מלחמת העולם הראשונה. 1939 פרוץ מלחמת העולם השניה. 1942 שיא התקדמותם של הגרמנים וגרוריהם באירופה ובצפון אפריקה. נובמבר 1942 פלישה אמריקאית למרוקו. 1945 תבוסת גרמניה וסיום מלחמת העולם השניה. 1948 הקמת מדינת ישראל. 1954 - 1956 שנות העלייה העיקריות. 1956 עצמאות מרוקו.

<u>ל ב ס פ ח א'</u>, היהודים במרוקו כיום. 1948 תקומת מדינת ישראל. 1912 - 1934 כיבוש מרוקו בידי צרפת. 1934 תביעה לתיקונים מצד קבוצת משכילים מרוקאיים. 1937 מרד נגד הצרפתים. 1939 - 1945 מלחמת העולם השניה

1927 - 1961 מוחמד החמישי. 1953 הגלייתו. 1956 עצמאות מרוקו. 1954 - 1956 שנות השיא של העליה לישראל. התקרבות מרוקו למדינות ערב ולגוש המזרחי - 1959-1961. 1961 - אסון הספינה.

ל ג ס פ ח ב'. יהודי מרוקו וארץ ישראל. בערך 1130 - 1180 רדיפות האלמוחדים. 1096 - 1291 מסעות הצלב. 1165 יציאת הרמב"ם ממרוקו. בערך 1170 יציאת ר' יוסף אבן עקנין. 1492 גירוש ספרד. 1517 כיבוש ארץ ישראל בידי הטורקים. 1465 קץ שושלת בני מרין ופרעות ביהודים. 1493 ר' דוד בן זמרא עולה לארץ ישראל. בערך 1495 עליית ר' יעקב בירב. אחרי 1600 עליית ר' אברהם אזולאי. 1741 עליית ר' חיים אבן עטר. 1543 - 1572 האר"י הקדוש. 1724 - 1806 ר' חיים יוסף דוד אזולאי. 1793 ר' יוסף ממאן יוצא לבוכארה. 1804 בפטר שם. 1881 ר' רפאל אוחנה יוצא לבוכארה. 1839 חידוש הישוב היהודי ביפו ובחיפה. 1840 התיישבות יהודים ממרוקו בשפרעם, וקבוצה שניה ב-1890. 1854 ארגון קהילה מערבית בירושלים. 1917 כיבוש הארץ על ידי האנגלים. - הבתובים הסטטיסטיים הם משנת 1927.

ב. רשימת תקופות השלטון

הברברים הם תושביה הראשונים של מרוקו והארצות הסמוכות. הם חיו באיזור זה שבטים שבטים, ללא שלטון מרכזי,

מראשית ידיעותינו ההיסטוריות.

<u>הצידונים</u> החלו במסעותיהם לצפון אפריקה בערך בשנת 1000 לפני הספירה, וייסדו תחנות מסחריות על חופי מרוקו, למשל בטנג'יר, שטואן, ארזילה, מוגאדור ועוד. ייסוד קרתגו ב-814 הגביר את ההשפעה הצידונית במרוקו.

<u>הרומים</u>. 146 לפני הספירה - חורבן קרתגו, ומאז - גידול ההשפעה הרומית במרוקו. מלכים ברבריים מקומיים תחת שלטון עליון של רומי. 44 ואילך - שלטון רומי ישיר.

<u>הוונדלים</u>. 429 כיבוש מרוקו על ידי הוונדלים. שלטונם הצטמצם בעיקר באיזור החוף הצפוני. בפנים הארץ ישבו שבטי ברברים עצמאיים.

<u>הביזנטים</u>. 533 נצחון הביזנטים על הוונדלים. גם קיסרי ביזנטיון שלטו על איזור החוף בלבד. בימי שלטונם התפשטה הדת הנוצרית בצפון-אפריקה.

<u>הכיבוש הערבי</u>. 708 - 711 כיבוש איזור החוף. כיבוש פנים הארץ נמשך עד קרוב ל-800. 705 - 750 שלטון החליפים מבית אומיה שבסוריה; 750 - 789 - מבית עבאס שבעיראק.

<u>בית אידריס</u>. 789 - 974. מלכים ידועים: 789 - 793 אידריס הראשון; 793 - 828 אידריס השני. אחרי שמלכה האחרון של שושלת זאת נשבה באה תקופה של אנדרלמוסיא שנמשכה עד עלות האלמורבידים.

האלמורבידים. 1061 - 1145. ראשית עלייתם 1055. מלך ידוע: 1061 - 1106 יוסף בן תשפין.

האלמוחדים. 1145 - 1270. ראשית עלייתם 1125. מלכים ידועים: 1130 - 1163 עבד אל מומין; 1184 - 1199 אבו יוסף יעקוב אל מנצור.

בני מרין. 1270 - 1465. ראשית עלייתם טובו. מלכים ידועים: 1259 - 1286 אבו יוסף יעקוב; 1331 - 1349 אבו אל חסן; 1349 - 1358 אבו עינן. לאחר רצח האחרון בבני מרין, עבד אל חק, תקופה של מהומות. 1474 - 1480 שלטון של הבסיך אל ג'וטי לבית אידריס.

בני וטאס. 1480 - 1566. תקופה של חולשה פנימית. בימי שלטונים - גירוש ספרד 1492.

השריפים הסעדיים. 1548 - 1672. ראשית עלייתם 1520. מלך חשוב: 1578 - 1603 עבאס אחמד המכובה אל-מנצור ואל דהבי. עם מותו - תקופת מהומות הנמשכת למעלה מ-40 שנה ומביאה לעליית השריפים הפילאליים.

השריפים הפילאליים. 1672 - עד ימינו. ראשית עלייתם 1633. מלכים חשובים: 1633 - 1649 מולאי שריף; 1664 - 1672 מולאי אר רשיד; 1672 - 1727 מולאי איסמעיל; 1748 - 1789 מולאי מוחמד; 1789 - 1792 מולאי יזיד; 1927 - 1961 מוחמד החמישי; 1961 ואילך מולאי חסן.

תקופת החסות הצרפתית והספרדית. 1912 - 1956. כהובת הגנרל ליאוטי 1912 - 1925. שלטון ממשלת וישי, גרורי הנאצים 1940 - 1942. עצמאות מרוקו 1956.

ספרד
ים התיכון
הרי הריף
הרי האטלס התיכון
הרי האטלס הגבוה
מדבר סהרה
אלג'יריה